

ЛЕОНІД
СМІЛЯНСЬКИЙ

**Л Е О Н І Д
С М І Л Я Н С Ь К И Й**

Т В О Р И В Ч О Т И Р Ь О Х Т О М А Х

**Л Е О Н І Д
С М І Л Я Н С Ь К И Й**

Т О М Д Р У Г И Й

**ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«Д Н І П Р О» КИЇВ — 1970**

У2
С50

Упорядкування,
підготовка текстів
та примітки
В. Л. СМІЛЯНСЬКОЇ

Харківська книжкова фабрика
імені М. В. Фрунзе

7—3—3

Інф. лист 70М

ПОВІСТІ

І. З ПЕРШОЇ ГЛАВИ

Я вийшов з лісу і незабаром прийшов на берег ріки, чудової могутньої ріки, з рясно-зеленими горами на тому боці і великим містом на них. Довго не можу я відвести погляд від міста, про яке чув я від своїх батьків і дідів, про яке співали вони в своїх перейнятих журбою піснях, сидячи на призьбі похиленої хати в моєму селі.

Це вони, пісні й казки коло батькової хати, коли сонце поволі скочується з верха найвищої тополі на нижчу, потім на ще і ще нижчу, примусили мене, тоді ще зовсім малого хлопця, заприсягтися собі, що я ступлю на його вулиці і площі, що я прийду до нього назавжди.

І ось тепер я стою, і дивлюся, і почуваю його могутню владу над собою, і розумію, що вже не вернуся під батькову стріху, що я назавжди в його владі — цього міста на зелених горах. А коли над містом пропливає повільна пухнаста хмарина, мені здається — місто мріє чудовими снами про давню і вчорашню славу.

За водою іде пароплав. Сновигають на палубі люди. Ось він уже проти мене. Пропливає. Плеще колесами, наче сполоханий лебідь крилами. Тоді я скидаю солом'яного чабанського бриля і довго вітаю його. Відгукується дужим басовим гудком. А я, діставши з торбини паляницю й цибулю, смачно обідаю, схвильований і нахненний.

Хвилі, гори, місто, блакить — і я з торбою, в якій хліб і цибуля.

Я можу вдатися до першого-ліпшого рибалки, і він перевезе мене. Я можу пройти трохи за течією — там є довжелезний і незграбний дерев'яний міст. Але я хочу,

щоб цей день залишився в моїй пам'яті на все життя. Я хочу увійти до міста незвичайно й урочисто, неначе довгожданий подорожній із далекої, славної мандрівки.

І я знаходжу інший, чудесний міст, який скидається на тонку сталеву мережку або дивну хвилю, що хлюпнула на той берег та й застигла в своїй переможній величі. Міст незакінчений, його клепають, він дзвенить.

Дивлюся на нього, зачарований. А що, коли наважиться першому перейти цим мостом? Адже його вже закінчують.

Сотні майстрів клепають на фермах, що сягають переможними арками в саме небо. Сотні молотів не спляють і на одну мить свого ритму — і міст велично дзвенить. А недалеко їдуть возами тисячі людей. Вони їдуть у степ і ліси — і, певне, в кожного з них серце сповнене того дзвону. Вся країна чує, як гуде, дзвенить над могутнім Дніпром сталевий міст.

А я згадую оповідання мого мрійника батька — увечері, на призьбі, під тремтячими тополями: «Повісимо над ріками мости, щоб від серця до серця був прямий уторований шлях...»

Я підставляю плече під залізну бантину, що несуть майстри, і чую, як хтось позаду весело гукає: «А, здоров, земляче!» І всі сміються привітно. І я з ними.

Я працюю разом з усіма, аж поки дзвенить рейка — на відпочинок. Тоді я беру свою торбу, в одного з майстрів тютюну на цигарку і йду своєю дорогою — до міста, що дзвенить сталлю і пахне свіжою сосновою стружкою. І я — перша людина, що пройшла по новому мосту між обома українськими степами, як між двома серцями. А за моїми плечима — якихось вісімнадцять літ, а поперед мене — несходжена ще моя молодість.

І коли тополева алея на горі розкрила обійми, як мати, і переступив я межу заповідного міста, моя торба за плечима — з хлібом і цибулею — здається мені прапором переможця. А проте це, певне, тільки гра моєї фантазії, що, власне, й принесла мене сюди на своїх крилах.

Я зійшов на високу зелену гору. Місто предків гримить назустріч. Оглядаюся назад і довго стою. Всеволодний Дніпро, і мости, і ліси наче оповиває вже голубий

сон, і здається все це тільки малюнком... Махнув рукою Дніпрові, моему знайомому і другові, та й полинув назустріч своїй молодості.

II. АСКОЛЬДОВА ГОРА

В думках давно вже я називаю її другом. За світле хвилясте волосся, за її сонячний сміх, за радісні думки і теплі небесні очі.

Вона перехилиється з човна, щоб рукою зачерпнути дніпрові води. Потім бризкає водою над човном, і срібло розсипається з її долоні на місячну стежку. Я кладу весло на човен, і він спиняється, як зачарований місяцем, тишею, сонним нерухомим плесом затоки. Крислаті, буйні верби кидають коротку тінь на воду.

Мар'яна замріяно співає, і все навколо немовби прислухається.

Ця ніч ясна збиралася для тебе
І для тебе це срібло розлила...

Може, це про мене?.. Чим схвильована і чому тремить її голос? Їй вісімнадцять літ, і, можливо, її хвилює ця всевладна ніч, яку не можна спинити хоч на одну частину, на одну мить стримати її плин, щоб і роки наші спинилися на хвилину.

І я теж зачарований і не в силі взяти знову весло. Ми обоє отруєні червневим зіллям. Північ давно минула, і нам би вже пора вертати, але... Київ заснув, заллятий місячним чаром, і на тому березі в луках кричить самотньо якийсь птах, і ми обоє розуміємо, що не багато таких ночей буде даровано нам.

Тихим і трохи тремтячим голосом співає Мар'яна. Скільки пісень у нашої молодості!

— Мар'яно,— кажу я нарешті,— подивіться на Київ!..

Я кажу це таким таємничим, таким не своїм голосом, що в усякий інший час вона неминуче здивувалася б. Але зараз — ні. Вона розуміє і мовчазно дивиться на місто. Не озивається й словом. У неї артистична натура й чула, вразлива вдача. Вона зворушена. Довго не може одвести погляду від місячних гір, і тихих садів, і вирізьбленого на горах барокко. Її уста щось шепочуть, зовсім тихо.

Мар'яна не співає вже; вона тихо вимовляє, майже шепоче вивчені напам'ять рядки. І Дніпро, і Київ, і вірші Сосюри в устах дівчини — наче сон.

Сьогодні інститут, де ми разом вчимося, закривається на літо. Завтра я проведу Мар'яну на пристань, і дніпрові хвилі віднесуть пароплав аж у херсонські степи. Ми ще не говорили одне одному про наші почуття, і нам тяжко розлучатися.

— Знаєте,— раптом промовляє вона,— приїздіть до нас на Херсонщину.

Я радий.

— Ні, Мар'яно, я працюватиму ціле літо. Але уявіть, як я бажаю побувати у вас на селі!..

— А я думаю...— промовляє вона тихо, але риба сплескує коло самого човна, дівчина сполохано здригається і вже не закінчує думки... Та мені приємно, радісно.

Ми разом дивимось на місто в найурочистішу хвилину, коли глибоко і хвилююче ясно відчуваєш велич його минулих і сьогочасних днів. Хвилина ця зріднила нас обох, здружила доброю юнацькою дружбою.

Ми довго стукаємо до сторожа, що пильнує човнів. Треба здати човен. Нарешті доглядач прокидається; він довго бурчить і лається собі під ніс. А ми сміємося. Нам весело, що тільки ми не спимо, що тільки ми бачили допіру Київ-казку, Київ-сон і тільки наші почуття не сплять, як нічні квіти.

Потім ми йдемо на гору серед кущів і дерев, і нам приємно почувати втому, спинятися і трохи перепочивати. Вже й місяць втомлено плутається десь у деревах збоку. Від землі йде теплий дух, і стежками блукають пахощі долину, чебрецю, бур'янів. Над нами за Аскольдовою могилою тихо спить Печерськ.

Якесь нічне звіря шелестить у куцах, і Мар'яна злякано стискує мою руку. Крізь легкий одяг я відчуваю теплоту її плеча.

Стучать закохано і дико
Її вишневі чобітки...

Тихо і напівжартома вимовляє вона слова свого поета.

Аскольдова гора висока. Втома не раз спиняє нас. Серед дерев і кущів, серед квітів і якихось загадкових

шелестів ми сідаємо на лаву відпочити. Зрештою, вранці нам уже не йти до інституту, ми вільні і можемо зараз не поспішати. А завтра ми розлучаємось...

Я придивляюсь до Мар'яни. Мені здається, вона теж не має наміру поспішати. Наспіває одну пісню за одною і на всі мої запитання жартівливо, граючись, відповідає співом. Вона захоплюється піснями Леонтовича. Від Мар'яни навчився і я його мелодій, і ми часто разом співаємо.

А червнева ніч уже на спаді. Ми не помічаємо, як закотився десь за дерева і гори місяць і постало світання. Над срібним плесом дніпровим колишеться пухнастий килим, і повз нас уже лине хвиля прохолоди. Мар'яна не співає. Ранок застав нас несподівано за віршами й піснями; ми прихилиємося мовчки одне до одного.

Її підстрижене під хлопця волосся лоскоче мені скроню. Своїм обличчям я відчуваю, як палають долони Мар'яни.

ІІІ. НАРОДЖЕННЯ

Мар'яна — моя дружина. Ми одружилися торік навесні перед закінченням інституту. Райком ЛКСМ не відпустив її на село. Ми залишилися в Києві. За цілий рік по нашому одруженні я мав змогу бути разом з дружиною півтора-два місяці.

Зараз минають останні дні весни. Від січня я вперше дома, в Києві. Застав Мар'яну вже в лікарні. Моя дружина має подарувати мені дитину. Як був, навіть не переодягнувшись, я помчав до неї. Звичайно, мені не дозволили її побачити. Я ледве вблагав чергову сестру і передав Мар'яні записку. На моєму папірці вона написала відповідь: їй тяжко, біль виснажує, але залишилось, на її думку, кілька годин... Просить прийти на ранок.

Вона думає — мені вистачить терпіння на цілу ніч!..

Я йду додому. Я голодний і втомлений. Взагалі мені пора добре відпочити. Я вже давно не спав більше, як чотири години, та й то не щоночі. Зате перша колгоспна весна в районі, де я був уповноваженим, завершена добре. За кілька днів у цій нашій кімнатці ми сидітимемо вдвох з Мар'яною. Ні, втрьох. Адже тоді нас

буде трое. Я розповідатиму їй. Вона дещо чула про боротьбу з бандитизмом у моему районі. Чи знає вона, що не раз стріляли і в мене — вночі крізь вікно з обріза. Але що більші перешкоди, то дужче вдоволення від роботи.

За півгодини я знову лишаю кімнату. Ми живемо на вулиці Леніна. Ще не зовсім темно, на тротуарах тісно. Старі каштани вже цвітуть. Вони нагадують засвічені гігантські жирандолі.

Зустрічаю Мар'яниних подруг.

— Ну як?

— Можна поздоровити?

— Син чи дочка?

Я безпорадний і не знаю, що відповідати. Я прощаюся швидше і поспішаю до автомата. Дзвоню до клініки, чергова сестра відповідає: «Ще ні, але скоро... можливо, на ранок...» Значить, дружину чекає ще ціла ніч — жахлива, можливо, небезпечна для її життя!

Я не знаю, куди себе дівати. Поспішаю вулицею, немов у мене негайна справа. Потім, також поспішаючи, вертаюсь, на розі хвилину думаю, дивлюся на ліхтарі, що допіру засвітилися, і йду знову блукати без мети. А в мозок немов хто встромляє розпечену голку — зараз, у ці хвилини, вона там, у клініці, хапає запаленими устами повітря, і руки її вклякають у пружне тіло матраца. І ми всі тут безпорадні, зовсім, зовсім безпорадні!

Я думаю про те, що в суспільство, яке ми будуємо, матері не приходитимуть до свого щастя через муки й страждання. Там не повинно бути мук.

Я роздивляюся навколо. Через площу від мене — величезний Михайлівський монастир. Звичайно, колишній. Тепер тут ціле студентське місто. Жив тут і я. Приємно згадати, як уранці поспішаєш з чайником до апарата «Титан» по окріп. Це тут у одній з тисячі кімнат жили подруги Мар'яни; у них я й познайомився з нею.

Зайшов на подвір'я. До кого ж піти? В кімнаті, де рік тому я жив, залишився мій приятель — історик Сергій.

І ось уже добру годину я сиджу в кімнаті Сергія і його товаришів. Раз у раз відчиняються двері і входять або виходять студенти. Обсіли мене. Молодь ще не рз'їхалась по домітках на літні канікули. Її цікав-

лять події на селі. Слово «колективізація», наче електрична іскра, раз у раз спалахує в нашій розмові. Я був на селі з самої зими, і мені заздять. Мене запитують про все, до найменших деталей. Знаходять студента родом з того району, де працював я. Прибігає, розпитується про знайомих і родичів. Розповідаю знову заради нього.

Скорі закінчується навчальний рік, і більшість студентства роз'їдеться по селах. Вони вестимуть далі розпочату цієї зими велику справу. Вони будуть самі учасниками подій, про які ось тут розпитуються в мене. Ми — покоління, виховане Жовтнем і віддане революції. В цій відданості наш зміст, і в ній сенс нашого життя. Коли б з усіх ідей нашої епохи ми здійснили тільки колективізацію, нам і тоді б вистачило слави на тисячу літ.

...В найближчій аптеці знаходжу автомат. Якийсь громадянин з величезним букетом білого і фіолетового бузку намагається по телефону впівголоса в чомусь умовити свою знайому. Він дуже велемовний, букет не відповідає його поприщеній фізіономії в японських окулярах, з рожевим великим носом. Я розумію його знайому. Мені подобається букет, не подобається фізіономія і зовсім ненависна його пласка красномовність.

Нарешті дочекався. Дзвоню. Знову чергова сестра. «Ще ні, але незабаром... Можливо, на ранок». Розчаровано вішаю трубку. Попереду ціла ніч блукань.

Вночі у нас народився син. Муки і побоювання змінилися радістю. Звичайно, я знову не можу заспокоїтись. Я мушу побачити сина і Мар'яну. Вночі в клініці ніхто не бажає зі мною розмовляти. Я блукаю навколо до світанку. Потім пишу Мар'яні божевільну записку і вмовляю санітарку передати. Дістаю таку ж божевільну відповідь... І ось я біжу до саду клініки, лізу на самий верх дерева, а дружина в вікні третього поверху показує рожеве тіло сина. Я сміюся до неї, вона в замішанні всміхається до мене. Я каменем шурхаю вниз. Тепер я спокійний і щасливий.

Ще кілька днів, і Мар'яна дома, і в нашій кімнаті за ситцевою ширмою стоїть колиска. І того ж вечора до нашої кімнати вривається цілий гурт інститутських друзів — з ранніми квітами, вином і силою пісень, які зберіг комсомол ще з років громадянської війни. Нам їх вистачає до ранку.

Я приглядаюся до дружини. Признаюся, я побоююся, що вона може змінитися вдачею. Як часто перша ж дитина зовсім змінює внутрішній світ жінок!

Я помилився. Мар'яна зовсім не втратила інтересу до життя громадського. Тільки вірші свого улюбленого поета читає тепер не так часто, як раніш.

IV. БАТЬКО

Разом з нами росте старий Київ. Йому понад тисячу літ, але справжня його молодість починається тільки тепер. Він руйнувався не раз, і скільки нищився, стільки й поставав знову з руїни. Як дерево, що його коріння має жива вода вічного джерела, з-під попелу свого жене нові пагони, росте, буяє і квітне,— так місто предків не вкривається намулом, доки в жилах синів струмить гаряча кров батьків.

До речі, про батьків.

Одного ранку, ще лиш з-за обрію зводилося сонце, відчинилися двері нашої кімнати—і на порозі став батько. Здавалося, він прийшов разом з сонцем. Сам зайшов до кімнати, а його лишив на вулиці, от воно й зазирає крізь вікно—як там, чи раді йому?..

Він поснів, заріс і схуд.

— Думаєш, легко, сину, нашому народові боротися за нове життя!..

Запахло степом, молочаями, полином. В борознах його обличчя—порох нашого чорнозему. Нависають над очима сплутані вітрами чорні брови.

Чогось він мовчить і дивиться собі під ноги. Ми схоплюємося з ліжок і виснемо на його шиї. Тоді він кладе на стілець шапку, старий піджак і торбу, безперечно, з хлібом і цибулею. Заглядає за ширму. Мар'яна стежить за поглядом старого.

Він водить очима по кімнаті. Він невдоволений.

— У твої роки я мав шестеро вас... Та й то ще не всі...

Ми біля нього упадаємо. Посадовили на стільця. Готуємо чай, сніданок.

А він, прийшовши із степу, рясно заплідненого, сильного, напоеного соками, звідти приніс і ще не розвіяв свою думу.

Він сидить незграбно на стільці, дивиться на кінчик свого поруділого від тютюну вуса, мовчить. А коли я питаю, щоб порушити мовчання, яке в нього враження від Києва, він раптом, замість відповіді, веде далі якусь свою думу:

— Думаєш, степ наш хліб родить? Людей... Для чого визволили степ?

У нього дискусійний запал.

— Онде в Ярини шестеро і з сьомим ходить. Збере всіх коло борщу — наче квочка... А у вас он,— він показав рукою крізь вікно,— очі продерла і зараз на вулицю — псину на налігачі водить...

Ах, ось що зіпсувало настрої старого сільського філософа!..

Ми сміємось і пробуємо заспокоїти його. Мар'яна обіцяє цілу купу внуків. З великими труднощами щастить видобути першу його усмішку.

Вдень я водив батька по місту. Показував нові заводи, лікарні, школи, нові будинки. Водив по історичних місцях Києва. Хто, звичайно, не цікавиться знаменитими печерами? Я повіз батька до Лаври. Але... на мій подив, старий не захотів іти до печер. Махнув рукою, кисло всміхнувся й попрямував до трамвая.

Я зрозумів: йому було ніяково передо мною, адже в давні роки і він приходив сюди на прощу.

На мосту на Дніпрі батько стукав палицею по фермі і прислухався, як гуде метал. На новобудовах ламав руками цеглу і навіть пробував на зуб.

Надвечір, втомлені від вражень і київських гір, ми поволі вертали додому. Я ледве волік ноги, що одвикли багато ходити. Батько бадьоро тупав по сходах, постукуючи по каменю ковінкою. Його голова була повна різних вражень. Я зробив так, щоб він міг побачити за цей день якнайбільше, щоб він був приголомшений враженнями. Що скаже він тепер? Адже раніше він повертався з Києва з кількома кипарисовими хрестиками, іконами і дешевенькою книжечкою про життя Антонія. Та ще міг розповісти про статую лева на Подолі, босячню по ночліжних домах.

Я хочу знати, що він скаже тепер, мій філософ-самосад.

— Ну як? — цікавиться Мар'яна, готуючи на стіл.

Та не так швидко батько відповідає на подібні

запитання. Він довго копирсається дротиною в своєму цибухові, заглядаючи всередину люльки; набиває її тютюном і густим міцним димом починає викурювати з голови припишкі думки, та й то не зразу — потроху, поволеньки.

— От, сказати, буряк...— несподівано заїжджає він хто й зна з якого боку.— Не було в наших районах цукроварень, не сіяли буряка — ніхто й не чув про довгоносика.

Він знову длубається дротиною в люльці.

До чого тут буряки? Мар'яна дивиться в очі старому: до чого тут буряк?

Несподівано приходить Сергій. Він закінчив інститут і виїздить на ціле літо. Прийшов прощатися. В його руках — загорнуті в папір пляшки і пакуночки. Знайомлю приятеля з батьком. Старий вітає Сергія з закінченням освіти. Мар'яна, що ніколи не минала нагоди покепкувати з Сергія, говорить: «Тепер він тільки почне свою освіту».

Сергій дякує:

— Значить, я неук?

Мар'яна сміється, і всі ми сміємося весело і без лукавства, бо вона вміє сміятися так щиро і тепло.

А згодом, коли чоловіки вже випили по добрій чарці, причом мій старий крякнув, витер половину вуса і понюхав шкурунку хліба, Мар'яна раптом говорить:

— Коли ти, Сергію, досить освічений, то чи не можеш ти експромтом пояснити нам тему: «Київ і цукровий буряк»?

— Будь ласка,— жваво відгукнувся Сергій, не думаючи й однієї хвилини.

Ми слухаємо про Київ, як центр цукрової промисловості, чуємо справжню атаку чисел, процентів, цитат...

Мар'яна стежить за обличчям батька, але він поряється біля своєї тарілки з таким байдужим виглядом, немов розмова за столом його зовсім не обходить.

— Ти задоволена? — питає нарешті Сергій з переможним виглядом.

— Цілком...

Мар'яна підсуває батькові тарілки. Він жує щодалі повільніше, нарешті зовсім відмовляється від страв. Він цілком задоволений і зацікавлено оглядає стіни, не-

мов і справді цікавиться картинами і фотографіями. Я пам'ятаю: це ознака того, що батько хоче говорити.

Він таки знаходить вихід. Знову виймає люльку, трохи копирсається дротиною в цибуху і висловлюється, немов між іншим:

— Так от: посіяли раз буряки — нічого, вродило; посіяли вдруге — знову вродило; насіяли ще більше... Як наповзло — видимо-невидимо!.. Десять тисяч кілограмів спалили... По всьому району смерділо. Якби в нас не артіль, то й не впорались би...

Мар'яна всміхається, поглядаючи на Сергія. А батько нарешті запалює набиту люльку і, пихнувши димом, зразу робить резюме:

— Де буряк, там і довгоносик... Пильнуй—наповзе...

Судилося нам повернутися до цієї розмови незабаром ще раз.

На початку зими я почув, що Сергій повернувся з-за кордону. Він мав відрадження. Ми з Мар'яною не стали чекати, коли він зможе прийти до нас, і першого ж вільного вечора завітали до нього.

Той вечір пам'ятний для нас однією, дуже знаменною розмовою. Серед багатьох спогадів про свою подорож Сергій раптом підхопився.

— Ах, друже,— сказав він,— чи пам'ятаєш ти філософію твого батька про буряки і довгоносика?

І, почувши від мене ствердження думки, продовжив:

— Старий говорив тоді щирю правду. Пригадуєш його розмисли про буряковий лан і довгоносика?.. Він знаходив у цьому закономірності і, звичайно, мав рацію.

Ми пам'ятали завжди, що десь попереду нас жде смертельна сутичка. Більше: ми були певні, що нашому поколінню доведеться зустріти грудьми неминучий напад ворога і відстояти Радянський Союз — нашу велику Соціалістичну Вітчизну. Ми звикли до цієї думки і зробили її дороговказом у нашому житті.

V. НАЗУСТРІЧ

Вже який день ми їдемо машинами — довга автоколони з озброєними людьми,— їдемо серед безконечних червневих полів ближче, все ближче до фронту. Кілька

днів тому виїхали з Києва. В тиху і теплу ніч ми залишили його, наче батькову оселю. Білили мазані крейдою краї асфальтових панелей і стовбури каштанів; під будинками — нерухомі постаті чергових. Ми прощалися з сонним і принишклим містом.

Ще звечора я забіг на кілька хвилин до нашої сумної і тихої кімнати. Вони були дома і ждали мене — дружина і Лесик. «Чому Лесик не гуляє надворі з хлопцями?» — «Ми чекаємо тебе». Я обіймаю й цілую без ліку Мар'яну, потім — сина. Обіймаю їх обох разом і притискую до свого обличчя.

Я їду на фронт — це так природно, зрозуміло для їх обох. Мое місце там. А все-таки це велика печаль — розлучатися.

З ранку до ночі плывуть машини в безконечному морі пшениць, ячменю, запашної червоної кашки, соковитого цукрового буряка. Десятки років люди не бачили на полі такого багатства. Часом обіч дороги зустрічаємо поряд по три-чотири круглі ями — ниви зранені фашистськими бомбами. Не раз нам доводиться спиняти машини і розсипатись. Коли ворожі літаки зникають, ми продовжуємо свій шлях.

Несподівано потрапляємо в величезний гурт худоби, що йде назустріч. Машини зупиняються. Повз нас поволі йдуть з сумними очима мовчазні корови і байдужі бики. Ми не встигаємо рушити після першого гурту, як увиходимо в другий. Стаємо знову. Йдуть сиві українські воли, чіпляючи крутими рогами один одного. Їх сила — сотні, тисячі, — ми не можемо обминути їх... Нетерпляче ждемо і раптом потрапляємо в метушливі хвилі овечих отар. Навколо машини вони йдуть такою щільною масою, що їм нікуди дівати свої голови і вони підіймають їх угору.

Раптом чуємо дивний шум, немов десь недалеко хвиля морська пересипає кучугури дрібного каміння. Шум цей оточує нас, ми приглядаємось, бачимо: на вовні кожної вівці нависли сотні великих — з кулак — грудок засохлого багна. Вони, певне, залягали не раз у калюжах і болоті по дощак, а сонце висувувало на них бруд.

Далі, далі вперед...

І знову мовчазні, повільні череди, пастухи на конях і метушливі отари — з похмурих, пониклих до землі чабаном попереду.

В діброві, в холодку, відпочиваємо. Вражений зустрічю з худобою, що відходила в глибокий тил країни, я довго не можу вгамувати себе.

За дубами, недалеко, хтось із бійців співає безтурботно, весело:

Добрий вечір тобі,
Зелена діброво!

Наді мною молода липа, вся в цвіту, як у меду. Чую — гудуть бджоли. У них, як і раніше, робочі дні і мирна доба.

Нами прожита ціла епоха, змістовна, велична. Війна наче поклала межу в цьому житті. Скільки змісту в цих двох десятках мирних років! Здається, не одна — кілька епох, наче кілька чудесних гаїв, повних весни, пісень, хвилювань, безсонних ночей від солодкої творчої муки, боротьби і перемог. І в кожному гаю — частка твоєї молодості.

Кожна згадка, кожен день моєї молодості — корінням у дніпрових горах. І невже сьогоднішній вечір не належить уже до цього минулого, а до нового, іншого? Певно, так... Але й це нове, усе моє майбутнє — уявляється мені — буде також пронизувати корінням гори дніпрові, — там, де падають у тихі хвили геометричні поверхи вогнів Подолу; де по льоду проходили, несучи нам перемогу, Щорсові полки; звідки слово світла й культури брало в давнину початок свій для всієї Русі; де натхненні наші предки доходили першої науки бунту, топлячи в Дніпрі, як сліпих цуценят, величних і грізних Перуна, Дажбога, Велеса...

А ще мені хочеться знайти в степу недалеко від Києва мого батька — сільського мудриголова — і спитати його, що думає він сьогодні?

Шпиталь евакуюють далі в тил. Рана майже загоїлась. Потрібно ще кілька перев'язок. Під Львовом я був поранений у голову осколком фашистської міни. Я прошу виписати мене. Мені ледве щастить умовити головного лікаря і комісара.

І ось, ще того ж дня, приїжджаю до Києва. Не минуло ще й місяця, як я прощався з ним.

Солодке, м'яке почуття проймає мене, коли торкаюся електричного дзвінка на дверях моєї квартири. Навмисне дзвоню не так, як завжди. Не знаю навіщо. Чую її кроки. Чомусь не чути голосу й тупання ніг Лесика. Певне, немає дома. Даремно я не шукав його надворі. Я згадав, що й надворі не чув дитячого гомону.

М'яко повертається англійський замок і наче відкриває мені серце.

— Ти?! — не вигукує, а наче просить про щось кволим з несподіванки голосом Мар'яна і припадає до моїх грудей.

— Нічого, — заспокоюю її, — уже загоїлось. Адже, бачиш, сам прийшов з вокзалу, пішки...

VI. ВОГНІ

Мар'яна — у винищувальному загоні Кіровського району. Вона одягнена в зелену гімнастюрку з португезею й зелену спідницю. Вона носить невеличкий браунінг, вчиться стріляти з автомата й кидати ручні гранати. Я — в штабі оборони Києва. Ми бачимося далеко не кожного дня. Я не пізнаю дружини. З часу, коли вона в сльозах виряджала Лесика до якихось родичів на Урал, вона змінилася.

У винищувальному батальйоні відмовилась від усякої суто жіночої роботи, одержала зброю. Хоче бути рядовим бійцем. Вона трохи схудла від недосипання, засмалилася на вітрі, а головне, від її звички захоплююче сміятися не лишилося й сліду.

Одного дня я побачив її на вулиці Карла Маркса... Вони склали барикаду. Звідки в неї ця сила і вміння?

Часто у штабі кличуть до телефону. Трохи співучий голос Мар'яни я впізнаю відразу. Вона питає, чи не заїздив я додому і чи немає листа від Лесика. Вона чекає звістки про Лесика. Ще кілька запитань, ліричне «ну, цілую» — і кладе трубку. Я почуваю, що люблю її, як і тоді, дванадцять років тому.

Німці за вузьким і неглибоким Ірпенем. Але з півдня вони під Китаєвом і Голосіївським лісом. Майже щодня чути артилерійський двобій. На вулицях барикади, сила міліції, винищувальні батальйони. Друга лінія оборони готова прийняти на себе удар.

У Пролетарському саду, де раніш ми слухали вечорами Бетховена, Чайковського, Лисенка, тепер з веранди, завжди о пів на сьому, спостерігаємо нальоти фашистської авіації на район дніпровських мостів. Ми дивимось на марні спроби фашистів прорватися крізь наш загороджувальний вогонь. Мости залишаються цілі!

Вночі з високих дахів можна бачити вогневе кільце наших батарей, що відгонять хижаків.

Темними вулицями машина поволі проїздить крізь систему барикад. Я хочу бачити Мар'яну. Цього вечора стало чомусь сумно і я сам не зміг подолати свого почуття.

Спiniaю машину біля великого будинку на Печерську. Тут казарма одного з загонів Кіровського батальйону. Вартові перевіряють перепустку.

Прошу чергового викликати мені дружину. Ми сідаємо в авто, їдемо.

Я веду машину вниз, на бульвар Шевченка, Брест-Литовське шосе. Перед кожною барикадою спиняємось. Я показую перепустку. Потім обережно веду машину в проїзд між двома світляними точками в зафарбованих ліхтарях, даю швидкість і — далі.

— Ти втомилася?

— Зовсім ні...

— Бувають ночі, коли ти не спиш і години...

Канонада дужчає.

Коло заводу «Більшовик» величезна барикада. Вона складена з металевого брухту. За нею розкидані залізні протитанкові павуки.

— Обережно,— попереджає мене Мар'яна.

Нарешті ми за містом. Застави винищувальних батальйонів раз у раз вимагають перепустку. Гарматна стрільба ближчає.

Я вдихаю на повні груди польове повітря. Машина трохи підіймається на невелике підвищення, і раптом ми бачимо поперед себе вдалині кільце метушливого блимаючого вогню — це стріляють наші батареї.

Я спiniaю машину трохи осторонь шляху, щоб поступитися колонам військових ваговозів, які з гуркотом мчать повз нас. Сідаємо на обочині дороги на траву і кілька хвилин мовчки стежимо за вогнем батарей.

Мар'яна питає:

— Чи не можна під'їхати до самих батарей?

Я не дивуюся її бажанню. Я приглядаюсь до неї останні дні і помічаю в ній стільки змін, що вже й уся вона здається мені зовсім іншою. Голос її зробився тихий, спокійний, але це тільки в розмові. Я чув її виступ в одному винищувальному загоні. Звідки брала вона сили для свого гніву?

Я вдивлявся в її розшаріле обличчя, в її блискучі від запалу очі, в енергійний поривчастий жест. Я побачив перед собою людину, покликану для діл сміливих і небезпечних.

Мар'янку, Мар'янку! Моя дзвінка, натхненна по-друго!..

Вона обіймає руками коліна і мовчки вглядається у вогні батарей. Ми говоримо мало. Ніякими словами не висловити і не полегшити тієї ваги, яка впала на наші серця.

А чудесним асфальтовим шосе їдуть машини, проходять військові підрозділи, часом мчать вершники.

Іноді на кілька хвилин на шосе стає зовсім тихо, і ця тиша для нашого звиклого до гуркоту слуху здається чутнішою за гуркіт автоколон. В одну з таких пауз Мар'яна говорить:

— Можливо, тут, під Києвом, ми загинемо. Я вже думала про це. Втратити життя — це для нас дорога ціна... Але не будемо скупі, мій любий, тільки хотілося б загинути не від якоїсь випадкової кулі, а в самому пеклі бою! Перемога без жертв не приходить.

Я беру її руку, трохи холодною від нічного повітря, ховаю в своїх долонях.

— Ми з тобою, Мар'яно, житимемо. Після війни нам здаватиметься, що ми починаємо зовсім нове життя. Це трохи нагадуватиме романтичні роки громадянської війни.

Вона раптом присувається до мене і просить розповісти про ті роки, розповісти про те, що я бачив сам юнаком і чув від людей. Вона тоді була зовсім дитиною і від тієї епохи майже не зберегла вражень і спогадів. Я розумію: вона шукає паралелей; думає про майбутнє і, гортаючи сторінки минулої героїки, хоче уявити завтрашній день.

— Ну, що ж, я розповім тобі...

І я гортаю перед нею дві великі книги: одну бачену, другу — підслухану в людей...

І знову місто зустрічає нас пікетами винищувальних батальйонів і вартовими біля проїздів барикад. Потроху вщухає канонада. Третя година серпневої ночі.

— Ти ночуєш у штабі?

— Звичайно.

Коло Пироговської вона раптом говорить:

— Пробудемо ще одну ніч чи хоч решту цієї ночі в нашій квартирі.

Я повертаю машину на вулицю Леніна, і за кілька хвилин ми біля дверей.

— Замаскуй вікна, — просить вона.

Я затуляю рами чорним картоном.

Тоді Мар'яна вмикає світло.

Все по-старому в наших обох кімнатах. Дитяче ліжко Лесика заслане рожевою літньою ковдрою, його великий чорний м'яч на шафі, мої туфлі біля ліжка, а на столі графин з водою і недопита склянка на підносі, — неначе й справді люди заходять сюди щодня, неначе й справді люди живуть тут.

VII. ВУЛИЦЯ

Вони зовсім близько, гітлерівські хижаки. Вони за околицею міста. Кияни жартують: «Вам куди? На фронт? Трамвай десятий номер...» За останньою зупинкою трамвая на Сталінці, в Голосіївському лісі, — фашисти. Їх міномети обстрілюють околиці.

Вдень на вулицях сила народу. Громадяни столиці хочуть знати долю свого міста, свою долю. Їх сотні тисяч. Через радіорупори вони чують знайомі голоси партійних керівників, письменників, артистів — вони тут, з народом. Вони не покинули міста і будуть битися за його долю.

Кілька чоловік окремою групою проходять вулицями. Попереду сива, міцна складом, літня людина з мужнім обличчям, на якому сліди безсонних ночей і великих турбот. Людина у зеленій гімнастюрці без військових знаків, у військовому кашкеті піхотного зразка. Народ пізнає товаришів у групі. Навколо збирається гурт. Чути вигуки: «Уряд з нами!.. Хай живуть керівники більшовиків України!»

Вони проходять вулицями, іноді спиняються на хвилину коло барикади, оглядають і проходять мимо.

Щодалі — густіше оточує їх народ. На Хрещатику народ обступає їх щільною лавою. Обличчя навкруги радісно збуджені, в усіх блищать очі.

І тоді рух на вулиці спиняється. Десь дістають відкриті авто, оточують його. Людина у військовій гімнастці з сивим волоссям стає в машині. Шквал оплесків і вигуків «ура». Нарешті вгамовується народ і людина у військовому починає говорити.

А коли він закінчує, люди кидаються до машини, люди хочуть бути ближче, потиснути вдячно руку. Могутнє «ура» стрясає стіни будинків, і наче хвилі перекочуються по натовпу.

Могутнє почуття підхоплює і мене і кидає всередину натовпу, туди, до авто, до людини у військовому, з сивим волоссям і втомленим обличчям. Але люди стоять щільно, плече в плече, а якийсь міцний чоловік, коли я хочу проштовхнутися повз нього, повертається і відштовхує мене назад ще й незграбно наступає мені на ногу.

— Легше, друже,— кажу йому.

— Легше, друже,— каже він мені в тон, і я раптом пізнаю заросле обличчя мого батька.

— Але ж це ви, тату!

— Я ж, я...— сміється самими очима батько і жестом наказує мені мовчати, бо на авто вже почав говорити новий промовець.

Я слухаю промову і одночасно думаю — яким чином тут опинився батько? Наше село вже на території, окупованій німцями, але чому він прийшов до Києва? Йому безпечніше було б їхати в глибокий тил.

Імпровізований мітинг на Хрещатику незабаром закінчується, і народ довго йде за промовцями, і довго ще чути гомін і оплески натовпу.

Я питаю:

— Ну, що ви скажете тепер, тату?..

Але батько стоїть проти мене і в руках мне свою баранячу шапку, яку зняв із пошани до промовців. Він вражений почутим тут, усім, побаченим у місті,— і він забуває надіти шапку. Сонце пече йому в голову.

Я здивований його одягом. Новий фабричний костюм, чорний з білою смужкою, штани, заправлені в нові величезні чоботи, вишита сорочка і ця недоречна, наче для контрасту, гостроверха бараняча шапка.

— Бриля хлопці забрали,— каже він,— мені шапка зосталася... А костюма перед війною купив, наче знав, що на люди йти доведеться.

Просто з кишені піджака він дістає пучками тютюн і набиває в люльку, запалює.

— Надівайте,— кажу,— шапку, й підемо додому... Ви так несподівано... Я досі не знав, як і подумати, де ви і що...

— То й підемо,— каже він,— бо я до вас ще вдосвіта прийшов, натоптався тут за день, аж у голові закрутилось... Що ви тут з містом натворили!..— він киває на барикаду.

— Як бачите, тату...

— Бачу...

Я відмикаю двері нашої квартири, садовлю батька, нехай відпочине, і беруся за телефон. Мені щастить. Подзвонив у два-три кінці і знайшов Мар'янку.

— Ти потрібна зараз тут, дома. Спробуй звільнитися на годину.

Я обіцяю їй приймний сюрприз.

— Лист від Лесика?

— Ні, ні, не скажу... Мусиш приїхати сама...

Вона обіцяє спробувати.

Я розповідаю старому про наш Київ, Київ—фортецю, Київ—могілу для фашистів. Він слухає уважно, прислухається до кожного слова.

— То стільки, сину, руїни буде,— наче після чуми...

Він сидить на ослоні, а сум згинає старого, хилить йому голову, і ось на моїх очах горбатіє мій батько, худне лице його і сивіє стареча чуприна. Ні від чого не страждає так проста сільська людина, як від страшної руїни. Все життя його руки невтомно творили, його величезні квадратні руки в мозолях і рубцях—то руки будівника, і серце його болить, коли бачить руїну.

Раптом батько підводить голову і мовчки дивиться на мене. Як за хвилину змінилося його обличчя: тепер це вже виснажене, суворе обличчя древнього діда, схудле і потемніле, з сумними страдницькими очима і з тремтячими від потрясіння губами. Я говорю йому про цифри війни, і він тільки шепотом повторює їх, вражений грандіозністю руїни.

Чути дзвінок, і в дверях стає Мар'яна. Як і завжди в ці дні, вона у військовому одязі, з пістолетом на

ремені і торбинкою з двома ручними гранатами. Перед нами не весела і дзвінка наша Мар'яна, не ніжна мати мого сина і моя лірична, лагідна дружина, а суворий, мовчазний солдат, що пронизує нас допитливим поглядом. Ця людина з тонким станом, голубими очима і чудесним білявим волоссям має близькі стосунки зі смертю.

Вона пізнає одягненого незвичайно батька і підходить до нього.

— Здрастуйте, татусю! — говорить вона і простягає руку.

— Дитино моя, дитино!..— вимовляє старий, обіймаючи її, і сльоза вже здоганяє сльозу на його посивілій бороді.

VIII. ПРОКЛЯТТЯ...

В наших контратаках у Голосіївському лісі на початку серпня брали участь і винищувальні батальйони, а з-поміж них і загін, де була Мар'яна. Київ здригався від канонади і жив одним життям з фронтом.

Закінчився бій. Місто записало до книги своєї слави ще одну славну перемогу. З піснями повертались до казарм втомлені частини народних батальйонів.

Що сталося з батьком? В ці дні я не міг зовсім бувати вдома, лиш іноді дзвонив. Я не міг додзвонитися: батько виходив удосвіта з дому і повертався пізно ввечері.

Після голосіївських боїв я маю вільну годину і вночі їду додому. Старий тут.

— Ну що?— питає він тихо, і я дивуюся з його нового, незвичайного голосу.

— Ми перемогли, тату! — гукаю я.

— А Мар'яна?

Ах, він же ще не знає, що вона жива й здорова!

— У неї все гаразд, тату... Я ще не бачив її, ми розмовляли по телефону. Завтра вдень вона прийде, і ми разом розпитаємо. Вона така ж, як і була, зовсім не змінилася.

— Ні, сину, не буває того: вже як людина в землі ховалася від смерті, в очі смерті дивилась — така людина вже не та, що була... Я сам у царську війну, ще в Карпатах, не раз у атаку ходив, сам бачив, як по тому цілий полк людей наче вдруге на світ народжувався.

Я скеровую машину на Червоноармійську, і, поминувши барикади, ми їдемо швидше. Мар'яна поряд зі мною, батько — позаду.

Після голосіївських боїв Мар'яна схудла і ще більше засмалилась на сонці. На всі наші запитання відповідає коротко, ніби неохоче. В її мові я відчуваю нервовість. Часто вона, забуваючи, вертається знову до однієї теми. Раз у раз питається про листа від Лесика чи від своїх родичів.

Я помічаю в неї новий жест: підводячись або під час ходи вона часто тримає ліву руку коло ременя, немов придержує торбинку з гранатами... але торбинка спорожніла (гранати витрачені в бою), і вона її тепер не носить.

На Сталінці ряд будинків зруйновано зовсім. Деякі тільки пошкоджені невеликими снарядами і мінами. Люди пішли з цього району міста в інший, і тепер тут більше зустрічаються військові.

Минаємо ставок на околиці і виїздимо на подовбане снарядами шосе. Мар'яна просить мене спинити машину. Вона виходить на шосе і видирається нагору, в лісок. Ми йдемо за нею. Молодий ліс понищений вогнем і артилерією. В лісі небезпечно: німці залишили міновані місця.

— Рушаймо пішки,— пропонує Мар'яна.

Погоджуюмось.

Ідемо далі. І знову поперед нас — покопаний, порубаний, понищений ліс, в якому стоїть важкий сморід від трупів, що не всі ще позакопувані. Раз у раз ми надібуємо невеличкі хрести з фашистськими касками — це ті, кого встигли поховати німці. Часом ми натрапляємо на галявини, де стирчать сотні хрестів. Деякі з них zostалися цілі, інші зламани, повалені або й зовсім вирвані під час недавніх атак. Мар'яна перестрибує через могили з таким виглядом, немов і не помічає їх. Батько дивиться на написи німецькою мовою. Він трохи відстає.

Тепер ми натрапляємо на не поховані ще трупи фашистських солдатів. Їх сила-силенна. Вони починають смердіти, це від них на вчорашньому бойовищі тяжкий дух. Ми помічаємо в лісі людей в цивільному одязі, городян і селян... Що їм тут треба? З лопатами, ношами... Ага, це їм довелося ховати ворожі трупи. Прикрій

обов'язок!.. Але що ж — наш ліс треба очистити від цієї погані!..

Ліс тут встелений швабським трупом. Ми бачимо десятки людей, що зносять трупи до ями. Якесь почуття тягне і нас підійти й заглянути вниз.

Ось вони, зухвалі завойовники світу,— пошиковані востаннє в довгі шерехи вповодж ями. Гай, гай... Нащадки рицарів Тевтонського ордену, праправнуки воїнів вашого Фрідріха, внуки й сини Бісмаркових солдатів — що це вам?..

Я хочу йти далі, далі від цього премерзеного апофеозу галасливої мандрівки по славу і владу. Але Мар'яна нишком шарпає мене за рукав. В чому річ? Ах, батько... Чому він стоїть над самою домовиною ворогів якийсь чудний, смятений, якісь почуття збурили його спокійну степову вдачу.

— Тату, підемо далі...

Але його губи шепочуть щось, як молитву. Я й Мар'яна підходимо ближче. Батьків вигляд непокоїть нас. Так і є: над цими трупами ми чуємо кінець його раптової імпровізації:

— ...роз'ївся, розпився на всі краї й землі і до нас прийшов по наші статки, по життя наше.

Начувайся ж — розвієшся, як мряка, згориш, як верба від грому...

Наче святокрадець, тікатимеш від людей, від слова їхнього, від сміху, від пісні.

Землю хотів обняти, а вона сама до тебе розкриває лоно, простягає чорні обійми, вистелила тобі м'яку постелю на сім шарів смердючого трупу — огинайся не огинайся — бути тобі разом з ними, в їхніх шерехах, бо то ж твоя плоть і кров. Амінь.

ІХ. ЗОРІ

Який це вже день народного подвигу?.. З дніпровими хвилями упливають дні, цілі в'язки днів, упливає за водою літо... З навколишніх лісів вступає до міста голубий вересень. Добре тримається Київ, і вся велика Радянська Вітчизна захоплена його подвигом.

Часом здалека вітер приносить глухий грім канонади, щодня над містом пролітають ворожі літаки; іноді вулицями проходять групи полонених фашистів.

А місто живе, як жило й тисячу літ, і кожний квартал його сповнений людського гомону, кожна людина — віри, кожна думка — ясного світла. Грають веселою пишні фонтани по садах, гримлять гучномовці знайомою музикою, і навіть на барикадах, на лантухах з піском і землею, після теплих дощів починає рости пшениця й овес.

Могутня твоя воля до життя, Києве!

Фашисти відкотилися під тиском наших частин. Незабаром вони наступають знову, загативши тисячами своїх трупів численні балки й яри довкола міста. Поволі ворожа підкова загинається з боків Києва. Але ми на своїх місцях, своєї варті не кидає ніхто.

Кілька днів я не бачу Мар'яни й батька, що записався до її загону. Їх немає в казармі батальйону, інакше вони принаймні подзвонили б мені. Я не маю змоги їхати шукати їх.

Якось увечері мені дзвонять до штабу. Я певен — це дружина. Нарешті! З радісною усмішкою беру трубку. Хто?.. Ах, це Сергій!..

— Здрастуй!..

Історик Сергій... Він тепер секретар райкому по пропаганді. Ми часто з ним зустрічаємось у штабі.

Здається, в нього все в порядку: він вітає мене спокійним, рівним голосом.

— Що в тебе чути? — питаю.

— Вибухи німецьких гранат.

— В твоєму районі?

— В моєму райкомі,— відповідає Сергій.

— Як? Вони влучили в райком?

— Два снаряди...

— Два?..

Раптом я чую в телефонну трубку вибух, і по якійсь паузі — рівний голос Сергія:

— Помилився — три...

— Маєш негайно вибратися звідти! Чуєш? Всі переходьте до підвального приміщення.

В трубку я чую далекі глухі вибухи.

— Знову?

— Десь далеко,— спокійно відповідає Сергій.

Ми закінчуємо розмову.

Я таки мав увечері трохи вільного часу і поїхав на Печерськ до казарм винищувального батальйону. Я

мусив знайти Мар'яну. Останні дні я нічого не знаю про них — дружину і батька.

І знову, як уже не один вечір, ставлю машину біля воріт казарми. Знайшов чергового. Знайомий.

— А наші оце лише повернулися.

Я не повинен питати, де вони були, і тільки спокійно кажу:

— Все гаразд?

Він киває головою на ствердження.

— Моя дружина?

— Пішла перевіряти пости.

В повітрі тепло, і люди гуртками розсипалися на величезному дворіщі казарми.

Підходжу до найближчого гуртка. Розмовляють. Початку розмови не чув. Обличчя не видно: вечір темний. По голосах розпізнаю старого робітника і двох молодих хлопців.

— І будуть, брате, через п'ятдесят, а може, й через сотні літ згадувати люди про нас, що полягли чесно в бою з німецькими контрреволюціонерами... Про паризьких комунарів не забувають і про нас не забудуть...

Я спиняюся, немов хто поклав мені на плече руку. Хто сказав ці слова? Хочеться підійти і заглянути в очі, щоб понести його погляд з собою.

Раптом чую, як тихо співають десь далі, під казармою, такої знайомої, чудесної пісні:

Запрягайте коні в шори,
Коні воронії,
Та й поїдем доганяти
Літа молодії...

Тихо, тихо, я чую не слова — саму мелодію, що її так любить співати моя Мар'яна. Це все той Леонтович, що взяв нашу молодість у солодкий свій полон, що немов уві сні дав понюхати нам рідної пісні, як того зілля-привороту... І відчув я, що, й однієї миті не вагаючись, покладу життя своє тут коло Золотих воріт, воріт у наш вільний розквітлий степ, у наше майбутнє.

Я підходжу до гурту і ясно чую в загальному тихому хорі голос Мар'яни. Темно, але вона якось пізнає мене, і, не кидаючи співати, підходить, і кладе мені руку на плече, обіймає, і ми йдемо мовчки по траві і блукаємо по величезному, зарослому дворіщу. Так і ходи-

мо: поклавши одне одному руку на плечі, прислухаємося до тихих розмов і пісень бійців.

Ми одружені більш як дванадцять років, а любов наша ще тільки розгоряється, мов сузір'я над нашими головами в цю темну ніч.

Ми наче молоді, наче ми сьогодні студенти і блукаємо — пригадуеш? — понад Дніпром. Уже яким сном спить наш Київ... А ми блукаємо, блукаємо... і теж немов уві сні...

Моя рука знаходить в неї на ремені пістолет і торбинку з двома гранатами. Вона м'яко бере мою руку і кладе собі на плечі. Здається, в цю ніч її теперішня чоловіча суворість на час залишила її. В таку темну-темну ніч люди немов світяться наскрізь — видно їх серця.

— Я хочу побачитися з батьком.

— Він тут недалеко. Можу його змінити.

Вона йде і швидко зникає в темряві, і чути тільки її все ж таки жіночі кроки...

У батька очі старого степовика: він бачить і в темряві. У нього за плечима карабін, і коли ми обіймаємось, обличчя мое торкається холодної сталі.

Він у своєму: той же костюм, штани, заправлені в чоботи, і бараняча шапка. Та борода ще гущіша, і пишні вуса пропахли тютюновим димом.

— Ну що, тату?

Я бачу, як він виймає люльку, порпається в ній мідяним дротиком, вистукує об закаблук... А коли повз мое обличчя проходить перша запашна хмарка від його люльки, я чую спокійну відповідь:

— Мертві, сину, сорому не матимуть...

Х. ДО ПОБАЧЕННЯ, ДРУЗІ!

Ми не зрадили свого обов'язку: фашистським трупом загачені яри і вибалки навколо Києва. Коли вітер віє з ворожого боку, він несе до міста трупний дух — вони не встигають закопувати своїх солдатів.

Їх набагато більше за нас. Тож змуруємо їм бар'єри з їхніх трупів! Нехай кожен крок коштує їм тисячі голів!.. Наші кулеметники скаржаться, що фашистські трупи заважають стріляти.

Фашистська підкова дужче й дужче стискає місто

Ворожі міни рвуться на околицях. Часом снаряд вибухає в центрі міста. Біля воріт стадіону «Динамо» я бачив трупи коней — від ворожого снаряда. Канонада то зривається, то втихає... Крок за кроком вони наближаються.

Кияни залишають місто. Вони переходять міст через Дніпро, стиснувши уста, нахмуривши погляд, повний ненависті до бандитів.

Я вглядаюся в їхні очі і, мені здається, читаю в них: ми ще повернемося, не вважайте, що ви перемогли. По ваших трупах ви увійдете до нашого міста, по ваших трупах і ми повернемося до нього.

Я не знаю, де шукати Мар'яну та батька. Вишищувальні батальйони прикривають відхід, стримуючи ворога. Там, на околицях міста, і вона, Мар'яна. Я не маю змоги шукати її, але думка про неї мучить мене.

За вокзалом горить нафтова база, і чорний важкий дим стелиться широченною дорогою низько над містом. Ворог не матиме тут жодної тонни нафти!

А мостом ідуть і йдуть люди. Вони оглядаються на свій Київ і зникають у куряві вуличок Слобідки.

Фашистські літаки пробують влучити в міст. Їм не щастило раніш, не щастить і тепер. Наші зенітники влаштовують їм вогневий бар'єр.

Іду на околицю центрального сектора оборони. Маю доручення від штабу оборони.

Окіп перетинає вулицю, підіймається трохи на пагорб по дворах і городах і зникає вниз на сусідній вулиці — немов земля тріснула від гарматних вибухів, і в цій щілині обережно ворухаться люди із зброєю. Віддала друга лінія — і там у землі ворухаться люди.

Німці недалеко. З правого флангу вони зайняли велику кондфабрику. Де-не-де наближаються до нас на якихось двісті метрів. Вони поспішають і не завжди обережні. Поки немає атаки, ми вистрілюємо їх поодиночі. Часом ми напівжартома сперечаємося за окремі наші жертви. Нагода й мені перевірити свою вправність у стрільбі.

Одним підрозділом тут командує Сергій. Передавши наказ, я прошу в командира дозволу піти з командного пункту в окіп до Сергія, хоч би на кілька хвилин. Зрозуміло, хочу попрощатися з ним. А може... він бачив моїх?

Сергій зустрічає мене з якимось радісним докором, що відразу ж змінюється на невдоволення.

— О! — вигукує він. — І ти тут!.. Ти прийшов сюди?.. А ти знаєш, куди ти прийшов?.. Тут іде бій, чого вам треба, товаришу?..

Я заспокоюю його, але кулеметна тріскотнява і стрільба рушниць з нашого окопа глушать мої слова.

У Сергія бінокль. Він оглядає місцевість попереду.

— Бачиш? — раптом указує він мені на німецького солдата, що за яких двісті метрів від нас допіру ліг і поспішно почав укопуватися в землю. Я прицілююся.

— Поспішай, — каже Сергій.

Над чорноземом городу видно тільки голову ворога, яку він, звичайно, не може нікуди заховати. Можливо, це снайпер. Я поспішно ловлю його на мушку. Серед інших пострілів я майже не відрізняю свого, але бачу, як раптом цей солдат підхоплюється, вимахує руками, падає... «Добрий почин», — думаю я й шукаю другої цілі. Вибух міни біля самого окопу на хвилину приголомшує нас і засипає піском.

Знову посилаю патрон в ствол — я знайшов нову мішень.

Зараз ми знаємо одно — нищити живу силу ворога. В нашій військовій бухгалтерії фашистські трупи — це наш актив. Ми розуміємо, що наш відхід — це також виконання бойового завдання. Свою дорогу ми забрукуємо їхніми черепами і збережемо власні бойові сили.

Фашистська частина не витримує вогню і відповзає на свою вихідну позицію. Стрільба триває, але не так інтенсивно.

Сергій сідає в окопі відпочити. Я — коло нього.

— Витримаємо? — питаю.

Сергій скидає пілотку. Його зачіска зроблена ретельно, як і завжди; рештками свого білявого чуба він намагається прикрити рожеву лисину. На чолі його і на лисині — великі краплини поту. Він виймає записну книжку і робить запис олівцем. Я збоку непомітно для нього читаю акуратні, рівні рядки: «Друга година дня. Можливо, цей запис — останній. Наше завдання прикрити...» Він думає одну мить, закреслює останнє слово і пише: «...стримати...»; знову перекреслює і рішуче, твердою рукою вписує: «...загинути в бою, як нам личить...»

Ховає книжку в кишеню і говорить мені:

— Я дещо собі нотую. Конче потрібно. Приміром, я не повірив би сам собі, що три місяці тому копався в архівах сімнадцятого століття, коли б не мав відповідної нотатки в своїй записній книжці.

Незадовго до початку війни він дістав ступінь доктора історичних наук.

— А тепер,— раптом наказує він,— ти мусиш іти на командний пункт і звідти повертатися на своє місце... Сьогодні ти зробив свій почин.

— Скажи,— питаю я,— де мені шукати Мар'яну й батька? Ти часом не зустрівач їх?

— Їхній батальйон вийшов до Дніпра. Але сьогодні навряд чи знайдеш їх. Сьогодні ніколи...

Ось вони, київські береги дніпрові, вкриті золотом, барвистими килимами і столітньою славою. Ми поставили на них гармати, ми розташували на них винищувальні батальйони.

Часом фашистські міни падають у глибокі яри, балки — і гори ховають у своїх надрах смертоносний ураган сталі. Іноді снаряди лягають біля наших підрозділів, і букети з вогню, диму й глини розцвітають попереду нас.

Над Києвом, над горами й Дніпром — дим, усе дим — горять на Дніпрі пароплави. Жодної баржі не лишати ворогові!

З сумом дивимося на далекий міст, що виглядає арками з-за гори. Він пишається сьогодні гордою могутньою красою, недосяжний для підступу і безпорадного гніву ворогів. Залізничні мости ми висадили ще вчора.

Під міст закладено досить вибухових речовин. Міст живе останні години. Досить однієї іскри — і він буде спогадом із чудесної казки.

Я прожив тут мало не двадцять років — всю свою молодість. І завжди, коли з київських гір я дивився на мости над Дніпром, в голові моїй з'являлася думка про наш величний і незмінний рух уперед.

Я пробую уявити собі — як можна жити без цієї думки й відчуття? Я знаходжу висновок — можливо, не єдиний, але правдивий — ми будемо боротися не на життя, а на смерть, щоб знову увійти в знайому колію

наших думок і мрій. Коли ми не переможемо, ми не повинні жити.

Окремі снаряди фашистської артилерії досягають мосту. Вони не влучають. На мосту — спокійний, урівноважений рух людей і машин.

Фашистські частини можуть атакувати підходи до мосту. Нам підкидають допомогу. Незважаючи на вибухи німецьких гранат і мін, військові частини і винищувальні загони займають позиції на схилах гір. За спиною в них — Дніпро, перед ними — гори і за горами фашистські дивізії.

Я стежу за рухом винищувальної роти, що пересувається понад самим Дніпром. Вона займає позицію, з якої можна захищати спуск до мосту. Ми мали для цього не досить людей; тепер нас підсилили. Невеличка колона звертає з дороги і починає вибиратися на гірські кручі. Їм це не легко. Розсипаються. І раптом позад усіх я бачу людину в міському одязі, чоботях і сільській баранячій шапці — батько!

Я біжу до нього по горбах:

— Тату!..

Він уже побачив мене і спинився. Жде. Бігти назустріч — йому бракує сили. За останні дні він зовсім виснажився. Для чогось скидає шапку. Вогке волосся його стирчить у різні боки. Він мовчки жде мене. У нього — гвинтівка і при боці маленька лопатка. До нього кілька кроків. Раптом він виймає з кишені люльку і починає вистукувати з неї попіл об чобіт.

— Ну, як живемо?

Він кладе шапку долі, сідає на неї й набиває люльку. Я поряд нього.

— Мар'яну треба пильнувати, — каже заклопотано. Над головою з глухим сичанням пролітають міни. Вони вибухають далеко від нас, біля самої води. Я помічаю — батько зовсім не реагує.

- - Може влучити і в нас, — кажу йому.

Він запалює люльку і, втерши вуса після першої затяжки, відповідає:

— На всю землю радянську в нього не вистачить оцих штук...

— Де Мар'яна?

— Тут, у загоні. Знайди. Прощатися треба.

— Будемо жити, тату...

Від безсонних ночей у батька червоні, запалені очі. Борода його обсіпана сріблом. Старечі руки тремтять.

Він відпочив і тепер знову дереться вгору стежками. Спирається на гвинтівку, часто стає, згинається... Я знаю: не перед кулями і мінами фашистів хилиться цей чоловік, а під величезною вагою життєвої науки, що вся записана на його хліборобських долонях і обличчі. Мені не шкода його: шкодувати можна тільки кволих людей — в батькові я відчуваю велику силу і мудрість.

Вгорі на дорозі з'являються німецькі мотоциклісти. Вони здійсмають заглушливу кулеметну стрілянину. Яким чином вони прорвалися? Але думати ніколи... Я даю сигнал моїм двом гарматам. Наводчики розуміють мене; беруть прямий приціл, і за мить чорні вибухи виростають блискавичними привидами на дорозі фашистських мотоциклістів. Частина їх знищена за кілька секунд, решта повертає назад. Сотні очей з-за кожного горба стежать за цією невеличкою сутичкою. Я оглядаю все довкола і встигаю побачити батька, що дряпається собі нагору, зігнувшись, і не зважає зовсім на сутичку — так, немов довкола тільки іграшки, не варті його мудрої уваги.

Кілька мотоциклістів таки рятується. Дещо вони побачили — тепер слід чекаги рясного гарматного обстрілу. Я наказую перетягти обидві мої гармати в інше місце. Винищувальні загони окопуються краще. За кілька годин закінчиться евакуація. Ми втримаємося.

Фашистські літаки знову роблять відчайдушну спробу бомбити міст. Вони повертаються ні з чим. Їм навіть не вдалося перервати рух людей і частин через міст.

Дістаємо відомості, що ворог увійшов в деяких місцях на околиці міста. Гарматні вибухи чутно звідусіль.

На Подолі чути кілька могутніх вибухів. Це наші висадили в повітря те, що не повинно потрапити до рук ворога. Звідси я не можу бачити Подолу. Дим від охоплених полум'ям пароплавів висить над Дніпром і Подолом. Сьогодні місто під димовою завісою — від палаючих пароплавів, будинків, нафтобази і гарматних вибухів. Пошматована хмара тисне на місто — на вулиці і площі і на наші серця, бо Київ — наше рідне місто.

Ці гори — мої давні знайомі. Кожна стежка тут, кожне дерево — це мої супутники в житті. І навіть вітер тут, що хилить довкола трави, шумить і пахне м'ятим бур'яном,— мій незабутній приятель. Ось кривуляста стежка між горбами — поповзла вгору, аж до самого шосе... Скільки раз топтали її ми з Мар'яною ще в студентські роки, повертаючись з Дніпра! Вона така ж і лишилася, ця стежка, тільки кущі глоду і шипшини над нею поросли великі, густі. Та поряд неї з'явилося ще кілька нових стежок, наче кілька нових зморщок на чолі літньої людини.

Там — висока дзвіниця, і золоті куполи, і низькі древні стіни Лаври,— скільки раз обійдені нами в години нашого дозвілля,— скільки наших пісень, сміху й розваг чули ці стіни, що стояли століття серед молитовної тиші, скорбот і стогону.

Кожен ступінь осих гір устелений барвистими килимами моїх спогадів. Сьогоднішній день відгороджує все те шпичастим живсплотом,— почалася нова доба, і ноги мої тепер топтатимуть нові стежки, і кожен новий день пізнаватиметься його віддаллю від бурхливого, кривавого сьогодні.

Снаряди вибухають далеко від нас. Фашисти намацують нашу позицію. Я розумію: вони таки хочуть прорватися сюди й перетяти підходи до мосту. Кепсько буде, коли їм пощастить.

Вибухи ближчають. Ширшає фронт вибухів. Німці підсилюють свій вогонь. Ми ховаємося в улоговини і рови. Снаряди й міни рвуться тепер довкола нас, і після вибухів ми чуємо, як падають у траву осколки. Наша артилерія відповідає і з цього, і з протилежного берега.

Деякі міни влучають до наших улоговин. Є поранені. Їх швидко забирають і несуть униз.

Скрізь по ровах, балках, за горбами розсепані винищувальні загони. Я оглядаю крізь свій бінокль усю місцевість. Там десь і Мар'яна. Вже скільки днів ми не бачилися. Я боюся: вона не досить обережна.

Гітлерівці хочуть засипати нас сталлю. Майже неможливо обрати хвилину, щоб трохи висунутися над пагорбом і подивитися довкола в бінокль. Наші артилеристи знаходять фашистські вогневі позиції: після рівної методичної сгрільби раптом переходять на ураганний вогонь. Батарея фашистських мінометів втихає.

Я бачу, як глибокими ходами зносять униз, до поровозу, поранених. Намагаюся крізь бінокль розглянути ці постаті. Ні, Мар'яни серед них немає.

Згори раптом з'являються групи фашистських автоматників. Пагорби довкола нас закурили від рясного дощу куль. Ворог ще не знає, де замасковані мої гармати. Тим часом мої наводчики знову беруть прямий приціл.

Мені видно, як під прикриттям нашого артилерійського вогню деякі винищувальні загони розсипалися і підповзають до фашистських автоматників.

— Огонь! — командую я, і мої гармати захоплюють ворога в смертельну вилку, що вужчає кожної хвилини і нарешті накриває німців зовсім.

Раптом мені здається, що крізь бінокль я бачу Мар'яну. Вона з своїм загonom під захистом горбів іде на ворожу частину. Бінокль тремтить у мене перед очима... Так, це вона. Зовсім недалеко. Пілотка її десь загубилася, і біляве волосся метляється на вітрі. Я пізнаю її постать. Невже вони хочуть закидати автоматників ручними гранатами?.. Це сміливо. Та вони надумали саме це.

Канонада з обох сторін підсилюється. Чорні смерчі вибухів виростають скрізь по горі. Але я стежу за сотнею сміливців, що повзуть з гранатами до німецьких автоматників. Дим вибухів укриває їх. І нараз мороз сипле мені по спині: я бачу, як загін пройшов далеко вперед, угору, а позаду, на схилі зеленого горба, лишилась і лежить постать в зеленому одязі, з світлим волоссям. Це вона, Мар'яна.

Я повертаюся до своїх гармат. Я наказую — ураганний вогонь! Фашисти-автоматники залягли, але їх помітили з інших командних пунктів. Кулемети і гармати поливають їх рясним смертоносним дощем. Ще кілька напружених хвилин, і вони не витримують. Крізь бінокль видно, як повзуть назад їх сірі постаті, зникаючи за дорогою. Замовкли їхні автомати. Тільки снаряди фашистських батарей ще здовбують гори.

Тоді я кидаюся туди, де кілька хвилин тому проповзли гранатометники. Там лежить без руху моя подруга, з якою не довелось мені зустрітися останніми жорстокими днями. Я біжу через стежки і бур'яни туди.

І ось назустріч мені поволі виходить мій батько. Він несе на руках її. В нього заклопотане обличчя, зліплене в безладді на голові волосся. Він без шапки.

— І такий случай!...— говорить він мені і спиняється. А довкола виростають і миттю зникають вогні вибухів.

— Що їй? — кричу батькові в обличчя.

Він раптом зривається з місця і несе Мар'яну швидко вниз. Він майже біжить. Звідки в нього стільки сили? Я ледве встигаю йти поряд. Я боюся, що він упаде... Навколо вибухають снаряди і уламки металу виють над нами.

На горі дніпровій, під моріжковою кручею, де два берести схилились один до одного, як би два брати по розлуці розкрили обійми один назустріч другому, звідки видно Дніпро, і луки, і дальні голубі ліси; де проходять обабіч наші загони до перевозів і зброя бряжчить при них; де ми клялися вернутися для помсти і перемоги, там закопали ми її зів'яле, підтяте фашистською кулею тіло. Я, батько і бійці з мого загону. Довкола — хвилинна передишка. Загони дістали наказ — рушати на переправи.

Ми стоїмо над її могилою — батько і я,— наче повростали в гору. Повз нас, стежками, один за одним ідуть загони народного ополчення і військові частини. А ми стоїмо,— без шапок, без голосу, без тям,— не в силі зрушити з місця. А довкола — тиша, тиша після гарматного бою, і тільки чути кроки народних батальйонів.

Я почуваю — треба щось зробити: може — сказати, може — кричати з болю й розпуки чи впасти на свіжий горбок найдорожчої для мене землі... Лиш не мовчати, бо серце не витримає цієї тиші. І раптом я чую кроки останнього загону — її загону. Біля нас вони стишують крок, проходять поволі, і я чую... Серцю моему тісно в грудях... А перед очима, наче колишуться гори...

Так, це її пісня... Вони поволі йдуть, і тиха пісня зникає на стежці, там, куди вони пішли...

Здоганяли літа мої
На калиновім мості.
Ой верніться, літа мої,
До мене хоч в гості...

Мар'яно, дружино моя, бойовий наш товаришу!..

Вибух, як грім, струшує гори, і хвиля повітря хилить до землі кущі і трави довкола. Та ми не зводимо чола на цей салют: ми попереджені зарані і знаємо — злетів у повітря сталевий красунь, гордий аркодужний міст.

— Пора,— промовляю я.

— Пора,— тихо говорить батько і зводить чоло.

Лиш тепер я бачу — батькове лице в крові і глині.

— Але ж ви поранені, тату!..

Хвилину він мовчить, застиг на місці. Але на цей раз не виймає своєї люльки, а лиш махає в тузі рукою й тихо йде вниз, до берега.

Нас ждуть човни.

Ні, не востанне дивлюся я на тебе, Києве! Ти мрієш у вересневому тумані і в димах, розтерзаний, рідний Києве!

З цього лісу вийшов я ще як був юнаком, і лице твоє, Києве, полонило мене назавжди. Ціла епоха минула відтоді. Молодість — за спиною. Які роки прожили ми тут!

Батько теж обернувся і мовчки дивиться назад. Він роздобув десь бриля і тепер держить його в руках.

— Чи й побачу?.. — каже він.

— Ми, тату, житимемо!..

— Хтозна, сину, чи стане мені сили на ті тяжкі терпіння, які попереду в нас...

Він підходить, обіймає мене, тричі цілує. Прощаємося.

— Та куди ж ви, тату?

— Піду.

— Хіба можна вам самому?.. Ви ж охляли за ці дні...

Він надіває бриля. Туманом повилися його сумні очі, але погляд — рішучий, батьків. Знаю — його тепер не переконаєш.

— Степ кличе, сину. Піду по степу, скрізь піду, про все розповідь, навчатиму людей сокири гострити.

— Прощайте ж, тату, скажіть, куди звістку про себе давати?

— Туди,— показує він на затуманений Київ.— Там здибаємося...

І він іде важкою старечою ходою і зникає між соснами.

Під лісом на кілька кілометрів розтяглася наша колона. Мовчки йдуть люди, стискаючи зброю в руках. Чую голос Сергія. Гукає. Так, пора рушати й мені.

Ще один погляд туди, в бік Дніпра і наших гір.

Київ оповився туманом, зник.

До побачення, старий, мудрий друже! Ми ще повернемось до тебе. Не за горами твоє воскресіння — ти наш, і майбутнє наше — з тобою.

ДУМА ПРО КРАВЧИХУ

І. ЧИЯ ТИ?

Вийшла з-за пагорба Кравчиха і по стернях дрібним кроком наблизилась до вогню. Полум'я потяглося їй назустріч, лизнуло шорсткі, загрубілі долоні, вляглося. Сіла на дишель, наче втомлений дорогою птах. Тільки погляд — швидкий, пронизливий — метнувся на старого селянина з люлькою коло вогню і на жінок, заклопотаних коло дітей на возі.

— А то куди, бабо, мандруете?

Захід розгорявся ясно — на вітер. Вона подивилась на багрянний небосхил і рвучко показала рукою:

— Назад...

Селянин з повагою глянув в зморщене, висохле обличчя незнайомої старої жінки, що поверталася до того пекла, від якого ось уже стільки часу тікає він кінцями з усією родиною своєю.

Ще мовчали кілька хвилин. Старий пахкав люлькою. Втомлена жінка жадібно дивилася на шлях, і все не міг заспокоїтись її погляд.

— Не в твої літа такі шляхи міряти...

Вона сполохано підхопилась, немов стріпнула крильми,— боялася, що її не пустять далі...

Старий усе пахкав люлькою і мовчав. Вона потроху вгамувалась і знову обережно сіла на дишель.

Догоряв день. Догоряло багаття. Впоравши дітей, підійшли й посідали кругом жінки — дві молодиці в кожухах і нових чоботях, стара селянка, запнута кількома хустками поверх кожуха.

— З нами поїдеш? — питалася стара в незнайомої.

— В наші краї вертається...— відповів за неї селянин.

Молодиці мовчки дивилися на незнайому, а стара застерігала:

— Не бабське діло... Пропадеш у іродів... Бачу по тобі — не зумієш у них між руками вужем прослизнути. Ото б я на лиху годину туди перлася... Вертай з нами, бабо, та довеземо тебе до міста, та знайдеш собі добрих людей і роботу сяку-таку, та зиму вибудеш і біду пересидиш. То ще й потупцюєш на світі трохи.

І поки вони говорили й радили, незнайома заснула, сидячи на дишлі, головою до воза притулившись. Нагнали дрімоту на неї оті кілометри, що холодної осінньої години виходила їх із самісінького ранку.

Так застала їх ніч. Поснули всі. Тільки старий, сидячи, не склепив очей і на хвилину: серед осіннього степу не схотіли спати його смятенні думки та і йому не дали заснути.

А вдосвіта, зірки лиш починали блякнути, Кравчиха раптом підхопилась. Перемотала хустку на голові, підперезалась, намацала біля себе торбу. В темну далечінь подивилась: в добру путь!

— А то б ранку діждала... — несподівано для неї промовив селянин. — На твої ноги і дня вистачить.

— Піду. Треба швидше, треба туди... — Вона махнула рукою, та в темряві її жесту не було видно.

— Хоч на шлях тебе справлю — може, на машину десь упросишся, бо шкода ніг твоїх.

Пішли.

— Що ж — синів маєш на війні, чи як?

— Не знаю, — відповіла.

— За хатою своєю сумуєш?

— За всім сумую...

— А коли вже не зосталося твоєї хати і нічого в тебе немає, за вітром усе пішло — де голову прихилиш?

— Десь при дорозі...

— А якщо й звідти гонитиме тебе німецький штик, щоб не було зайвого ока, де вони йдуть? Як тоді помиратимеш?

Довго Кравчиха не відповідала. Мовчки вийшли на шлях. Вона думала: вернеться старий до своїх і не ятритиме їй рани. Та він, дід, не відставав, а все йшов і йшов.

— Чому поїздом не поїхала?

І вона зразу призналася:

— Нема в мене документа на поїзд. Боялася — пере-

вірять і вернуть. А я полем, від села до села, пішки. Та й недалеко вже...

І знову подумала: «Вертався б уже...»

— У мене,— вів своєї дід,— сини, двоє, на фронтах. Від одного листа мали, ще як дома були. А тепер напишуть чи ні — не дістанемо: може, ті листи навздогін ітимуть і не здоженуть нас, а ми все сумуватимемо, невістка й стара. Хоч би до роботи якої швидше, бо в дорозі без діла бабн, то тільки слізьми сходять... А бодай би він удавився на гіллі, як ото він на землю нашу позаздрив. І така нудьга — ссе і ссе...

Та все йшов за нею, йшов... По голих полях ходили низько тумани, стелились при самій землі, і часом здавалося — небо впало на землю, їм до ніг. Збоку на туманах пропливло село. А старий не вертався.

Зрозуміла Кравчиха, що має силу велику в собі й може навіяти чоловікові таке, що знатиме тільки за нею йти. І подумала: «У чому ж та сила в мені? Може, в очах? Або в голосі?»

Пошкодувала старого — хороший чоловік. Стала.

— Вертайте, діду... Чули!..

— Га?.. Вертати?..— очутився старий од навіяння і спинився.— Та й то — пора... Самих бабів у полі покинув.

— А знаєш,— обірвала вона старого, почувуючи, як раптом прибуває їй сили, наче повінь,— знаєш, де помиратиму, коли звідусіль мене гонитимуть?

— Атож...

— У серці.. проникну і помиратиму в чиємусь серці.. Звідти не виженуть...

— Атож, атож,— промовив вражений старий і, коли побачив, що вона віддаляється від нього і тільки вже половину її видно над туманом долішнім, голосно запитав:

— То скажи ж, чия ти є? Прийшла та й...

Не розчув старий, що відповіла Кравчиха, а туман завіяв її постать у передсвітанковій осінній імлі.

II. СИНІВ КРАДЕМО...

Десь коло півночі, самотна, на пустельній дорозі, відчула Кравчиха, що снаги їй не стане дійти до житла. Трохи накрапав дощ. Ніч видалась тепла.

Недалеко збоку був брукований шлях — гурчали машини і скреготіли по бруку ворожі танки. Незабаром гуркіт почав утихати, певне, шлях завертав убік. Потім вона йшла вже серед тиші.

Несподівано відчула здалеку принесений вітром горілий дух житла. «Мабуть, село», — подумала. І мріялась їй тепла затишна хата, глибокий сон на запашній вівсяній соломі і, може, кусень хліба. Не в її літа мандрувати такими шляхами.

Як на греблю сходила, зачорніло попереду село. Тихе, німе, принишкле.

«Вже яке не є...» — подумала.

З греблі побачила й людей. На другому боці, згори, йшли назустріч їй кілька постатей.

«П'ятеро чи й більше», — полічила.

Мовчки йдуть і словом не перехопляться. І тихо. Моторошно аж...

«Хоч би деркач крикнув на луці...» — подумала.

Перейшла греблю й стала. І вони спинилися. Чого б то? Шлях перегородили, стоять...

«А може, вони й не назустріч, а теж до села...»

— Люди! А то яке село буде нам?

Мовчали.

«Німці, — промайнула їй думка, — наші озвалися б».

Підійшла ще ближче і, вже щоб не мовчати, промовила:

— Переночувати де тут? Пристала зовсім...

Та й ступила раптом у калюжу. Почала намацувати ногою стежку, щоб на сухе. А чоботи тільки — чвяк, чвяк.. І під ногами — темно, хоч в око стрель. А ті, певне ж, чують, що баба в болото втрапила, та й глузують, мабуть, з неї. За людьми гналася й улізла, мало чобіт не погубила.

Вибралася на сухе, звела очі, аж вони просто перед нею, люди, і п'ять кроків не буде.

— Здорові були, молодці! А де тут... — і затялася. З переляку навколішки впала. Перед нею висіло, трохи не торкаючись землі, восьмеро трупів. Довга шибениця була перекинута від стовпа до розчахнутого стовбура верби.

Кравчисі відняло мову, ледве-ледве втрималася при пам'яті. Наче пришив їй хто до землі — не зведеться. І з переляку порачкувала вбік. Потім на превелику

силу звелася їй, не оглядаючись, побігла в поле, спотикалась, падала і знала тільки одно — щоб далі від греблі...

Вже не пам'ятала, скільки бігла. Нараз пронизала думка — чи на те йшла сюди, щоб тікати від трупів. Вона перестала бігти — спинилася. Що ж це — втекла, навіть не роздивившись, що то були за люди — селяни, чи бійці, чи, може, ворог і своїх уже душить... Вона повинна знати!

В ній підіймалася хвиля злості, яка — вона вже знала — за хвилину опанує її всю і примусить повернутися до трупів. А вона тікала!

Ні, не скаже ніхто, що злякалася!

Здала бачила силуети верб над греблею і йшла до них. Раптом, вже недалеко від греблі, почула глухий шерех голосів і незабаром побачила в мороці біля самої греблі метушливі постаті. Тепер вона не боялася. Страх уже немовби не знаходив собі шпарки в її тямі. Вже їй близько, а не зрозумієш, які перед нею люди, що вони роблять. Тоді гукнула до них з темряви:

— Люди! А що тут робите?

На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні. Потім чийсь старечий голос твердо і з злістю озвався:

— Синів своїх крадемо!

Вона злетіла на греблю, наче на крилах.

— Люди! Що ж це?

І той же здушений дідівський голос запитав:

— А ти хто?

— Кравчиха я... Здалеку...

— Помагай нам, Кравчихо,— чула вона все той же голос.

І вона почала разом з селянами брати з шибениці трупи скараних бійців. Їх було вісім — схоплених фашистами і повішених. Хтось зверху обтинав мотузи, а на землі діди й жінки брали трупи на руки й поспішаючи несли на віз.

На обидва кінці дороги поставили сторожів — на випадок, з'явиться хто. Трупи заборонено здійсмати — на пострах іншим.

Швидко їй останнього однесли. Гукнули сторожів і самі впряглися в воза — коней не мали — і покотили просто по стернях, повз невбрані копи підпареного і зотлілого вівса, серед осінньої нічної тиші.

Тихо вгрузав у м'який ґрунт віз. Ніхто не зронив і слова — здушило їм груди, і мовчки сумували, облипаючи полудрабки. Тільки трое бабів позаду, побравшись за руки, нишком, зовсім упівголоса, виводили:

Сини наші, соколи наші,
Де вас узяти, звідки жда-ати?

Скотили воза в балку, де при ямі ждали вже жінки з заступами, та й поховали усіх вісьмох... Нагорнули могилу, ще й дерном обклали, щоб на весну моріжок слався, квіти польові сіялися, рута.

— Брати! — сказала Кравчиха. — Чиїх синів поховали? Хто тут батько їм, мати?

— Не знаємо, не нашого села.

— Чи хоч про імена їхні чули?

— Не чули... З війська нашого — знаємо...

— Плоть наша і кров...

Вони йшли між двох рядів попелищ, і комини в морці простяглися вгору, як руки з гнівно стиснутими кулаками.

— Ведіть на шлях, — казала Кравчиха.

Боялась показати людям свою безпорадність, хотіла швидше в степ, на тяжку самотність, щоб ніхто не почув, як через кволість свою тужить і плаче стара Кравчиха.

ІІІ. ПУСТЕЛЯ

Вночі з'являвся над степом місяць і блищав у осінньому небі, наче караючий клинок месника. Сірими ночами йшла Кравчиха від села до села й поволі наближалася до своєї далекої домівки.

Вона висохла від людського горя, почорніла. Швидка стала, моторна, з блискучими очима і легкою летючою поstattтю.

Часом назустріч їй мчали фашистські машини з вантажем або людьми. Щоб не потрапити на підозру ворогові, вона не ховалася від них і навіть не відходила далі від шляху, в темряву. Іноді пролітали мотоциклісти, і довго в морці чути було постріли їх моторів.

Вночі рух на шляху припинявся. Вони боялися потемному виїздити в поле. Тільки сама Кравчиха сміливо

йшла собі шляхом. Вона була одна, на самоті з своїми думками. Догоріли заграви над далеким містом. Ні душі живої довкола. Сама в нічній пустелі, серед осяяного пізнім місяцем сірого простору.

Перед околицею села під вербою на сухому сіла відпочити. Хотіла тут переждати, щоб на світанні шукати притулку. Пожувала трохи чорної перепічки, що покляла їй у торбу жінки в селі.

Хотіла прикинути — чи далеко ще йти? Здалося — безконечний шлях слава перед нею. Скільки їй ще терпіти? Що застане дома в своєму заводському висілкові? Чи признають її там? Вона так змінилася... Була не зовсім покійна й лагідна. Та це тільки тоді, коли її несправедливо зачеплять... О, тоді вона не щадила нікого.

І сама тепер не пізнає себе. Наче взято якусь іншу, незнайому їй жінку і названо її ім'ям. І почуває тепер тільки неспокій, що підіймає її і вдень і вночі серед сну і жене вперед, по її понівеченій, оповитій димом землі.

...Бачила довкола перед собою широке сизе поле. Біля неї подовбана латка стерні. Можливо, копали тут братську могилу та й покинули так, не нагорнувши горба. Скільки таких могил! Куди не ступи — люди в землі, сотні, тисячі. Коли б мала вона чудодійну силу — на мить оживити їх, скликати до себе, втішити їх материнським словом...

І ось бачить вона, начебто заворушився перед нею ґрунт. Тяжкий стогін вражає її. З-під землі зводиться темна якась — поночі важко роздивитися — постать і стає спочатку навколішки, руками підпираючись. І стогін уже чутніший. «Це ж я сплю», — думає Кравчиха, але не рухається, зацімила, щоб тільки сон не розвіяти. А постать намагається звестись на ноги, та не вдається їй. Чути, як сиплються й падають грудки землі.

Не втрималась Кравчиха:

— Хто ти, що ти за чоловік?

І злякалась, що прокинеться і сон зникне.

Застигла постагь людини і за мить у безсиллі впала на землю.

Кравчиха, забувши про все, кинулась до чоловіка, вхопила під руки — сама здивувалась своїй силі — і звела на ноги. Посадовила на землю, щоб міг він спиною впертися в дерево. А сама стала навколішки перед ним, схопила обірuch його пониклу голову.

— Та хто ж ти є, чоловіче, звідки?

— З могили...— простогнав він.

«Який страшний сон,— подумала Кравчиха.— Чим же допомогти йому?» І раптом страшна думка пронизала її: то ж він з тих постріляних, що в могилі... І відчула на руці своїй теплу кров. Пустила голову його, що тепер поникла, наче підтятий соняшник. Дістала з торби чисту сорочку, яку подарували їй в селі матері, розірвала, перев'язала його. Вложила на своєму кожному, сіла поряд і взяла в руки його голову. Чи спав він, чи знепритомнів?

Так і сиділа, поки не погасли зірки й засіріло довкола. І що більше розвіювалась п'тьма, то ясніше допевнювалась вона, що не сон це, а дійсність, що й справді на руках у неї голова бійця, який допіру вийшов з могили.

І знову подумала Кравчиха про невідому їй силу в собі.

Вже не можна було йти до села. Врятована людина потребувала іншого притулку.

Тепер Кравчиха зрозуміла, чого так важко їй підводити його: був це високий, широкий у плечах червонофлотець, в обірваній чорній куртці й широчезному кльоші. Вона не діставала йому й до плечей — куди їй було його втримати!

Коли засіріло навкруги, звела його на ноги, обняла під груди, одну руку його поклала собі на плече, наче перевесло, пішли. Стернями й обніжками — далі від шляху, де могли б зустріти ворога. Сходило холодне сонце. Вони йшли по горбах і долинах, обнявшись.

Часом Кравчиха садовила бійця на землю чи невбраний сніп, сама йшла вперед — вивідати, чи нема поблизу ворога. Мусили ховатися. Треба було знайти притулок. Поранений не міг далеко йти.

Голод уже давався знаки. Вона віддала червонофлотцеві решту своєї перепічки. Більше не мала нічого.

Відпочивали у вибалку, коли раптом почули кроки і побачили над собою старого бородатого чоловіка в обірваному одягу і старому брилі. Він пройшов повз них і зник.

Кравчиха стривожилась: він міг розповісти про них у селі або й просто доповісти старості. Ховатися!

Але боець міг йти тільки дуже повільно. Він раз у

раз приставав. Все ж вона звела його. Він хитався і ледве ступав. Було ясно — далеко не підуть.

— Ходімо, синку, ходімо,— шепотіла Кравчиха, оглядаючись.

— Ненько,— промовляв він, захрипаючи,— рушай сама, даремно я з могили встав.

Та вона тільки дужче тримала його, щоб не впав, і майже тягла. Рана сочилася дужче, і кров уже зафарбувала перев'язку.

— Держись, матросе, держися, мати тебе не залишить!

— Піймають нас, ненько, і тебе уб'ють через мене. А я все одно — мертвий...

— Держися, матросе!

І почував поранений, що немов вертаються йому сили. І вже ось вибрались вони з вибалка пагору, і вже ось лісок за кілька гін.

Знову посадила його на сніп, у самий полукіпок — дух перевести. Вийняла решту сорочки — нову перев'язку зробити. Страшний біль пронизав його. А він легко зносив і навіть не простогнав. Ні, сили таки верталися йому. І він з цікавістю глянув Кравчисі в обличчя. Ось вона зав'язує вузлик і торкається грубими своїми руками його голови, і наче крізь ці дотики струмить у нього втрачена сила.

І раптом знов недалеко, за розкиданими вітром копами, промайнула постать обірваного, зарослого бородою діда та й зникла між копами.

Тоді Кравчиха підхопила пораненого:

— Рушаймо, сину... Вислідять нас хорти...

Дужче й дужче гуде ліс. Ось уже перші куші і дерева узлісся. Вже налипає на ноги їм цілою верствою вогке листя, і дух прілого ґрунту лине в груди. Немає дороги. Далі, далі в гущавину...

— Загинеш, ненько,— хрипким басом говорить Кравчисі червонофлотець.

В неї затиснені уста і впертий погляд пронизує гущавину довкола. І наче відтиснуто на її обличчі — ні, не віддам, не віддам!

Моряк хоче звільнитися з обіймів і спробувати йти сам, без допомоги. Але обійми її — залізні.

«Ну й стара!» — з'являється в нього думка, і промінь першої усмішки спалахує в його очах.

Вийшли на залляту холодним сонцем галявину. Забута копиця сіна посередині. Знову сіли. Тепер слід подумати, куди йти. Тут вони далеко від людського ока, але далеко й від житла і їжі.

Моряк підняв обличчя й усміхнувся до сонця.

— Я, ньенько, умру, а шматочок сонця, один його промінчик, оцей — дивись, біля мого чобота — заберу з собою...

Кравчиха й собі присіла на стіжку сіна, поправляла червонофлотцеві пов'язку, втішала.

Раптом він радісно вигукнув:

— Дивись, дивись!.. Адже тут люди були. Ночували. Мабуть, наші.

Коло них сивів горбочок попелу.

Моряк сповз з копиці.

— Ще теплий, — сказав він. — От би вогонь роздмухати!..

— Дим почують, прийдуть, — застерегла Кравчиха.

Він поповз навколо загаслої ватри, шукаючи щось у траві.

— Єсть!.. — радісно вигукнув він і показав недопалок цигарки.

Вона допомогла йому знову сісти. Зробила віхоть із сіна, роздмухала попіл і подала червонофлотцеві вогню.

Він затягнувся димом, кашлянув, сплюнув з губи кришку махорки.

— Коли б не ти, ньенько, помер би моряк... А тепер не помру. Живучий я, жилавий. Скільки траплялося — от смерть, от смерть... А виходило по-моєму. Такий я! А скажи, ньенько, чого ти повертаєшся у свою сторону, чого тут шукаєш?

Він потроху, обережно затягнувся димом і говорив, бо тепер проясніло йому в голові, тепер він оживав.

— От повернуться знову наші... Визволимо радянську землю, що під ворогом, а чорного гада роздушимо і могили їхні зрівняємо з нашим степом! Виросте на тому місці травка і — наче не було гідри фашистської на землі. А самого фюрера, ньенько, я тобі на аркані приведу, щоб ти, ньенько, вистрелила йому прямо в його вовчу пащу.

Кравчиха ясніла.

— Стрельнула б, синку! Наче солодкого випила б. Заради життя усіх нас.

— А що є життя, ненько?

Червонофлотець поволі, з насолодою, пахкав димом цигарки, а Кравчиха розповідала йому про те, за чим застучала душа: щоб чайка не скиглила по чаєнях, щоб рибою рясніли наші ріки і соловейко до світанку присипляв самичку в кублі...

Він хоче знати — куди вона йде, чого шукає? Вона цього не ховає від своїх людей. І йому скаже. Якщо в цих тяжких терпіннях землі родиться те, про що вони ось тут думають, вона хоче бути коло породіллі. Треба допомогти їй народжувати.

І говорила б, говорила б, коли б не почула раптом кроків. Це був знову він, обшарпаний бородань, що цілий ранок кружляв навколо них. Кравчиха оглянулася довкола по галяві. Ні, бородань ішов сам.

Червонофлотець спокійно оглядав незнайомого, що вже підійшов до них.

Він був чудний, цей бородатий: в обірваному до вати пальті, зношеному, вже дірявому, брилі і підв'язаних мотузками до ніг черевиках. Особливо розважало червонофлотця, що старий рясно заріс бородою.

Він тривожно подивився на Кравчиху, потім на червонофлотця, оглянув галявину, нарешті майже прокривчав до пораненого:

— Чого не ховаєшся? На гілляку просишся?

— Брагочок!..— раптом просіяв червонофлотець.— Свій!.. Ненько, це ж свій!..

І, вдаючися до незнайомого, промовив:

— Можу і на гілляку, брате, якщо такий наказ ви йде. Тільки нічого не буде, земляче, смерть мене не бере. А ховатися нам ніде. Ніде. Второпав?

— Ходи, покажу,— вигукнув старий.

— Ненько, що нам робити з ним?

— Підемо,— відповіла Кравчиха.— Діватися нікуди. Може, переховаємось у нього.

Метушливою ходою, рухаючись якимось боком уперед, розмахуючи руками, старий повів їх спочатку лісом, потім крізь чагарники. Зайшли в байрак. Під зваленим на схилі деревом чорніла видовбана в ґрунті печера. Добре замаскований живим кущем глоду вхід до печери був непомітний для стороннього ока.

Всі троє пролізли туди й посідали на сіні. Печера

була простора, суха. Посередині загасле вугілля й каміння, на якому, певне, ставили казанок.

Бородатий умить зник.

— Неню! — пожартував моряк. — Це часом не людоїд?

— Цілі будемо, синку, ми не смачні...

— Я, ньєкь, таких хлопців у школі на малюнках бачив.

Бородатий скоро повернувся. Він приніс сухого хмизу. Наламав дрібно, поклав між камінням, присипав сухим мохом і, вийнявши два крем'яхи, почав кресати вогонь.

IV. ЗАБІЛІЛИ СНІГИ..

Вона не знає, скільки зміряла кілометрів, які села й міста пройшла — не пам'ятає.

Давно попрощалася з Бородатим і з моряком. А Бородатий — штучка! Хто б подумав, що він до німців народним вчителем був, природу дітям викладав, географію. Втекти від німців не встиг, але й на очі фашизму з'явитись не наважився. Та й куди прийшов би? Село німці спалили, а селяни — кого забрано до концтабору, а решта по степу, по лісах розповзлися.

Утік до лісу, лігво в печері зробив і живе. Пастки розставляє, дичину ловить, гнилиць і сушні назносив — живе.

Залишила в нього свого червонофлотця і сама відпочила в печері день. Могла б і довше — не вигнав би, так себе не зуміла втримати. Далі й далі тягне її, хоч і не знає, що застане, побачить.

Тепер уже недалеко. Який шлях пройшла! Надивилася, начулася! Ось хоч би вчора... Зайшла вдень до міста. А на домах — на балконах — висять вони мерзлим трупом, од вітру хилитаються. А люди вже надивилися — пройде повз них, одвернеться, наче рукою тебе за серце стисне.

І скільки йшла — вже більш як півтора місяця — наче дороговкази їй по шляхах оті шибениці з непохованими трупами. На шляху оце здибала — чи вони з концтабору, чи просто село німці вигнали дорогу ладнати. Самі діди та жінки. Сухі, як паліччя. Голими

руками роблять, нічого їм не дали — ані кайла, ні лопати. Бояться залізо в руки давати. Голіруч дорогу ту ладнають. І вартовий над ними, жметься з холоду осторонь.

Підійшла вона, питається вартового:

— Пане фашист...— а сама сухарі з торби виймає, на селян показує,— я їм сухаря дам, гам-гам...

Думає: «Я їхньої мови не знаю, він — нашої, а дитяча — то ж, мабуть, однакова. Чув же він від мами своєї: гам-гам...»

Зрозумів. Оглянувся боязко кругом, дозволив.

Роздала людям сухарі. І роботу покидали, ламають, гризуть... А проковтнути не можуть: голодна судорога їм горло судомить, тільки сльози від неї течуть.

Не змогла, поминула швидше...

Коли б хоч зустріти кого. Наскаржилась би і навела б — хай розправляються. І зустріла.

На шляху, під лісом, цілий гурт. «Звідки, бабко? Та куди?»

Все розповіла. Де німців бачила — сказала. Хто з людей за фашистами пішов — вона вже знала,— все розповіла хлопцям. Хотіла й вести їх — не взяли: «Самі,— кажуть,— дорогу знаємо, топай, бабко, далі...» Які хлопці!

Переждала ніч і не втерпіла: в село вернулася. Питає: «Були?» Ого! Тільки й розмови, що про партизанів. Так і є: на кого вказала, тих і порішили... На душі, здається, легко й вільно стало. Це вам за шибениці, за гвалтування, пожежі!..

І вже потім, до якого села зайде, перепочине — все знає, і всіх, хто спокусився на ворожу ласку, знає, й імена закарбує в своїй пам'яті. Згодиться.

Тепер їй недалеко. Вийде за той ріжок лісу — і враз побачить димарі свого заводу вдалині. А далі на горб зійде і місто побачить. А вже за ним і виселок.

Підсмикнула торбу, кроку набавила.

Чи ж хто залишився з людей?

Дорога грудням узялася. Вітер у вухах свистів. Пролітали, як метелики, одинокі сніжинки.

Та після лісу все ж димарів заводських не побачила. Певне, й заводу вже не було. Як не вдивлялася, не по-

бачила. Наче вітер, що дув з міста, вдарив їй у груди,— захиталася, забилося серце, пронизане раптовим болем. Побігла. Спотикалася на мерзлому грудді, впала раз, другий, та швидко підхоплювалася і бігла вперед. В повітрі зароїлися сніжини. Далину заткало в білий пухнастий оксамит. Вітер зривав з неї хустку, ліпив у очі снігом. Світ, що перед нею, зник. Завірюха люто клубочилася попереду, немов хотіла злякати її, не пустити вперед, гуди, де вперше побачила вона сонячний промінь і де прожила своє життя. Хоч і не бачила перед собою світу, а з дороги не схибила. Таж тут кожний горбок, кожна верба при дорозі — то її давні знайомі...

А хурделиця вие, січе обличчя, обкручується навколо старої холодними завоями. Лиш кілька хвилин тому була морозяна дзвінка осінь — і вже зима налетіла.

Та коли б і всі степові вітри вдарили на Кравчиху, коли б усі завірюхи заплутали їй ноги, завалували перед нею,— і тоді б вони не злякали і не спинили стару.

Зустріла колону машин. Німці. Вже не всидять на авто — позлазили, плечима машини підпирають, по-своєму дерикають один на одного. Видко, поспішати їм треба.

І подумала: «Хлопців би гукнути сюди. Налетіли б, як орли, щоб віхола й поховала трупи ворожі. А хлопці зникли б в урагані, і слід по них замело б. Ніхто б не знайшов».

Обминула...

Тільки згадала, як давно колись хлопці з заводу цим же шляхом у Червону гвардію йшли — з рушницями, скриньками, гармонією. І така ж завірюха ревла тоді, і таке ж чортзна-що творилося довкола. А скільки своїх, заводських,— молодниць, дівчат проводжали тоді червоногвардійців! Та з піснями й танцями, з прапорами та промовами. І вона... Ого!.. Молода була, дужа! Зайшла в ряди їхні, обняла двох — так і йшла з ними до самої станції. А вже наспівалася, натупалася! І наче не двадцять три роки, а три дні минуло від тих часів. Навіть обличчя хлопців видно — отам, за сніговою пеленою. І наче за ревом хвищі чути голоси і сміх.

— Хлопці, сини, подивіться, що діється!..

І враз, немов одсунув хто снігову пелену перед її очима,— втихла завірюха, і втомлений вітерець почувалася на спочинок. Перед Кравчихою лежав мертвий завод.

Вона признала ці руїни під сніговим балахоном — завалені димарі й стіни корпусів, голі тіла казанів, гори каміння, розкидані ферми дахів.

Заніміла на мить, стала, схрестивши на грудях руки, немов над домовиною. Тільки біль у серці, туга та каламутна хвиля гніву.

Обійшла кругом руїну. З другого боку, поблизу — робітничий виселок. Це сюди прямувала вона, з далекого далека, крізь ліси й степи, — багато сотень важких кілометрів. Кінець її мандрівці! Ось вона в рідному висілку, біля своєї домівки.

Обійшла завод, наче окреслила навколо нього на порозі зачароване коло. Висілка не було. Лиш де-не-де з понівеченого садка підіймало свої засніжені віти напівзламане дерево. Невисокі комини підіймалися над давно згаслими й розвіяними згаріщами.

В цьому мертвому, під снігами похованому місті вже не існувало вулиць і доріг. Кравчиха пішла між згаріщами. І хоч би пес який зустрівся їй...

З рідного, дорогого до болю в серці каміння змела трохи сніг, сіла. Поволі починало вечоріти. М'який морок потроху ковтав обриси великого руйновища, і тільки її, материна, поникла постать не зливалася з снігами, самотно чорніла серед зимової пустелі.

V. ІДУТЬ, ІДУТЬ!..

Сорок п'ять днів ішла вона до своєї хати, щоб побачити холодний під снігом попіл свого гнізда. За тисячі кілометрів від неї живуть тепер її діти, внуки. Її сини, якщо живі, нищать десь ворога — їй не побачити їх зараз, не пригорнути до грудей, не сказати до них своє слово. І сама вона, немов та журавлиха з переламаними крилами, — не в силі летіти до вирію, мусить ogrіватися тут, на пониженій батьківщині, коло незамерзаючого джерела людської ненависті. Тут її притулок і домівка.

Вранці над руїнами високо в небі, наче голуб-вістун, завуркотів літак. Пізнала — свій. Сама не розуміла, по якій прикметі, тільки признала його — свій!.. Аж на серці полегшало: хоч на одну хвилину не сама вона тут.

Ще й подумала — може, з тутешніх хто. Перебирала в пам'яті, які хлопці з їх висілка пішли в льотчики.

А літак зробив коло над висілком, заводом і попрощався. І побачила раптом Кравчиха — угорі наче зграю перелітних птахів з вирію. Розсіювалися широко над сніговим простором. Коливалися в повітрі, поволі падали.

І коли підхопила один листочок, що залетів і на її руїни, вона, оглядаючись, чи не підгледів хто, прочитала перші слова. Нестямилася з радості, притисла папірець до грудей, змочила його радісними сльозами.

«Ідуть, ідуть!..— почувала вона крик у душі.— Ідуть визволяти!»

І заметушилася, наче ось тут мала й зустрічати їх.

«З чим, матінко, зустрічатимеш? Чим привітаєш?»

І тут раптом спало на думку їй, що далеко до них, визволителів, що багато-багато ще кілометрів перед ними.

Та радість наче на крила підняла її. І подумала: «Це ж треба людям розповісти, що наші йдуть визволяти нас. Чайкою треба пролетіти над рідною землею назустріч своїм соколам!»

Вона знову пішла по селах і містах — розповідала людям, щоб готувалися — визволяється вже рідна земля, ідуть сини з усіх країв Радянської Батьківщини визволяти їх. Готуйте зустріч!

Ніщо не минало її пильного, мстивого ока. «Жорстока я,— думала,— змінилася на старість...» І ще — почувала сама: що схоче, те й зробить.

В рідному місті вона не знайшла свого вогнища ані рідної людини чи знайомої. Люди розповзлися, бо не мали чого робити на руїні. Думка про самотність непокоїла її. Вона — мати. Вона прагне бачити дітей, що їх народила і виплекала. Де шукати їх — не знала. Не знала, чи й живі ще.

Одного дня, на пустельній дорозі між селами, в мороз і хугу, виникла їй думка, що в своїх мандрах знайшла собі ще сина — пораненого червонофлотця, якого залишила в печері вчителя. Як і іншим синам своїм, дала вона і йому життя. І його немовби народила вона. Недарма прозвав її ненькою. Ми — матері, ми — народжуємо. І згадала: як вела його з домовини в цей світ,

серце їй боліло так, наче всі болі і муки, що існують в житті, знайшли кубло собі в її грудях.

І ще згадала, як проводили матері чужих синів — повішених вісім бійців — до могили, і серед пустельного імлистого шляху раптом тихенько почала виводити:

— Матросику, сину мій, а де ж тебе взяти, звідки жда-а-ати?..

І спинилася, скорботна, при дорозі — нехай серцеві легше стане бодай на якусь хвилину.

Вона знала, де питати його. Певне, вже одужав матрос. Вона допомагатиме йому. Що стара — то дарма. Знайти б його тільки.

Вляглася хуга. Ушух вітер. Довгий шлях яснів перед нею.

VI. ІМЕНІ ВОСЬМИ

Жінки, що їх спитала про Бородатого, похитали головою й сумно подивилися на Кравчиху. Але ж він мусть бути в селі — не в печері ж йому зимувати.

«Чи ж хоч живий?» — думала.

«Та, мабуть, що живий», — відповіла сама собі в думці, як побачила, що ведуть її до хати.

Бородатий і справді був живий: лежав на полу. Зразу пізнала, хоч і zostалися від нього тільки борода довжелезна та невеличкі блискучі у ямах очі. Сумні стояли біля нього жінки та з печі дивилися сполохані діти.

— Лишенько! А то що йому? — І раптом побачила й на ньому, й на полу закривавлені рушники.

— Стріляли в них, — тихо сказала Кравчисі господарка. — Вони ходили, де заборонено. Вартовий стріляв... Мабуть, не врятуємо.

Раптом Бородатий помітив Кравчиху. І всі побачили, як умить засвітилося його обличчя.

«Пізнав, пізнав», — зраділа.

Він занепокоївся, заворушився і все дивився їй в очі, наче просив про що.

— Щось хоче вам сказати, тітко, — шепотіла їй господарка. — Помре, то з собою занесе.

Кравчиха підійшла й нахилилася:

— Пізнали?

Він радісно заблимав очима — пізнав.

Під подертим пальтом груди його були вкутані рушниками.

«Рана тяжка»,— подумала Кравчиха і ще нижче нахилилася. І тепер побачила в його очах, сповнених мук, стільки світла — того, що так любила вона в людях.

«Гарно ж як дивиться,— подумала,— так тільки перед смертю дивляться».

Він раптом ворухнувся кволою рукою, схопив її за руку, потягнув до себе і, поспішаючи, тихо зашептав їй на вухо...

І коли закінчив, випростався, спокійно тепер дивлячись у стелю. Стара метушливо почала збиратися.

— До міста піду, може, лікаря привезу,— пояснила вона жінкам, що хитали головами, певне, думаючи, що вона трохи стерялася: де ж таки в ці дні шукати в місті лікаря?

І не відпочила. Розпитала дорогу, пішла.

Поминула греблю, оглянулася, чи не стежить хто, і звернула на болота. Чистою кригою, не лишаючи сліду, поспішала до лісу. Казав Бородатий — поспішай, бо спізнишся, вони не ждатимуть. А як сказав, що звуться імені восьми,— все зрозуміла.

Торбу в селі лишила, щоб легше. Вже й гаряче їй. Кольки в серці. І повітря немов бракує. Двічі і впала, посковзнулася: тихі рівчаки були, лід — як те дзеркало. На сніг пішла б, так наслідить.

Ліс трохи знайомий. Коли в гостині в Бородатого день прожила, обізналася. Ось там на гору видереться — і зразу галявина буде, де колись до них з матросом Бородатий підійшов був.

Вилізи вгору з рівчака було для неї нелегко. На схили намело глибокі кучугури снігу. Вона потопала у ньому, сковзалася і зсувалася знову вниз. Вибрала, де рясніше було кущів, і, хапаючись за гілля, таки видерлася.

Стежки не було. Йшла по снігу. На щастя, був неглибокий.

«Коли б хоч потрапити»,— думала вона. А сама йшла, йшла, так, немов і справді знала, де знайде.

Вибралась на дорогу. Легше стало йти. Не сказав їй Бородатий точної признаки, де шукати. Ось тепер і ганяй за вітром.

Тільки подумала, коли ж на дорогу просто з лісу

вийшли двоє, в білих кожушках, при зброї. Аж оніміла — перелякалась. Наче з-під землі вродилися.

— Куди, бабусю, чимчикуємо?

Одлягло. Це ж, мабуть, і є вони. Нутром відчула, що свої.

— Кого шукаєте, бабусю?

«Чи ж таки й справді я бабуся?..» Удаला, немов і образилася, і, щоб не зразу відповідати, подумати, ухиляючися промовила:

— Добрих людей шукаю. Злії в печінках сидять.

— Ми, бабусю, добрі...— І пішли разом з нею.

— Тепер усі так кажуть. А ось у селі пальнув у чоловіка за нізашо — тепер помирає.

— В кого ж?

— Вчителя колишнього, Бородатого. Не знаю, як і звати.

Вони так і шарпнулись:

— Якого Бородатого?

Розповіла. І допевнилась, що знали його.

Тоді один, видно, старший, командир, питає:

— А ти хто ж будеш? — І подумав, як назвати — тітка чи баба. А вона схитрувала і промовчала, мовляв, не чує. Він і ще раз:

— Хто, питаю, будеш, мамашо?

Подобалось їй — «мамашо».

— Я Кравчиха...

А вони подивились, наче знали її. Нічого. Йдуть. Вони слово — вона слово. Подобались хлопці. Так і розповіла все — де була, по що ходила.

Командир усе слухає, та тільки ім'я яке почує — перепитує. Діловий.

Розповіла їм і те, що доручив їй Бородатий. І все просила, щоб поспішали, бо так і він наказував. А вони — нічого, спокійні.

Вивели її на узлісся. Молодший тоді і каже:

— Світ, мамашо, ти сходила. Все хотіла бачити, мабуть, і очі собі вигляділа... Кругом війна, а ти й за рушницю не бралась.

А сам хитро так усміхається. Що він — бомбу їй хоче подарувати, чи що...

Подумала Кравчиха хвилину, жартує чи не жартує... Відповіла:

— Своя в мене зброя...

Командир з докором подивився на свого товариша, а тоді до Кравчихи:

— Так от, товаришко женщина, селянам перекажи — наші йдуть, скоро й сюди прийдуть. Нехай кіллям та сокирами нищать фашиста. Прощай.

Провели, дорогу показали легшу.

Скільки блукала в тилу фашистському, ніколи не йшлося так легко. Як вибиралася з глибокої балки, то так легко, наче молодиця пустуючи — тільки скік, скік. Аж смішно стало: що я — помолодшала? І все оглядалась — чи не йдуть партизани.

І навіть коли німецька варта на околиці взяла її й повела кудись, вона й не злякалася, й не засумувала. Тільки думала: «Беріть, ведіть, ваша влада до самого вечора...»

Пхнули її в хату. Людей повно. Сидять, наче на смерть приречені. А вона — тиха така, світла. Якщо промовить до кого чи відповідь — з усмішкою, немов знає щось. Недовго сиділа — викликали, повели.

Де була сільрада, німці сновигають. У кімнаті за столом — офіцер. І ще якийсь — наче тутешній, сільський.

Щось промовив офіцер до селянина, киваючи на неї, немов питає — чи вона?

— Вона, — наче відповів той.

От вони й почали допитуватися, де ходила, кого бачила, та сама звідки, і рушає куди. Офіцер по-своєму, а той пояснює — по-нашому. Ото був допит! Поговорять до неї трохи, а тоді офіцер як затопить — прямо в зуби, вона на перекладача точиться, а той і собі — під груди їй. І простогнати духу не стає. Так від одного до другого як попоточилась, наче п'яна, і звалилась. Не могло — відлили крижаною водою — знову. Скажи та й скажи, де бачила загін імені восьми. А вона — Христом-богом: до міста по лікаря йшла, та люди по дорозі одрадили, вернулася. А Бородатого то вона тільки вперше побачила в хаті і просто пожаліла — живий чоловік, сам собі не допоможе.

Нічого не сказала їм. Наче без'язика була — ні слова. Одного не зуміла приховати — по очах побачили: наче глузує з них. Збагнули: на ніч стерегтися треба.

Одвели її.

Уночі готувалися партизанів зустрічати. Обійшлося.

Вранці були рушили. Та партизани перегородили шлях — не випускають. Вже й день, а ніяк не прорветься фашист. Видко, в пастку потрапили.

Тоді надумали. Ще пішли в атаку. Тільки попереду селян погналі. Жінок і дідів назбирали з цілого кутка. Кулемети за спинами їхніми потягли.

Роздивилися партизани, мовчали. Певне, самі не знали, що робити. Багато серед них було тутешніх, сільських, то своїх матерів пізнавали здаля. Сніг від люті ковтали, не знали, з якого боку за німців ухопитись.

А вони ж ближче й ближче.

Партизани в яру лежать і під містком, тільки шапки видно.

Діти плачуть, і жінки голосять. Знають: спинися на мить, німці застрелять. І Кравчиха серед них.

Як наблизилась до яру, побачила Кравчиха вушанки партизанські, гукнула щосили:

— Чого лежите? Хіба не бачите? Стріляйте!

І раптом серед незвичайної тиші почула з яру:

— Ненько, не сердься! Живими вони не вийдуть!

Вона аж стала, аж прикипіла на снігу: це ж він, її матрос!

«Пізнав, пізнав!»

І не думка — блискавиця пронизала її мозок. Обернулася до натовпу:

— Гей, ви, люди! Все одно загинати... Зубами в горло звірам!

І перша вовчицею кинулась на кулемет. Хотіла своїм тілом одвести його від партизанів. Кулемет захлинувся в її крові. Натовп селян кинувся на фашистів, а вони розстрілювали людей в упор...

Упала, розкинулась Кравчиха на снігу. Стрибали партизани з багнетами, настигали німців. Таке робилося на полі тому — страх. І моряк біг попереду партизанів, гукав:

— Уперед, браття! За неньку, що вбили гади!..

Шкода було всього — і зброї, і одягу, і особливо — рації. Її завжди носив Федя за плечима на лямах. Нікому, окрім Феді, в загоні не довіряв командир цього дорогоцінного апарата, який і тут, у ворожому тилу, еднав їх з своїми. Безнадійно було б шукати все втрачене на дні мулкої лісової річки, та ще вночі, під обстрілом німецьких автоматників. Тепер вони не мали навіть змоги повідомити штаб своєї дивізії про все, що трапилось.

За кілька годин до цього Ромашка і Федя ще на тому березі встановили рацію, і старшина Ромашка передав у дивізію, що їх підрозділ потрапив у пастку, має багато втрат у людях, що він, Ромашка, взяв на себе командування загоном і спеціальне завдання, доручене їм, буде виконане. А коли хотів перейти на прийом, побачили поблизу ворожих автоматників, мусили знову скластись і схватись. Це було останнє, про що зміг Григорій Ромашка повідомити дивізію.

Човен знайшли в рогозі, без весел і уключин. Склали в нього свій вантаж і терпляче почали чекати вечора. Коли в мороці з корми не можна було бачити ніс човна, Григорій роздягся і в самих трусах стрибнув у воду. Без шуму вивів човен з очеретів. Попливли напереріз течії.

У розриві між хмар вплив місяць, і не минуло й кількох хвилин, як плесо річки закипіло довкола них від кулеметних черг. Було ясно: до протилежного берега човном не дістануться. Німці ясно бачили їх на плесі. Тоді, не думаючи, пірнули обидва з човна і попливли під водою, раз у раз виринаючи, щоб ухопити повітря. І врятувались. Федя з зарядженим автоматом, без запасу патронів, Ромашка — голий, поранений у руку.

Лукавий місяць ховався за хмари, як увійшли вони в шелюги. Тільки встигли оглянутись на річку, човна вже не було. Посічений і подірваний кулями, він пішов на дно, а з ним і весь їх вантаж... і рація.

Слід було про щось думати. Уникаючи погоні, вони пройшли шелюгами й по обніжках у квітучих житах кілометрів з п'ять, і тільки на узліссі, виснажені, приголомшені невдачею, сіли обидва на пні, і Федя міцно-преміцно вилаявся. Ромашка не реагував ніяк: він поринув у глибоке мовчання.

Догорала остання зірка, як над долішнім туманом з'явилася голова Феді. Він не заблудив у незнайомих місцях і точно прийшов на узлісся, де чекав на нього Ромашка.

— У порядку,— доповів він і подав товаришеві клунк.— Навибав хлопчиків, на мочарі лопата пасли. Повели до хати левадами. Самі жінки. Думав, без обміну не дадуть — дали. Навіть чоботи ув'язали. За якогось Олексія свого питалися, чи не бачив де... У нас у армії, мабуть, цілий мільйон Олексіїв...

Ромашка намацав у клунку чоботи і швидко взувся.
— Підемо,— промовив, поспішаючи.

Він мав рацію: швидко розвиднялось, і їх могли б побачити. До того ж у селі тепер знали про них. Трохи згодом Федя згадав:

— Давай же руку перев'яжу. Випросив у жінок чисту ганчірку.

Вони спинились, і Федя перев'язав Ромашці рану, зробив навіть перев'язь через шию і підвісив ліву руку. Але вдягатися Ромашка не став. Треба було поспішати.

Одного не розумів Федя: нащо було перевозитись через річку і куди поспішають вони — далі й далі від своїх... А питати не став: він завжди вірив Ромашці. Тільки, щоб розвіяти мовчання, сказав:

— Питав у хлопців патронів до автомата. Немає. А люди наші...

Ромашка раптом заговорив швидко й захоплено:

— Зброї ми дістанемо. Багато зброї! Без неї ми нічого не зробимо.

Федя здивовано подивився в обличчя товаришеві. Йому навіть здалося, що Ромашка в гарячці. Федя хо-

тів запитати, що йому зробити з своїм комсомольським квитком, але втримався і тільки промовив:

— Двоє нас лишилося — що ж ми самі вдіємо?

Та Ромашка й сам не знав, що відповісти товаришеві. Він напружено думав усі ці години після того, як врятувалися. Багато задумів промайнуло в його голові, але й жоден з них не вдовольнив його. Він навіть не помічав, куди вони обидва йдуть. Простували в лісову гущавину — і все...

Федю хвилювало інше. Він не розумів, нащо їм іти далі від своїх, що вони тепер робитимуть і чому Григорій Ромашка немовби змінився і став не схожий навіть на того, яким був усього кілька днів тому, ну хоч би й тоді, коли їх розвідкова група спеціального призначення була оточена у переліску. Вони обидва були з Чернігівщини, тільки Григорій був значно старший за нього. Про Ромашку Федя знав мало. Відомо було тільки, що він сільський комуніст і що любить ходити біля бджіл. Вони часто виходили разом у розвідку і, бувало, потрапляли в тяжкі обставини. Федя вірив Ромашці і покладався на його здатність вибирати завжди найкращий вихід із становища. Але тут, здавалося йому, вибирати було ні з чого. Вони були резбиті, і треба було шукати шляхів до своїх. Але він мовчав про це і тільки згодом, глибоко зітхнувши, промовив:

— І втьопались ми з тобою, Гришо!..

І обидва раптом побачили, що докола вже зовсім розвиднілось і густий — осика з грабом — ліс виповнився пташиними голосами. Ніякої дороги чи стежки близько не було, і в м'якому пружинястому ґрунті вони залишали по собі дві вузлуваті нитки слідів.

Ромашка перестрибнув через піскуватий рівчак під кущ і спинився.

— Треба вдягтися.

І він поклав на землю клунок.

Було незвично поратись однією рукою, і Федя допоміг йому вийняти з мішка одяг. Це була літня форма підполковника. Ліву руку розбинтували. Григорій, присівши над рівчаком, почав обмивати її. Федя здивовано дивився в обличчя товаришеві: поранення було нелегке, одного пальця не було зовсім, другий ледве тримався на тонкій смужці тканини. Тепер розмита водою рана кровоточила ще дужче. Федя раніше сам був поранений

двічі і знав, якого болю завдає така рана. І його дивувало те, що Григорій не тільки не стогнав, але навіть не лаявся, і обличчя його не кривилося з болю. Він тільки нахмурився і зосереджено мовчав. Промивши рану, затис її в кулаці другої руки і попросив ножа. Федя подав йому саморобного ножа з дерев'яною колодкою, і Ромашка вправним рухом, приклавши долоню до стовбура ольхи пальцями вниз, відсік хворий палець. Федя на хвилю зажмурился очі, а коли знову розплющив їх, побачив, що Ромашка туго обкручував руку закривавленою ганчіркою. Він був такий же похмурий і зосереджений, як і раніше, тільки блідий, без жодної кровинки на обличчі.

— Одягтись допоможи...

Він процідив це крізь зуби, нетерпляче.

Федя допоміг Ромашці перевдягтись в офіцерський одяг і чи то жартома, чи серйозно промовив:

— Командиром хочеш бути?.. Здря... В таких перепльотах краще солдатом... Казала баба: якийсь командир поранений нишком виміняв у неї цей одяг на звичайний сільський. То розумно зробив...

— А я кажу,— гостро заперечив Ромашка,— здрейфив.. Я б свого мундира не зняв.

— Хто його зна...

— Кажу, факт...

Вони рушили далі. І Феді було приємно, що він утримався вчасно і не запитав Григорія про свій комсомольський квиток.

У лісі блукали два дні. Голод і рана Ромашки, що не загоювалась і мучила його ночами, примусили їх шукати допомоги в людей. Вранці вийшли на узлісся недалеко від хутора. Обидва залягли в чагарнику, довго й нетерпляче оглядали згори отару хаток, що немов паслася на широкій долині перед ними. За кілька годин вивчили кожну хату й двір і мали навіть уявлення про людей на хуторі.

— Ну, годі вже, підемо...— поривався вперед Федя.

Григорій був обережний. На автомат Феді, заряджений половиною комплекту, він не покладався. Згодом з хутора вийшов дід і пошкунтильгав до лісу.

— Тепер пішли,— промовив Григорій.

Старий ішов з сокирою і мотузком до лісу. Він привітався з бійцями і спинився, оглядаючись навкруги.

— Німці є? — запитав Ромашка.

— Немає, товаришу офіцер, вчора були... на машинах приїздили. Наказали гонити худобу та й поїхали...

— Ну що ж, гонили худобу?

— Гонили, товаришу, авжеж, гонили,— старий хитро примружив око,— до лісу всю повигонили, поховали... То ж і люди коло худоби усі, а на хуторі мало хто й є...

Ромашка помітив, що старий зовсім не здивувався, зустрівши їх. Певно, щось подібне він бачив не раз. Він повідомив, що німці тільки вряди-годи бувають на хуторі, бо відси далеко до шосейних доріг, і що про партизанів теж не чути.

Старий допалив цигарку і кинув недопалок, потім, помітивши, як пильно Федя подивився вслід недопалкові, дістав просто з кишені жменю самосаду і подав Феді. Посідали всі троє під кущем над дорогою, розговорились. Старий уже забув, чого й до лісу йшов — цікавий був знати про все. Але Ромашка розповідав мало, а сам розпитував про дороги в цих лісах, про села, про старост і німецькі гарнізони.

Старий повернувся з ними до своєї хати. Вони пройшли повз левади городами до Панасюкової клуні, так що ніхто й не побачив їх. До клуні прийшла молодиця з повною дійницею теплої води і рушниками. Вона обмила Григорієві рану, вправно перев'язала руку чистим полотном. Сама змила йому голову і принесла чисту сорочку. І тоді ж уперше за багато днів покуштували вони гарячої страви і відчули нарешті, які були втомлені і кволі. Старий попередив, що буде на варті коло них і на випадок чого — дасть знати. З якою насолодою попадали обидва на свіже сіно, і наче попливла під ними земля... Поринули в глибокий сон.

Федя прокинувся перший. Ромашка лежав ще в глибокому забутті. Федя звівся на лікоть і раптом побачив у розчинених воротах, біля ушули, дівчину. Бистрими чорними очима вона зацікавлено стежила за невідомими їй чоловіками. Їй можна було дати років двадцять. Федя підморгнув їй і засміявся. Дівчина тугіше перев'язала хустку на голові, і руки її немов зачепились за кінці хустки на грудях. Вона мовчала і переводила погляд то на Федю, то на Ромашку.

— Звати як, питаю?..

— Стешка.

— А Настя — то сестра тобі?

Вона усміхнулась:

— Невістка... А ви хто — з полону тікаєте?

— А ти старого розпитай.

— Вони не скажуть.

— Чому?

— Бо мають таку вдачу... Їм торік один бандера не-гу прострелив. Як ішли якісь червоноармійці повз хутір, то батько крізь наш ліс їх вивів, а хтось, мабуть, вика-зав. Тоді як приїхали бандери хлопців до себе зазива-ти, то за тата вчепилися: скажи та й скажи, кого в лісі водив, а він нізащо — нікого, каже, не водив, хмиз брав у лісі — і все. Як не били — не признався. То один бан-дерівець у ногу їм стрелив. Щоб нас не забував, каже.

Здалеку було чути повільні кроки. Дівчина прислу-халась, потім схопила порожню мірку й зникла.

У Панасюковій клуні довелося прожити чотири дні. Через втрату крові і виснаження в дорозі Ромашка за-слаб. Панасюкова невістка Настя десь діставала для нього ліків. Мовчазна, з сумними очима, вона ніколи сама не починала розмови, а лиш відповідала на запи-тання. Вона завжди передбачала всі найменші дрібни-ці, яких потребував слабкий Ромашка. Вона знала засо-би втишити йому жар, угамувати біль рани, порвала бійцям на онучі чисті рушники, почистила одяг їм, де бракувало гудзика — попришивала.

По ночах Федя виходив з клуні. Блукав, нудьгуючи, по садку, дивився на зорі. Раз його застала на призьбі під хатою Стешка. Сьогодні вона не заходила до них і тому запитала:

— А що ж командир — хворий?

— Авжеж, хворий... після такої операції!

— А то якої?

Федя почував потребу одвести з кимось душу і роз-повів Стешці, як Ромашка сам зробив собі «операцію», розповів і про те, як він дістав Ромашці одяг і як вони блукали в лісі.

На другий день Стешка несподівано принесла в ряд-ні німецький автомат з патронами, кілька ручних гра-нат, бінокль. Це були трофеї, які зібрали селяни на полі після одної з сутичок поблизу хутора ще в перші місяці війни. Федя не витримав,

— Ех, Стешко,— вигукнув він,— тобі орден бойовий полагається за такі речі, тільки що ми їх не видаємо.. Ну, говариш підполковник візьме собі це на замітку... От скоро наші прийдуть...

«Підполковник» міцно потис дівчині руку і подякував за зброю. Пришкутильгав старий Панасюк. Він повідомив, що на хутір прийшли якісь люди... двоє чоловіків і жінка, начебто не військові... Хто їх знає — тепер часто переодягаються. Ромашка послав старого розвідати.

— Думаєш, наші? — запитав Федя.

— Не знаю... Наші люди нам потрібні.

— До своїх буде легше пробиватись?..

— З завданням легше буде впоратися. Адже наказу повертатись у дивізію не було...

Федя здивувався. Якого наказу? Як би їм могли його передати? Але заперечувати не став. Було щось владне в голосі і в схудлому, зарослому чорною бородою обличчі Григорія. А може, впливало на Федю й те, що його товариш був у командирській формі, хоч це був тільки випадковий маскарад, але все одно ця обставина стримувала Федю перед Ромашкою.

Григорій розібрав принесений Стешкою автомат і розклав частини на рядні в клуні. Потім удвох узялися перетирати їх.

Григорій раптом усміхнувся про себе, щось згадавши, і коли Федя подивився на нього, Григорій промовив:

— Це я згадав, як ми років з п'ятнадцять тому куркуля ліквідували в нашому селі. Двоє нас комсомольців усього було тоді на все село... А куркулі та бандити на кожному кутку — кублами. І ловили нас, і стріляли в нас з обрізів... Дома ніколи не ночували.

— Я тоді малий був,— сказав Федя.

— А мені було вже дев'ятнадцять, а товаришеві мому, другому комсомольцеві, і того не було... І зброї — ніякої... Думали, й живими не будемо.

Повернувся старий Панасюк. Люди, які зайшли на хутір, один з чоловіків і жінка, були втікачі з Німеччини, що повертались на батьківщину. Зустріч з ними відбулась недалеко від хутора, на узліссі, бо Панасюк боявся вести невідомих людей на своє подвір'я.

Молодший лейтенант Горленко повідомив, що він

потрапив на початку війни в оточення, був у концтаборах у Німеччині і тепер, утікаючи додому, випадково зустрів Савицького. Молода жінка, Наталя Довга, працювала до війни асистентом у Київському медичному інституті, залишилась для підпільної роботи в фашистському тилу. Вона була вивезена до Німеччини на роботу рік тому, тікала з-під Бреславля через Польщу. Двічі її ловили жандарми, і обидва рази вона тікала з-під арешту. При другому арешті вона зустрілась з Горленком, заарештованим у тому ж селі, що й вона,— під Жешевим. Їм удалося підкупити двох конвоїрів і втекти вночі.

Військінженер Савицький зустрівся з своїми товаришами вже з місяць тому, коли він, поранений в сутичці з жандармами, переховувався в селі. Наталі він був багато зобов'язаний, бо вона ходила за ним, влаштувала йому схованку в порожній stodолі і, ризкуючи своїм життям, знаходила для нього їжу і навіть ліки.

Військінженер Савицький, хоч і був у цивільному, витягнувся перед Ромашкою по формі, рекомендуючись.

— Зброю маєте? — запитав Ромашка, мало цікавлячись іншими подробицями.

— Єсть...— Савицький викинув з кишені пістолет.

Ромашка зневажливо подивився на зброю військінженера, і той зніяковів.

— Зброю ми мусимо собі знайти,— рішуче сказав Ромашка.

І Федя знову здивувався: Григорій говорив таким тоном, немов приймав команду над цілою частиною... Адже нові знайомі могли б не підкорятися йому. Але Савицький рішуче заявив про потребу діяти цілою групою під командою Ромашки.

— Зброю ми мусимо знайти,— повторив він слова нового командира.

І Горленко, і Наталя, не вагаючись, заявили про своє бажання діяти разом.

І раптом Ромашка справжнім суворим тоном командира сказав:

— І потім... що це за ганчірки на вас?.. Ми є військовий підрозділ і мусимо мати форму...

...В лісі їх наздогнала Стешка. Саме відпочивали всі на лісовій галявині, лежачи на траві. Одна Стешка стояла посеред них, в чоботях, з перекинутою через пле-

че шанькою з хлібом. Блиснувши очима, вона сказала Ромашці:

— А мене візьмете з собою?

Зачудований Федя злегка свиснув з несподіванки, а Григорій спитав:

— Куди?

— Та з собою ж... воювати будемо по тилах...

Дехто засміявся:

— А звідки ти знаєш, куди ми йдемо? Може, ми додому вертаємось.

Стешка хитнула головою:

— Я тутешній ліс знаю, у пригоді вам буду... Візьміть тільки.

Вона не сказала про те, як Федя розповів їй, що вони не повернуться до своїх, поки не виконають завдання, і що, може, й ніколи не повернуться до своїх, а мабуть, загинуть, бо дуже важку взяли на себе задачу. Скільки йшло повз їх хутір, та все додому, а ці — воювати... І вона рішила...

— Ні,— промовив Ромашка,— тебе не візьму. У мене регулярна частина, мені солдатів треба...

Він згадав старого Панасюка, і шкода йому стало забирати в старого дочку. «Хай поживе ще»,— подумав він і підняв усіх.

— Будемо рушати.

Вони пішли далі просікою, а Стешка мовчки, закусивши губи, дивилась їм услід, і чорні її очі з-під похмурих брів промінились гнівом і образою...

Свою групу Ромашка назвав загonom особливого призначення. Минув усього тиждень, а в загоні було вже кілька десятків бійців. Коли довідались, що наступ радянських військ припинився, Ромашка порадився з Савицьким, якого призначив на свого начальника штабу, і схвалив рішення — копати землянки в лісі і формувати частину. Кожного дня до нього приходили люди. Чутка про його загін день у день ширилась по селах, але тільки довірені люди Григорія знаходили стежки до загону.

Збудували дві землянки: одну — маленьку — для Ромашки, Феді, Савицького, Горленка, якого призначено було начальником розвідки, і другу — велику — для

решти. Тут же, в окремому кутку, містилися й жінки, бо, крім Наталі Довгої, в загоні з'явилося ще кілька, що тікали з Німеччини на батьківщину, або жінок-бійців, що колись потрапили були в оточення і тепер переховувались по селах. Незабаром довелось цю землянку ще поширювати. Люди з загону ходили по найближчих селах і потай від сільської влади провадили вербування з суворим добором людей. Загін зростає.

Ромашка сам розпитував людей в спеціально для цього призначеному місці, на узліссі, далеко від свого табору. Хоч, звичайно, й це не гарантувало від небезпеки демаскувати загін, але іншого виходу не було: йому потрібні бійці, і він ішов на ризик.

Одного вечора вартові привели Стешку. Накрапав дощ, і люди сиділи в землянках. Дівчина зайшла до штабу. Федя зустрів її радісним вигуком. Вона подивилась на Савицького і Ромашку, що були теж у землянці, привіталась.

— Сама прийшла? — запитав Григорій.

— Вартові привели... з нашого хутора хлопці.

Стешка глянула на Ромашку, зашарілась і мовчки поклала на імпровізований стіл перед ним перев'язаний стрічкою сувій паперів. Федя помітив, що стрічка була з її коси.

Савицький інстинктивно догадався, що це були карти. Миттю він розв'язав сувій і не міг стримати радісного вигуку: це були якраз потрібні їм карти. Ромашка був стриманіший. Він знав ціну карт у своєму становищі, але йому не доводилось ніколи працювати з ними. Він мало розумівся на топографії і не міг тут нікому признатися в цьому.

— Подивіться, подивіться, — вигукував захоплений Савицький, — ось тут наш табір!..

Він окреслив олівцем мініатюрне коло на зеленому полі. Ромашка нахилився над картою. Карти були німецького виробництва, з німецьким текстом, і він нічого не розумів у них. Він почервонів і недбало кинув:

— Не розумію ні чорта по-їхньому...

— Це не має ніякого значення, — відповів військінженер, — по них можна чудово орієнтуватись.

І він почав олівцем показувати Григорієві шляхи і населені пункти, олівцем вимірюючи віддалі...

Федя захоплено дивився на Стешку. Але тепер, коли

Григорій не дивився на неї, дівчина, немов зачарована, прикипіла поглядом до постаті командира загону. Федя, злегка насвистуючи, вийшов з землянки. Дощу вже не було. Швидко густіли сутіні. Стовбури дерев огорнув низький туман. В другій землянці лунала пісня:

Налий, мати, стакан рому,
Бо я їду до прийому.
Гей, гей, йо-ха-ха...

Федя бачив крізь шпарки в рядні, що ним запинали вхід до штабної землянки, як запалили свічку. Серце його тиснув жаль, якого не міг перебороти боєць. Нарешті з землянки вийшла Стешка. Попрощалась за руку:

— Бувай здоров, Федю!

— Проведу тебе на узлісся...

— А нащо? — засміялась вона голосно і штучно.— В своєму лісі не боюся...

— Рано ще спати. А робити нічого...

— Все одно не треба... Я сама...

Вона поринула в туман, що раптом поглинув і постать її, і шелест її кроків.

— Стешко? — гукнув навздогін Федя.

Уже зовсім далеко луснула йому на відповідь суха гілка. Федя кинув недопалок, затоптав і рішуче пішов до землянки.

— Федю,— промовив Григорій лагідно і поклав йому на плече руку,— сьогодні перед світанком треба піти на хутір до старого Панасюка. Але обережно: на хуторі ночують німці. Узнай, що там за частина і яке в них озброєння. А потім простеж, якою підуть дорогою... Тільки не попадись...

Федя зрозумів, що цю новину принесла Стешка, і ще зрозумів, чому цього разу вона не захотіла, щоб він провів її на хутір.

Звідки німці довідались, що загін Ромашки майже беззбройний? Григорій був певен, що німці точно знали про це. Він бачив це з того, як провадили вони атаку.

Вранці повернувся Федя. Люди у великій землянці ще спали, але в штабі Ромашка і Савицький з тривогою ждали розвідників. Горленко з своїми теж був у розвідці і ще не повернувся. Федя повідомив, що німці приїхали ще звечора на хутір машинами. А на світанні

покидали машини на хуторі, розділились на дві групи і різними дорогами пішли до лісу. Їх було небагато, але вони мали кулемети і батарею мінOMETІВ. Дороги, якими відбувалися звичайні марші німецького війська, розташовані були далеко звідси, і мета загону, про яку доповів Федя, не викликала в штабі різних думок.

Савицький виніс карту з землянки, щоб краще роздивитися плетиво лісових доріг. Його олівець заметушився між лісовими стежками, болотами, рівчачками...

Незабаром повернувся Горленко з розвідниками, і його відомості тільки підтвердили думку Ромашки про те, що німці хочуть звичайним прочісуванням витиснути його загін в міжлісся і там знищити. Відомості, що їх принесла Шешка — про чисельність німців і їх озброєння, — були перевірені двічі і підтвердились.

Ромашка наказав вишикувати загін. Він мав у кожному взводі з півдесятка гвинтівок і автоматів і на кожну гвинтівку по дві обойми патронів... Савицькому він сказав:

— Якщо вони ждатимуть нас у одній засідці, ми обідемо... А коли вони хитріші, то...

Він не договорив і наказав рушати.

Протягом дня загін раз у раз натрапляв на засідки і кожен раз після сутички відходив. В загоні були вбиті і поранені. Пробиватися майже голіруч було неможливо.

Цього дня Григорій оцінив Савицького, що умів вести за собою взводи, зберігав ясність думки в найтяжчі хвилини і під вогнем німецьких кулеметів насамперед пам'ятав про своїх бійців. А його вміння добре орієнтуватись по карті не раз врятувало загін.

Залишався один вихід: розділитись на зовсім дрібні групи по десятку людей, визначивши місце зборів. Вночі обходили ворожі засідки і застави.

І вранці Григорій побачив, що від його загону залишилось кілька десятків бійців, частково без зброї. Він вів їх у глибину борів, щоб узятися за формування загону спочатку. І за кілька днів маршу обрали місце для нового табору.

Тепер загін по ночах не спав. Дрібними групами більша частина розходилась на операції — по зброю. Були налагоджені зв'язки з селами.

Чутка про підполковника Ромашку ширилась у краю. Сотні полонених і завезених до Німеччини радянських людей, що тікали з каторги, потрапляли в сферу, де діяла притягаюча сила його імені, і, як до магніту, тяглися до його загону. А проте багатьох не допускав він до себе, багатьом дорого до його табору лишалась невідома.

Стара рана на руці заживала дуже поволі і немало дошкуляла Григорієві. Він боровся з болем, боровся з виснаженням, яке наставало раптом, несподівано після якоїсь гарячої розмови. Свідомість туманіла, і голова боліла, немов стиснута у тісному залізному обручі. І саме в такий час поверталися з операцій групи або приводили вартові нових людей, і треба було з ними говорити.

Григорій в землянці при каганці схилявся головою на руку і намагався піймати нитку розмови. І коли не щастило, говорив Савицькому:

— Вадиме, чергуй ти...

І лягав на кілька годин.

Треба було поспішати. Наступу Червоної Армії можна було чекати кожного дня, і щодня могли б поставити перед загonom вимогу про негайне виконання завдання. Григорій прискорював формування загону. Він вимагав від мініатюрних оперативних груп майже нелюдського напруження. І щастя, здається, нарешті схилилося в його бік. Одної ночі, розгромивши гарнізон невеликого містечка, загін значно збільшив кількість своєї зброї і, головне, перейняв ешелон військовополонених, що поповнили загін. Радість Григорія була тим більша, що тут, серед трофеїв, знайшли тол.

Мало не щодня до загону приходили втікачі з німецької каторги, молодь з довколишніх сіл. З наближенням Червоної Армії більше й більше людей загорялися бажанням мститися окупантам.

Григорій багато вимагав від людей, але не шкодував зовсім і себе. Він лягав тільки тоді, коли сили зовсім покидали його і він уже не міг зібрати думок. Обличчя його схудло, заросло довгою чорною бородою і набрало рис тієї мужньої суворості, що неминуче значила обличчя воїнів в тяжкі дні суворих іспитів. Очі променились, і кожен крок його був поспішний і цілеспрямований, як у людини, запаленої своєю гарячою діяльністю.

Федя, що любив порозмовляти, часом і розповісти веселих історій, яких він набрався від нових людей у загоні, не зважувався розповідати їх Григорієві. Він розповідав їх Наталі і бійцям, пробував заговорити з Савицьким, але не зачіпав Григорія, боявся його надзвичайної в ці дні суворості.

В один з таких днів раптом прийшла Стешка, і всі, навіть Григорій, зрадли, побачивши її. А Федя з радості навіть протанцював коло штабної землянки козачка і розсмішив бійців, які не знали зовсім Стешки. Якось забули про неї. Мабуть, не сподівались, що вона знайде тепер загін...

— Тепер не проженете? — спитала вона Ромашку, побачивши його біля землянки.

Коли втихли перші вигуки радості від зустрічі, Григорій гукнув дівчину до землянки. Властива йому суворість уже повернулася до нього.

— Знайшла нас як?

— Гарнізон розгромили, я й догадалась — ваша робота... По лісах блукала шість днів.

— А додому вернешся як?

Дівчина пильно вдивлялась в його обличчя. В темних очах її світилась усмішка, готова ось-ось спурхнути... Вона умисне не відповідала і, граючись, милувалась з його суворого виду, що саме таким їй дуже подобався.

— Питаю, як повернешся?..

— Тут зосганусь! — вигукнула Стешка і засміялась.

А проте і в сміху її була непевність. Ромашка міг не дозволити їй зостатись у загоні. Він хвилину думав, потім сказав:

— У мене регулярна військова частина, жінок беремо тільки з військовою спеціальністю, а в тебе що є — нічого...

— Нічого?! — вигукнула Стешка зі злістю в голосі... Вона навіть шарпнулась у бік Григорія.— Нічого!.. А автомати хто вам носив?.. А бійців, що тікали з полону, хто направляв? А про німців хто попередив?..

До землянки зайшов Савицький.

— Розмова відкладається,— обірвав дівчину Ромашка.

— Однаково я з загону не піду,— немов кинула йому в обличчя Стешка і вибігла з землянки.

— Чого вона? — запитав Савицький.

— До загону хоче...

— Ну, то в чому ж справа? Є ж у нас жінки...

— Та воно есть... тільки...— Він раптом перевів на інше.— Треба ще шукати по гарнізонах толу, боюся — того, що маємо, не вистачить; міст великий, а робити треба так, щоб не переробляти.

Після минулої поразки Григорій особливо близько здружився з Савицьким. Без нього Ромашці було б не легко. Григорій щодалі більше відчував, що без нього йому не обійтися. Савицький добре розробляв маршрути по карті, «підняту» ним карту, тобто розкреслену належним чином олівцями, непогано розумів і Григорій. Савицький складав накази, організовував загін згідно з польовим статутом, якого, виявилось, майже не знав Ромашка. І хоча Савицький був військінженер, але справу стройову знав добре. Якось уночі, коли ще не поверталися люди з завдання, вони полягали в землянці відпочити. Григорій загасив лойовий каганець.

Савицький чув, як він довго ворухився, не засинаючи, як палив цигарки одна за одною і кидав їх, не допаливши. Потім він звівся і сів на своїх нарах:

— Вадиме, спиш?

— Ще.

— Я теж... Не спиться...

— Рана мучить?

— Ні, так просто.

Савицький počував, що Григорій хоче сказати щось. Він звівся на лікті і теж запалив:

— А про що думаєш?

Григорій ще раз скрутив цигарку, глибоко затягнувшись один раз махорковим димом і затоптав цигарку. Потім раптом промовив:

— В такі дні добре на пасіці за селом... Ти ніколи, Вадиме, не жив на пасіці?

— Ні.

— А я люблю пасіку. Скільки в мене приятелів пасічників у колгоспах! По всій нашій області... Знаєш, коло бджіл і люди кращі робляться, чутливіші. Війна змінила людей, характер змінила. А після війни, коли все вгамується і ворогів буде менше, знову почнуть рости люди, котрі й не знатимуть тієї злості, яка кипить

у нас. Інших людей родитиме земля і все кращих і кращих, наче пшеницю...

— Ну, Григорію, нам з тобою рано ще про це мріяти.

Григорій зітхнув.

— Авжеж. А тільки часом чогось так засумуєш за селом... Це вже третє літо, як мобілізували мене. Двічі був у госпіталі, і відпускали мене тоді у відпустку, та краї наші під німцями ще були.

— Хіба не в кадрах ти?

— Ні... Служив давніше в армії по призову, одслужив своє і пішов у колгоспні пасічники. Думаєш, я справжній командир?

— Справжній,— рішуче ствердив Савицький.

— Ні... Обстановка така, що треба було... А я й малописьменний. Карти — й тієї розписати не вмю... Я чотири класи в селі виходив — ото і всього.

Здивований Савицький підхопився і сів.

— Що, здивувався? Кажу ж, так склалося... Послав Федю на село за одягом, а він мені підполковницького мундира приніс. Якийсь боягуз з оточення, мабуть, утікав, то й мундира відцурався. Ну, я ж не тікати додому збираюсь, я воювати тут буду. А тут люди йдуть до загону, бійці, їм командира треба, а який я командир без форми?.. Як гадаєш, Вадиме? Га? Правильно? Вадиме! Спиш?

— Ні, не сплю.

— Ну, що ти скажеш?

— Що ж, правильно, звичайно.

— Кажеш — правильно?

Увійшов черговий.

— Ну що там? — невдоволений, що йому перешкодили, запитав Ромашка.

— Дівчина ця, Стешка, питає, чи можна їй ночувати в таборі, чи йти звідси?

Григорій не відповідав, і черговий запитав ще раз:

— Питає — чи можна йти їй?

— Скажіть: ночувати можна. Можете йти.

Черговий не йшов.

— Що там ще?

— Вона просить, щоб дозволили їй зайти до штабу.

— Нехай зайде.

Григорій встав і запалив світло. Увійшла Стешка.

Вона стояла серед землянки, тримаючись за кінчики хустки на грудях. Видно, вона не поспішала говорити, вагаючись.

— Що в тебе, Стешко?

Вона оглянулась на вхід до землянки, ступила крок до Григорія і притишено промовила:

— Вартові, що мене провели сьогодні... обидва бандерівці...

Ромашка пильно подивився на дівчину. Савицький підвівся.

— Я їх пізнала — вони зимою на хуторі в нас були.

— А ти не помилилась?

Стешка зневажливо пхикнула:

— Чого б це я помилялась? А поспитайте отого вусатого, що батькові ногу прострелив?.. Ще б я не признала його!..

— Чому не сказала, як тільки прийшла?

— Люди в штабі були.

Савицький підійшов до Григорія:

— Дозволиш мені?

— Так, піди ти, тільки не сам... візьми людей.

Коли Савицький вийшов, він пройшовся по землянці, спинився проти дівчини і, поклавши руку їй на плече, м'яко промовив:

— Ти, Стешко, корисна людина була б у нас у загоні, ти багато чого вмієш, та шкода тебе... Загинеш ти в нас. Загинеш, а такої шкода...

Вона зніяковіло дивилася вниз.

— Я хочу zostатися,— майже прошепотіла вона.

— Уперта ти... Ну, йди ночуй... Зараз у мене буде діло...

Сяючи, Стешка майже вибігла з землянки.

Місце для Стешки в великій землянці знайшлося поруч Наталі, що знала дівчину ще на хуторі і щиро любила її. Вона вирішила просити Ромашку, щоб призначив Стешку до неї в санітарки.

В землянці було тісно і гаряче. Вони вийшли на повітря і посідали на зрубаному стовбурі. Від теплого червневого вітру шумів ліс, пошматовані хмарини мчали вгору і мало не чіпляли за верховіття.

— Ти любиш Григорія? — раптом запитала по паузі Наталя.

Стешка рвучко повернулась до неї.

— Чи люблю?.. Він такий...

Вона не знайшла потрібного слова і замовкла.

— Він не хоче, щоб ти була в загоні.

— Авжеж. Хіба його вламаєш... Ну і я, може, ще впертіша...

Вона притулилась до Наталі і стежила за товпищем хмар, що переганяли одна одну, немов у відступі. Стешка думала про щось і мовчала.

Двоє бійців, поспішаючи, пройшли повз них до штабної землянки. Дівчина стривожено подивилась услід.

— Це з розвідки,— промовила вона.

Наталя здивувалась.

— А ти звідки знаєш? Адже темно...

— Знаю... Щось дуже важливе...

Стешка вже не дивилась на хмари. Вона зовсім застихла, і Наталя відчула, як напружено вглядається дівчина в темряву, в напрямку командирської землянки.

— Стефо!

Дівчина не озвалася. Біля штабної землянки загукали кроки.

Стешка пурхнула з деревини назустріч.

— Федю!

— Я! А це хто? Стешка?

Федя біг назустріч. Він пізнав Стешку й Наталю і відразу, навіть не вітаючись, гукнув:

— Чули? Наші пішли в наступ?! Шістдесят кілометрів за три дні пройшли. Це й тут скоро будуть...

Він побіг до землянок, і вмить весь табір узнав про новину. Люди покидали землянки. Всім хотілось побачити Ромашку. Що він скаже? Куди поведе тепер загін?

Але ні Ромашка, ні Савицький не з'явилися. Хтось поткнувся до їх землянки, але вартовий вернув. Наказано було не пускати.

Пізно вночі вгомонилося в таборі. Наталя і Стешка ще довго перешіптувались, поки заснули.

Крізь сон Наталя почувала біля себе легкі кроки і прокинулася. Вона не почувала дихання Стешки і поночі простягла руку. Тепле Стещине місце було порожнє. Крізь відтулину в наспу землянки Наталя побачила клаптик блілого неба і почувала квиління самотнього птаха.

Заснути вона вже не змогла. Вийшла з землянки. Теплий світанок огорнув її. Тихо, самим листям тріпотіли осики. Вчорашні вогнища пахли вогким гаром. Бі-

ля штабної землянки гомоніли голоси. Наталі здалося, що вона чує серед них і Стещин.

Коли вона підійшла, взвод бійців рушив з місця. Вслід вели двох заарештованих бійців, без зброї і верхніх сорочок. Оддаля йшли Ромашка, Савицький, Федя і Шешка. Наталя спинилась і пропустила їх повз себе, нічого не розуміючи. Шешка гукнула їй, і вони, трохи відставши, пішли за всіма.

— Бандерівців викрили в загоні,— інформувала Шешка,— на допиті призналися, що їх гестапо надіслало до нас. Це вони навели тоді німців на загін, коли нас погромили були...

— Але куди їх ведуть?

Шешка засміялась:

— Та куди ж, розстрілювати...

Недалеко від табору, на галявині, їх розстріляли. І тоді ж Ромашка наказав Савицькому на ніч готувати загін у похід. Настав час...

На довгій кучугурі раптом обтинався ліс, і Ромашка рукою одхилив гілки молодої сосни. Величезний діл у легкій ранковій синяві прослався внизу перед ним. Безконечні луки, химерно вишиті шовковою гладдю з ромашок, смолки, конюшини, ховали в своїм лоні дрібні річки і озера, били в груди співом птахів і запашним подихом вітерців. Ген далеко, за прозорою синявою, могутньо випиналися гори і під ними, то ховаючись, то виблискуючи знову, сріблилася ріка.

Немов засліплений красою рідних країв, Григорій дивився вдалину, мовчазний і схвильований. Він навіть не відразу зрозумів Савицького, коли той підійшов ззаду і, поклавши на плече йому руку, запитав:

— Ну що там?

— Дивись! — тільки й промовив він, відхиливши верхівку сосни перед обличчям свого начальника штабу. І вони вдвох довго мовчки вдивлялися в неосяжний простір перед собою. Нарешті Григорій, перший очнувшись од чудесного навіяння, показав Савицькому рукою вдалину і передав йому бінокль.

— Бачиш?

Савицький кивнув головою, не відриваючись від бінокля.

Далеко за рікою випиналися чотири великі ферми залізничного мосту. Вадим повернув бінокль.

— Це і є він... зеленогорський хрест?

— Він!.. Обидві залізниці сходяться перед мостом, проходять зразу за рікою крізь місто і знову розбігаються... Як думаєш, коли ми висадимо його цієї ночі, скільки часу крізь хрест не перейде ні один поїзд — ні до фронту, ні звідти?

— Я думаю, хрест буде мертвий протягом принаймні місяця...

— Друже, а за місяць...

— Наші будуть тут! — радісно закінчив Савицький.

— Чи діждемо?

— Що це ти?

— Так просто... мало що може стати на дорозі військовій людині.— Григорій раптом змінив розмову.— Кепсько, що розвідка повернеться тільки вночі.

Ще минулої ночі з наказу Ромашки розвідники вийшли на луку до мосту і залягли в шелюгах на цілий день. Їм заборонено було не тільки повертатись по відноmu, але навіть сходити з місця вдень. Ніхто не знав і не повинен був знати, що загони наблизились до «хреста». І навіть один викритий розвідник міг би демаскувати всю операцію.

— Думаєш, з ними нічого не трапилось? — турбувався Савицький.

— Коли б їх викрили, не обійшлося б без стрільби...

Вони почули позаду себе шум гілля. Хтось ішов крізь кущі, не ховаючись. Обидва вхопились за зброю і принишкли в гушавині. Ось уже видно тремтячі галужки, і з рясного підлісся, не поспішаючи і щось наспівуючи, вийшла Стешка. В губах тримала розквітлу ромашку. Вона пройшла б за кілька кроків від них, але Григорій перестрів її:

— Куди?

— До міста.

— Хто послав?

— Сама... Піду подивлюся... зроду не була... А то ж і дороги не знаю... А може, і вночі доведеться йти...— Вона усміхалась, вдивляючись в обличчя Григорієві. Квітка злегка ворушилась в її губах, а боса нога наче сама виписувала у піску коло.

— То чи можна пройти? — запитала вона, немов глузувала.

— Вертай назад, дівко... — наказав Ромашка. — Сьогодні не базарний день, у місті нема чого робити.

— А я до церкви... Ха-ха-ха...

Ромашка зміряв дівчину похмурим поглядом і мовчки пішов назад до лісу, у рясний соснячок. Савицький зустрівся поглядом з Шешкою, похитав головою і пішов слідом за Ромашкою.

Коли стихли їх кроки в лісовій гушавині, Шешка сіла на кучугурі під сосною, обняла коліна і довго дивилася вдаль — на квітучі духмяні луки, далекі гори, пламенючий на крилах чайок літній ранок... Очі її заросились, і здавалось їй, що все попереду повилося синім туманом.

Підвелася мляво і поволі пішла назад до загону.

Горленко довго не повертався. Григорій з Савицьким нетерпляче ждали його. Вони боялися за дою його і розвідників, до того ж їм надто потрібні були відомості розвідки.

Горленко повернувся з розвідниками тільки вночі.

— Міст охороняє сильна німецька частина, — доповідав він, — з засобами повітряного прикриття.

— Де розташована? — питався нетерпляче Григорій.

— Бліндажі й окопи з дротяними загородами по обох берегах. Землянки, де розквартирована охорона, розташовані на цій стороні, метрів триста від мосту, за межею весняної повіді. З ранку до ночі через міст пройшло двадцять шість поїздів тільки в бік фронту...

Але Григорій вже не слухав.

— Кажеш, на горбах, метрів за триста? — питався він, напружено щось обмірковуючи.

Горленко на папері накреслив йому місце розташування землянок.

Рішення було просте.

— Взвод бійців, — пояснив Григорій свій план атаки мосту, — під командою Горленка виходить негайно, перевозиться на другий берег і о першій годині нападає на охорону з боку моста. Вадим веде основну частину загону й одночасно з Горленком нападає на міст з

нашого боку. Мені буде досить роти, щоб одрізати землянки від мосту і триматись до закінчення операції.

Савицький і Горленко не погоджувались тільки з одним — чи вистачить Ромашці однієї роти, оскільки найтяжча частина операції припадала на нього. Але він настояв на своєму і на закінчення попередив:

— Обидві залізниці, що перетинаються на зеленогорському хресті, живлять фронт, і, мабуть, німці використають ще й ріку. Ми повинні зараз висадити міст так, щоб німці не могли його скоро полагодити і щоб ферми завалили ріку... Пароплави теж не повинні ходити з сьогоднішньої ночі. Коли німці хочуть, нехай будують нового моста... якщо встигнуть. Я маю завдання знищити цей доценту.

Було ясно, що успіх залежатиме від групи самого Ромашки. Тим часом у нього не було зовсім гармат, а трофейна мінометна батарея була забезпечена всього десятком мін.

Рушили рано. Червневі ночі найкоротші, слід було поспішати. В ці ночі місяць сходив пізно: звечора хмари заволокли небо, і в лісі люди потопали у темряві. Маршрут був недовгий. З самого ранку вся дорога і найближчий ліс були під наглядом бійців Ромашки. І тепер він був певний, що на маршруті ніхто не стежив за його групами. Через кожних двісті-триста метрів підходили розвідники і доповідали, що дорога вільна. Власне, пересувався загін не по шосе, а по забутій лісовій дорозі, а окремі групи бійців, як струмки в повідь, прокладали собі путь між дерев.

Здогнала і стиха гукнула Ромашку Наталя.

— Стешка просить відпустити її з перев'язочного пункту. Дозволите?

— А що вона хоче?

— Хоче у вашу групу...

Ромашка не відповів. Наталя пішла поряд. Григорій промовив до Савицького:

— За годину зійде місяць...

— Він може допомогти і напсувати нам...— відповів той,— залежно від того, як нам поведеться.

— Все одно — хмарно...

— Ніч посвітлішає.

— Пильнуй, щоб у твоїй групі не залишали на місці

коло мосту ні одного пораненого, навіть важко чи безнадійно пораненого.

— Звичайно...

— То як з Стешкою? — знову запитала Наталя.— Я відпущу її.

— Ні, я наказую залишатись на пункті.

— Я не зможу втримати її.

— Я наказую, ідіть...

Потім він спинив її на хвилину і промовив:

— Ви за нею стежте і бережіть. Вона гаряча і небачна.

Наталя потонула в темряві. Вітер налітав поривами, і тоді шумів угорі ліс і не чути було кроків довкола.

— Чому ти не дозволив їй?

— Хай залишається жива...

— Ти правий: у тебе сьогодні найбільш небезпечно...

— Хто його зна, побачимо.

— Вона хороша дівчина, Стешка.

Підійшов розвідник, і доповів, що все спокійно, і зник у темряві.

— Спокійно! — повторив за ним у роздумі Вадим, і в голосі його пробриніла іронія.

— Григорію, що робитиме наш загін після сьогоднішньої операції?

— Піде на з'єднання з нашими частинами. Наше спеціальне завдання цю ніч виконаємо...

— Звичайно...

Савицький пішов назад і розшукав Наталю. Вони йшли поряд і тихо розмовляли. Попереду, з боків, позаду їх майже нечуто рухались бійці. Їх не було видно, і тільки хвилинами тиха розмова чи випадковий металевий звук свідчив про їх присутність.

— Тяжка сьогодні буде ніч для нас. У голосі Григорія я відчула якийсь незвичайний тон, немов від передчуття чогось особливо серйозного, важливого... Мабуть, він переживає...

— Просто... він розуміє, що цієї ночі залишить на полі бою багато своїх людей. Він дивиться на речі своїм тверезим, глибоким поглядом, і йому ясно ще й друге: коли б навіть весь наш загін зостався назавжди коло мосту,— і такою ціною операцію слід було б виграти.

— Ти вважаєш таке ймовірним?

— За даними, що є в мене в штабі, міст охороняє

сильна і значна німецька частина, і, звичайно, озброєна набагато краще за нас.

— А це значить?

— А це значить, що нам доведеться дати високу ціну... І Ромашка не спиниться ні перед чим.

— Я чула сьогодні, як він промовляв до бійців перед виступом. Знаєш, він знайшов такі потрібні для них слова: «Я нікому з вас не скажу зараз, що він залишиться живий після бою, та обіцяю, що я піду з поля бою після всіх вас».

— Я не чув його промови, але чув, як ці його слова переказували бійці один одному в розмовах.

— Значить, і ми, Вадиме, з тобою не можемо бути певні...

— Певні не можемо бути, але якісь шанси маємо. Кожен боєць мусить мати надію. Не думаю зараз про себе, а про тебе... Все-таки бережи себе...

Вона тихо засміялася:

— Григорій наказує мені берегти Стешку, а ти кажеш берегти себе...

Стиснула Вадимові руку, і він побіг уперед наздоганяти своїх бійців.

І, як раз у раз буває на війні, не все йшло так, як передбачалося.

Коли точно в умовлений час Савицький напав на охорону мосту, на протилежному березі не помітно було ніяких ознак присутності групи Горленка.

Як і сподівався Григорій, в землянках пролунала тривога, і людський вир зашумів біля виходів. Ромашкові автоматники закидали їх гранатами і обстріляли, не даючи їм розібратись по підрозділах. Ромашка послав людей підпалити сараї, побудовані недалеко землянок. Дерев'яні сараї швидко зайнялися, і пожежі освітили всю площу коло землянок. Тепер можна було провадити прицільний вогонь. Німцям не щастило.

Григорій з тривогою прислухався, чи не чути атаки Горленка на протилежному березі. Тривога поширилась і там, але сутички не було. А без цього не міг мати успіху й Савицький, бо охорона мосту діставала підмогу з протилежного берега. Було ясно, що з ходу взяти міст Савицькому не пощастило. Вартові вчасно зняли тривогу, і охорона мосту зустріла групу Савицького кулеметним і автоматним вогнем.

Григорій розумів, що кожна прогаяна хвилина збільшує шанси ворога. Він, не вагаючись, відрядив частину своїх людей на допомогу Савицькому і передав йому наказ негайно атакувати в штики.

Раптом він почув голос Феді, що в темряві гукав на нього. Він озвався, і за мить Федя був біля нього.

— Що сталося?

— З'явилася нова група фрців.

— Звідки?

— Здається, з-за дерев, що за землянками... Мабуть, вони там ночують... Вони хочуть обійти нас і проватись до мосту...

Ромашка послав взвод навперейми німцям.

Голосно перегукуючись у темряві, вони швидко наближались. Ромашка дозволив їм підійти. А коли між ним і німцями зосталося не більше тридцяти метрів, в німців полетіли гранати, і Ромашка підняв людей врукопаш. Німці зникли в темряві, але, судячи з вигуків, вони були недалеко. Офіцери спинили їх і знову кишули в атаку.

Шість разів сходились у темряві і розходились, спотикаючись на трупи своїх людей, обидві сторони. Нарешті Ромашка почув стрільянину на протилежному боці ріки. Сумніву не було: Горленко з своїм загоном напав на міст. Німці теж зрозуміли це і підготувались до нової атаки. Вони боялися, що їх охорона не втримає мосту.

Але на цей раз вони затримались довше. До них приєднались підрозділи з землянок. З'явилися міномети, і уламки мін засвітили над головами Ромащиних людей. Німці засипали їх сигнальними ракетами, намагаючись при яскравому світлі ракет роздивитися з близької відстані розташування і кількість супротивника.

Коли догоріли ракети і непроглядна темрява на кілька хвилин оповила всіх, Федя торкнув Ромашку за плече:

— Дивись, дивись, Гришо!..

Він показав рукою на міст. На мосту, недалеко від протилежного берега, рвалися ручні гранати і схрещувались над фермами струмені трасуючих куль.

— Але ж на мосту, Гришо!..

Федя заверещав з радості і закричав що було сили до бійців:

— Товариші, наші на мосту! Наші на мосту!..

Було ясно: Горленкові бійці вже на мосту. Але це ще не вирішувало успіху... З міста напевне йшла підмога охороні. Слід було поспішати. До того ж лежати під градом мінних уламків значило безцільно жертвувати людьми.

Окрилені звісткою про успіх на мосту, бійці Ромашки пішли на німців в атаку. Окремо Ромашка відрядив кілька бійців з автоматами і ручними гранатами, щоб знищити ворожих мінометників.

Німці знову освітили ракетами загін, і серед бійців, що швидко бігли вперед, Ромашка побачив жіночу постать, яка змахнула санітарною сумкою, як прапором, щось гукнула і зникла за горбом разом з бійцями. То була Стешка. Григорій хотів спинити її, та серед метушні ситочки вона б не почувла його.

Від Савицького принесли звістку, що він таки прорвався на міст. Стиснута з обох боків на мосту німецька охорона знищується.. Але, поки не припинить опору, не можна нести на міст ящики з толом. Та Ромашка знав: ще кілька хвилин — і перемога буде на його боці. Савицький не поступиться.

Григорій послав до нього з наказом: не гаяти жодної хвилини і висаджувати міст, як тільки з'єднається з Горленком. Їхній відхід він прикриватиме сам.

Коли гонили німців через горби, Григорій оглянувся на міст. По розривах ручних гранат на мосту побачив: Горленко бився на мосту все ще біля самого берега, але Савицький був уже на середині. «Певне, вже й тол підвезли до мосту»,— подумав він і, побачивши Федю недалеко, сказав з радісним захватом:

— Федю, наші вже на середині... Біжи до Савицького... Хай поспішають з толом... Кожної хвилини може прийти підмога їм з міста через пішохідний міст. Нагадай від мене — висадити треба всі ферми. Міст зіпсувати назавжди і... ріку перегородити фермами... Наша бере, Федю!.. Біжи... Прощай!..

Вони в захваті обнялися. В швидко гаснучому світлі ракети Григорій бачив, як збігав з гори Федя, без кашкета — загубив у атаці, притримуючи однією рукою сумку з набоями, в другій несучи автомат. Ракета погасла.

І в короткому перепочинку між атаками, в хвилини,

коли довгождана перемога вже безсумнівна і важко вгамувати приплив радісного збудження, коли не почуваються навіть рани,— Григорій подумав про своїх товаришів і помічників, що здійснили його план — про завжди поміркованого і талановитого Савицького, безстрашного Горленка, простого і відданого Федю, невгамовну Стешку, яку даремно виглядав він у хвилини, коли розсипалися ракети. Згадав багатьох бійців і командирів свого загону. І сам запитував себе, і сам відповідав:

— Мабуть, тому згадуєш зараз про них, що не багатьох з них звідси поведеш. Адже міст — це перемога, але не кінець бою... І навіть коли ворогові пощастить знищити загін, перемога буде здобута, якщо прогрімить над цими луками і лісами останній салют і в фермах мосту завирюють хвилі. Бійці його знають, що для цього водив він їх лісами, в цьому був смисл їх товариства, і тепер він мусить провести тих, що залишаться живі, до своєї дивізії, бо завдання виконане. І він тепер — знову старшина Ромашка.

Як свого життя, так і кожного життя, над яким має він владу, не пошкодував би для успіху в цьому бою, але тепер він думає про те, що кожне таке життя — незмірно більше, значуще, велике і незрівняне ні з чим...

Одночасно прибігли з різних боків два бійці. Один повідомив, що міст очищений від ворога і Савицькому потрібна ще одна година. Вже підвезли ящики з толом і вже носять на міст. Другий доповів, що німцям прийшла допомога і треба готуватись до сильної атаки ворога. Савицькому Григорій наказав передати, щоб ні в якому разі не йшов йому на допомогу, а відходив разом з бійцями Горленка на ліси. Він сам прикриє їх відхід.

Григорій пішов поміж бійцями. Уже знали всі про міст, і він поздоровляв їх з перемогою і думав собі: «Як знатимуть, що перемогли, легше буде помирати...»

Німці знову почали атаку. Вони на ходу вели автоматний вогонь. На цей раз у бійців його майже не було ручних гранат. Весь запас витрачений. Скільки назбиралося гранат, Ромашка передав на фланги, бо була небезпека обходу. Підсилили фланги кулеметами і більшим запасом набоїв.

І справді, німці спробували обійти, але нарвалися на кулеметний вогонь. До гранат навіть і не дійшло.

Тоді пішли в лоб на загін. На цей раз їх було багато більше. Їх зустріли вогнем, витрачаючи, можливо, останні набої. Кілька гранат вибухнули в лавах німців. Ромашка відчув, що ворог на хвилину зам'явся. Чути було лайку німецьких офіцерів, що встановлювали лад серед солдатів. Ще кілька хвилин, і атака їх повториться.

— Вперед! — вигукнув Ромашка, і бійці кинулися вперед, спочатку ті, що ближче до нього, потім і інші. Голосне «ура!» прокотилося від флангу до флангу. Ромашка бачив при світлі гаснучих ракет, як бігли вперед його бійці, одні з багнетами на гвинтівках, інші розмахували прикладами, тримаючи зброю за ствол...

І раптом він згадав чомусь про Федю, який мусив би вже повернутись і не повернувся. Тяжке передчуття стисло йому серце. І щоб не відстати і не дозволити бійцям спинитися, Григорій побіг за ними теж. Біг і відчував попереду себе міцну лаву бійців. Очевидно, німці трохи подалися назад. Судячи по вогню, їх було багато, і хіба що темна ніч могла б врятувати жменьку його бійців.

На піщаному горбі він раптом спотикнувся і впав спочатку на коліна, потім зовсім і не міг підвестись. Надзвичайним зусиллям волі він підвівся на лікті і побачив раптом, що потопає в якійсь непроглядній темряві. І крізь цю стіну мороку відчув, що він сам, що десь здалеку ллється струмком у його свідомість «ура!» його бійців і... що це? Він силкується підвестися вище... Чути страшний вибух, від якого чомусь злітає з нього кашкет... Протяжний могучий вибух, який тільки за хвилину повертається луною з глибини цих чудових лук у ромашках і смолках... Наче хтось прихилив до його уст пляшку з солодким чудесним вином і наче ковтає він незнаний пахучий трунок, і слабне, і звалюється на холодний росяний пісок...

З київським поїздом приїхала до Москви Наталя. Вадим Савицький зустрів її по телеграмі на вокзалі. Вони обнялися.

— Все гаразд? Без пригод?

— Чудесно! Яка я рада, що потрапила до Москви... Вадим узяв у неї валізу, і вони увійшли до станції

метро. Дорогою в вагоні вони з радісною усмішкою дивились одне на одного, немов не вірили, що зустрілись.

— Як ти довідався, що я викладаю в інституті?

— Дуже просто: прочитав у газеті статтю про Київський медичний інститут і там зустрів твоє прізвище. Негайно дав телеграму. Боявся, що ти не приїдеш... А я тут ненадовго: курси в Наркоматі оборони закінчуються через два тижні. Я пробував шукати тебе й раніше, та коли йдеш з передовими частинами в наступ, не зовсім легко це удається...

За кілька хвилин ескалатор виніс їх на площу Революції.

— Ну, ось ми і в центрі...— промовив Савицький, все ще від збудження не знаючи про що говорити.

— Я не була в Москві більше як десять років. Не визнаю її...

Поки вони йшли, Наталя раз у раз оглядала будинки, Кремлівські стіни, людей...

Коли підійшли до готелю, вона раптом запропонувала:

— Коли зараз піду до готелю, то вже буду поратись там до ночі, а мені так хочеться зараз походити по Москві...

— Ну, коли ти не втомлена після подорожі...

Наталя засміялась:

— Пригадуєш наші марші — по сорок кілометрів за ніч, та ще лісами? Я добре їхала сюди і зовсім не втомилась.

— Тоді я тільки занесу до готелю твою валізку.

Він зник і повернувся за п'ять хвилин. Вони пішли далі по вулиці Горького. Дзигарі на Спаській башті віддзвонили шосту годину. Густішав натовп на вулицях, і робився більш метушливим рух машин. В цій метушні Вадим відчував, що не може говорити їй того, про що хотів і до чого готувався, коли одержав від неї телеграму. Їм обом хотілось багато про що згадати і поговорити, але, не вмовляючись, відклали це на пізніше.

На площі Пушкіна Наталя спинилась і довго оглядала постать поета на високому постаменті. І сама зробилась якась задумлива й урочиста.

— Сядьмо десь тут, відпочинемо,— попросила вона. Вони знайшли порожнього осла на бульварі.

— Знаєш, Вадиме, я часто думаю над тим, чому після бою на «хресті» розпався наш загін і мусив окремими групами просочуватись крізь ліси і фронт до своїх. Звичайно, ти скажеш, що після того, як загін виконав покладене на нього спеціальне завдання і його розгромили, нічого більше не залишалось...

— Звичайно.

— Так і я вважаю, що це теж вплинуло. Але була й інша причина.

— Відсутність Григорія Ромашки?

— Так, саме це, Вадиме. Йому властива була та особлива принадність, що владно вабила до нього всіх нас. Ми, жінки, відчуваємо це краще, тонкіше. Я розумію, чому кожен командир у загоні намагався бути хоч якоюсь мірою схожим на Григорія. Вони були немов під гіпнозом його благородної привабливості. Одухотвореність, що світилась у його очах, полонила всіх нас, хоча був він, як я помітила, людиною зовсім простою і навіть не дуже письменною.

— Все це, про що ти казала,— по хвилинному мовчанні промовив Савицький,— розумів, звичайно, і я. Ми з ним були щирими друзями. І ось одного разу — сьогодні тобі я про це можу сказати,— він признався мені, що він зовсім не був підполковником, а знайшов одяг випадково і носив його в тилу ворога, по-перше, тому що не хотів сам перед собою здаватися боягузом, по-друге — тому що глибоко зневажав того, хто, рятуючи життя у тилу ворога, переодягся у якісь ганчірки...

— Невже цьому правда! — вигукнула Наталя.

— Більше того,— твердо і особливо рішуче сказав Савицький,— одяг цей належав мені. Тобі не зрозуміло?.. Це я носив до того цей одяг і, поранений після вимушеної посадки з парашутом, мусив замаскуватись серед населення. Чи міг би я в моєму тодішньому становищі прожити хоч кілька днів без подібного маскуванню? Думаю — ні.

— І я так думаю. Але чому ти не признався йому? Адже він не міг тобі нічого закинути... Ти діяв так, що ніхто не міг би сумніватися в твоїй офіцерській репутації.

— Ми повертаємося, друже, до старого: тому, що він мусив би передати командування загonom мені, а я бачив, чим був колгоспний пасічник Ромашка для всіх нас.

Вони не помітили, як сутіні почали оповивати дерева на бульварі і на п'єдесталі вже не можна було пізнати Пушкіна.

— Треба до готелю, — перший підхопився Савицький.

Вони пішли назад не поспішаючи. Дорогою Наталя роздумала і знову не захотіла йти до готелю.

— Я хочу, щоб у перший день мої враження від Москви були найяскравіші. Подивимося вечірню Москву...

Вони блукали вулицями під папівпригашеними ліхтарями. Біля кіно Наталя розглядала на вітринах фото. Але зайти до кіно відмовилась. В одному з найбільш людних місць, де трохи яскравіше світили ліхтарі, Савицький раптом сказав:

— Ти не дуже дивуйся, Нагалю, що я кажу про це тут, але, зрештою, справа ж не в цьому...

— А в чому? — запитала вона і подивилась йому в обличчя.

— Справа в тому, — промовив він рішуче, — що я хочу просити тебе погодитися на одруження зі мною. Тільки, якщо ти цього не бажаєш, скажи мені одверто зараз або, добре подумавши, завтра.

Вона знову подивилась йому в вічі, що на мить блиснули проти ліхтаря, хотіла і не змогла всміхнутись. Все ж перемогла себе і жартюма запитала:

— А коли ні, мовляв, то до побачення — назавжди?..

Вона жартувала, але Вадим знову в тому ж рішучому, серйозному тоні відповів:

— Ти знаєш, я часом умію володіти собою... Але зараз... Якщо й справді «ні», то я дійсно доведу тебе до готелю і... до побачення назавжди... Мені буде тяжко з тобою зустрітись. Значить, мені ще не час влаштувати своє особисте щастя.

Вона замовкла. На Спаській башті вибило дев'ять. Десь попереду високо знялася в небо ракета і розсипалась рубіновим дощем.

— Красиво! — захоплено промовила Наталя.

Він не відповів. Тоді Наталя міцно притиснула його лікоть до себе і поклатла свою гарячу маленьку долоню в його спраглу руку.

— Навіщо відкладати на завтра — часу було досить, — прошепотіла вона.

І Вадим вдячно потиснув їй руку.

— В готелі є мої друзі... В тому ж, де ти і я... В мене є вино. Ми відзначимо сьогодні...

Язик його розв'язався, і він раптом почав говорити Наталі про щось швидко і без пауз. Вони заблукали на Москворецький міст, і Наталя спинилась. Одсвіти ліхтарів падали на воду. Наталя дивилась на неясні обриси зовсім близької Кремлівської стіни з гострими баштами, на громади палаців і церков, що поставали на тлі нічного неба, і майже не чула, про що говорив їй Вадим. Якийсь військовий пройшов між нею і гранітним поруччям мосту. Раптом Наталя шарпнулася йому вслід.

— Підполковнику! — гукнула вона.— Григорій!

— Що з тобою? — вигукнув з несподіванки Вадим.

Але Наталя майже бігом кинулась за військовим.

— Це він, Вадиме, Григорій!.. Товаришу Ромашка! — гукнула вона голосно.

Військовий спинився, обернувся і швидко пішов назустріч їй. І Вадим бачив, як вона кинулась до нього, обняла і цілувала його обличчя, обмацувала його плечі, руки, наче хотіла упевнитись — чи цілий.

Це й справді був Григорій. При світлі ліхтаря Вадим побачив перед собою худе голене обличчя з чорними вусами і блискучими усміхненими очима і простягнуті вперед до нього руки.

На Григорієві був новий літній одяг бійця з знаками старшини, пілотка. Похідний мішок за спиною. На грудях блищала «Золота Зірка». Вадим і Наталя тримали його за руки і від хвилювання не могли нічого промовити. Тільки в Наталі блищали на обличчі сльози.

— Яке щастя!.. Яке щастя!..— повторювала вона.— І яка це добра ознака...

— Я шукав тебе,— все ще хвилюючись, говорив Вадим,— і там, на останній операції на «хресті», і пізніше — і ні звідки не прийшло відповіді — так наче ти був у могилі...

— А я там і справді був...— тихо засміявся Григорій.

Але ніхто з них не засміявся. І Григорій розповів про те, як його, пораненого, взяли німці, допитували і потім, напередодні свого відступу з міста, розстріляли разом з іншими полоненими, як старий рибалка витяг його з-під трупів у рові за містом і приніс до своєї хати.

— Був би загинув, та на другий день наші прийшли... Повиймали мені в госпіталі кулі — одна була в плечі, друга — в боці. Врятувався і на цей раз...

Наталя вп'ялася пальцями в руку Вадимові і, тремтячи, дивилась в обличчя Ромашці.

— А Стешка? — запитала вона. — Невже її немає?..

— Немає. Я довідався про неї на допиті, в німецькому полоні.

Вадим запропонував піти до нього в готель. Але Григорій відмовився.

— Іду в казарми. До дванадцятої маю бути там. Постоїмо тут.

— Ми проведемо тебе.

— Не треба... дуже далеко, та й краще тут...

Він розповів про Стешку, що знав від самих німців. Коли на світанку після бою коло мосту німецькі солдати пішли поміж трупів — шукати здобич і добивати поранених бійців, по них раптом з-за одного горба відкрила автоматний вогонь дівчина. Це була Стешка, що сама розшукала пораненого і непритомного Григорія і тепер не хотіла віддати його ворогам. Німцям довелось залагати. Звідусіль підповзали вони до неї. Патронів вистачило їй на кілька хвилин, та й ховатись ніде було, бо світанкові сутніні швидко розвіялись. Її застрелили з віддалі в десять кроків.

— Німці питали мене про дівчину, що стояла наді мною і стріляла в них з автомата. Я зрозумів, що це була Стешка...

Наталя була схвильована. Вадим засипав Ромашку запитаннями, і той кожного разу, відповідаючи, ставав струнко по формі. Нарешті він немов схаменувся і з винуватою усмішкою промовив:

— А мені вже пора...

— Як же ж так? — стурбувалась Наталя. — Шукали, ждали, втратили навіть усяку надію — тепер зустрілись на вулиці, вночі, на кілька хвилин — і розходимось...

Вадим запропонував:

— Я завтра приїду до вас у частину і заберу тебе на цілий день.

— Не треба, — промовив Григорій, — сьогодні вночі ми вантажимося у вагони... Ідемо на фронт...

— Далеко до казарми? — запитав Вадим.

— Кілометрів сім.

— А ти трамваєм.

— Багато пересадок, не встигну. Я пішки...

Він поправив похідний мішок за плечима і почав прощатися.

Наталя раптом згадала:

— А ми сьогодні одружилися... І не можемо затягти вас до себе на чарку вина...

— Живіть щасливо,— побажав Григорій, обіймаючи їх на прощання.

Вадим довго не випускав його з своїх обіймів.

І він пішов далі, нахилившись трохи вперед од ваги похідного мішка, і швидко зник у темряві. Спершись на Вадимову руку, Наталя довго дивилася вслід Григорієві, слухала лункі в нічній темряві кроки його солдатських чобіт і немов хотіла полиннути за ним. Якись думки порисували її обличчя, і довго вона не могла промовити слова. Потім, коли вони йшли до готелю, Вадим перший порушив мовчання:

— Знаєш, я хогів нарешті сказати йому правду про той одяг підполковника, але якось не наважився. Може, ми ще зустрінємось...

— Він такий... — промовила Наталя, але не встигла знайти потрібне слово, як увійшли в заллятий електрикою, повний людей вестибюль готелю і вона не докінчила своєї думки.

*Частина перша***ГОРОБЦІ, КОВЗАНКА
І ЛИЖНІ ПАЛИЦІ**

Олександр Жук з третього класу — це я, Сашко. Мене всі знають. Директор школи сказав моїй матері, викликавши її до себе: «Ну, знаєте, я й думки не мав, що він у вас такий і що мені буде з ним стільки мороки...» Директор познайомився зі мною ще тоді, коли я приходив записуватись у перший клас. Я враз нагледів над вікнами другого поверху гороб'ячі гнізда, вибрався по ринві на другий поверх, потім, хапаючись за виліплені на стіні узорі, ступив кілька кроків по карнизу, вліз на підвіконня і засунув руку в одно гніздо, потім у друге, в третє... Я спеціаліст по гороб'ячих гніздах...

За хвилину в мене був повен рот малесеньких рябеньких яечок, а в пазусі кілька жовтодзьобих горобенят. Гурт малечі внизу захоплено стежив за мною, а над головою в мене метушилися старі горобці й тривожно лементували. Просто дивно, що горобці й ластівки на нашій вулиці завжди, коли побачать мене поблизу, знімають гвалт, а на інших людей не звертають уваги зовсім...

Я вже хотів був злазити з вікна на карниз, як раптом вікно відчинилось, чиїсь руки вхопили мене за попереk і втягли до кімнати. З несподіванки я навіть роздушив кілька яечок у роті.

Переді мною стояв літній чоловік, мабуть, якийсь учитель, з розгніваним обличчям. Двері були за його спиною, і я не знав, як утекти звідси. До того ж у кімнаті були ще чоловіки й жінки. Я просто ніяк не міг придумати, що мені робити. Вчитель, що втягнув мене до кімнати, довго й здивовано оглядав мою постать з ніг до голови, наче ніколи не бачив малих хлопців або не міг зрозуміти, звідки я з'явився на підвіконні. Потім обличчя його стало похмуро.

— Ти хто такий? — спитав він сердито.

— М... м... м... — тільки й міг я відповісти, бо в роті в мене було принаймні з десяток гороб'ячих яєць, та ще й роздушених.

— Виплюнь сюди! — показав він мені на плювальницю.

І коли я виплюнув, він знову звернувся до мене:

— Ти хто такий?

— Сашко...

Я ніколи не називав свого прізвища, коли не знав точно, нащо про нього питають.

— Як тобі не соромно так ображати пташок? Адже ти зробив боляче горобчикам. Чуєш, як вони стривожились?

Я мовчав.

— Нащо тобі ці яєчка? — ніяк не міг заспокоїтись він.

На це питання я, звичайно, не знав, що відповісти, бо вони й справді були мені зовсім не потрібні. Після довгої мовчанки я почав удавати, наче збираюсь заплакати і наче мені й справді дуже соромно і я вже каюся...

Стара жінка, мабуть, вчителька, сказала:

— Юхиме Аркадійовичу, відпустіть хлопчика, він уже зрозумів, що зробив маленький злочин, і йому дуже соромно.

Ну, це вона, звичайно, вигадала, що мені було соромно.

Тоді мені сказали, щоб я ішов додому і більш ніколи не робив таких витівок.

Надворі я роздав хлоп'ятам усіх горобенят, які в мене були у пазусі. Раптом я згадав, що не записався до школи, хоч і пообіцяв матері, що запишуся. Вона навіть хотіла вести мене сама, але я не тримаюся за материну спідницю і сказав, що запишуся і без неї. Мені давно хотілось ходити до школи, але мати не пускала, казала, що мені ще рано.

І от я повернувся знову на другий поверх, але на цей раз дверима.

Ну й здивувався я, коли мене послали до директора і я побачив, що це був той самий чоловік, який втягнув мене крізь вікно за поперек. Він подивився на мене над окулярами й сказав:

— Знову ти?..

— Я прийшов записатися в перший клас.

— То ти прийшов записуватись і з першого ж разу перелякав нас своїм вчинком. Адже, коли б ти впав з карниза другого поверху на землю, то поламав би собі ноги. А я директор школи і відповідаю за все, що тут відбувається. Га, як ти думаєш?

— Я більше не буду, дядю,— жваво відповів я і хотів був відразу розповісти яку-небудь цікаву історію, які я сам вигадував, але директор тут же спинив мене. І добре зробив, бо коли я починаю говорити, то язик мій нагадує вітряний млинок, у якого під час великого вітру зіпсувалось гальмо. Коли мати, буває, почне мене розпитувати, де я був або чого в мене подерті штани чи подряпане обличчя, то їй доводиться вислухувати дов-железні оповідання про небували й неможливі пригоди. До того ж коли я розповідаю щось, то обов'язково розмахую руками, викиляюся всім тілом, а на обличчі моєму з'являються такі гримаси, що мати широко розкриває очі з подиву, махає на мене рукою і звичайно каже:

— І де ти навчився таке молоти?

Але, слово честі, я ніколи не брешу, а говорю тільки те, що думаю.

Все-таки мені сподобалося в школі. Зі мною тут говорили, як з дорослим, і не тільки не тягали за вуха, а й не лаяли за мій вчинок.

В мого приятеля Юрчика Волошина, що живе в сусідському дворі, батьки дуже освічені: мати лікарка, а батько інженер. Вони ніколи не лають Юрчика, а моя мати малописьменна, то мені перепадає частенько. Все-таки краще, коли люди освічені. Особливо неприємно, коли директор школи викликає матір і скаржиться їй на мене. У першому класі це бувало не раз. Та ще й тепер буває, хоч я вже закінчую третій клас і з усієї сили намагаюся не робити нічого нездоленого. Та це не так легко. Ось, наприклад, нещодавно трапилась така пригода... Здавалося б, зовсім дрібниця, а що мені довелося перетерпіти через неї!..

Я і Юрчик рішали задачі з арифметики. Ми сидимо на останній парті. Я списав рішення в Юрчика й нудьгував, не знаючи, до чого докласти рук. Вчительці я сказав, що вже вирішив задачу, інакше вона дала б

мені ще одну. А вчителькою у нас Марина Пилипівна, дуже стара жінка. Це вона тоді, під час мого першого відвідання школи, коли я видирав гороб'ячі гнізда, просила відпустити мене. Зараз вона щось писала в класному журналі й мало звертала уваги на клас. Ну, то я собі сиджу і нічого поганого не роблю. Мені тепер треба поводитись дуже добре, бо вчора мене і ще двох учнів ввіймали на тому, що ми замість школи три дні ходили на ковзанку, яка на стадіоні «Динамо». Це я підговорив їх піти зі мною: Гришу Мірошниченка з нашого класу і ще одного учня з четвертого класу. Я тягнув з собою і Юрчика.

Але він відповів:

— Я не піду і не хочу, щоб ти теж ішов туди.

— А я хочу...— сказав я.

— Сашко,— тихо промовив тоді Юрчик,— нащо це здалося тобі? Завжди ти накоїш дурниць, а тоді сам каєшся...

— Зовсім не каюся...

— Значить, у тебе дірява пам'ять.

— У самого в тебе дірява.

— Нехай і дірява, а не ходи на стадіон, коли треба бути в школі.

— А то що буде?

— Тоді побачиш...

Але мене вже охопило завзяття.

Юрчик завжди був проти моїх витівок, завжди намагався стримати мене і лаяв, коли я не слухався. І хоч він був кращим моїм приятелем, я, звичайно, мало слухався його порад. Так сталося і на цей раз.

На стадіоні нам було дуже весело. Ми брали напрокат ковзани і вчилися ковзатися. Це було так захоплююче, що ми замість школи ходили на ковзанку три дні вряд, аж поки нас не застукала там мати учня з четвертого класу. І як вона догадалася піти на стадіон?.. Ну, звичайно, відразу про це довідалися директор і класний керівник. Взнали навіть про те, що я підмовляв хлопців. Тепер мені треба було чекати чогось дуже неприємного. Через це я й сидів після того на уроках дуже тихо і з усієї сили намагався не робити нічого недозволеного.

Ну ось, сиджу я тихо, коли це щось лусь мене по носі, і по зошити моєму покотилась невеличка хлібна

кулька. Це було здорово — влучити в самий ніс! Хто б це міг?

Я повів очима по класу. Всі сиділи, нахилившись над своїми зошитами. Тільки одна дівчинка, Женя, на першій парті нахилилась занадто низько й одним оком стежила за мною. А обличчя в неї аж почервоніло з напруження: так вона старалася, щоб не зареготати. Це була найменша в класі дівчинка. Вона завжди ходила з величезним рожевим бантом у білявих кісках і сміялася так дзвінко, що здавалося, наче до класу влетіло раптом з півдесятка синиць. Обличчя її завжди було в плямах синього чорнила або зеленки. Вона не вміла тримати себе на уроках, завжди розмовляла або сміялась і дуже погано вчилась. Ну, звичайно, це вона, а не хто інший, кинула в мене кульку.

Дочекавшись, коли вона перестала стежити за мною, я скачав з хліба кульку завбільшки з волоський горіх і непомітно шпурнув у Женю. Кулька влучила їй якраз у бант, підстрибнула вгору і впала на стіл до Марини Пилипівни, залишивши після себе чорнильний слід у журналі, в якому щось писала Марина Пилипівна. Женя пирснула, давлячись сміхом. Вчителька взяла кульку, оглянула її і поклала біля себе на столі. Вона навіть не промовила нічого, а знову нахилилась над столом і продовжувала писати, наче нічого й не сталося.

Я думав, що на цьому все й закінчиться. Пролунав дзвоник, можна було йти з класу. Але я помилився...

Коли учні вже хотіли бігти, Марина Пилипівна спинила нас і наказала сидіти на місцях.

— Діти, хто з вас кинув мені на стіл кульку з хліба? — спитала вчителька.

Всі мовчали.

— Ви знаєте, — провадила вона далі, — хто це зробив, але приховуйте від мене... Я, діти, люблю вас і через те часто попускаю вам різні вчинки, за які слід вас карати. Я одна, а вас тут тридцять душ, і мені важко встежити за всіма. Та й зір мій і здоров'я уже слабкі. А ви не жалієте мене. Невже ви такі безсердечні?

Я бачив, як дехто сердито дивився на мене: вони хотіли, щоб я признався. Білява Женя з благанням в очах дивилась на мене. Вона боялася, щоб я не сказав учительці про її хлібну кульку...

— Може, ти знаєш, Сашко? — спитала Марина Пи-

ліпівна, перехопивши погляди учнів, спрямовані на мене.

Я мовчав. Дуже мені не хотілося признаватись, бо я ще не знав, що мені буде за три дні, прогуляні на ковзанці.

— Ти мовчиш, Сашко, ти не знаєш, хто це зробив? Ну, що ж, я вірю тобі, бо знаю, що ти не боїшся правди. Доведеться шукати когось іншого. Може, ти, Женю, бачила, хто кинув?

Я бачив, як перелякалась Жєня. Адже й вона була винна в цьому. «Сашко! — подумав я сам собі.— За твою витівку перепаде комусь іншому...»

Тоді я сказав Марині Пилипівні:

— Це я кинув кульку. Але я цілювся не на ваш стіл.

Довкола запанувала така тиша, якої ще ніколи не було в нашому класі, що вважався найбільш галасливим і недисциплінованим у всій школі. Ох же й неприємно було мені! Прямо скажу — погано... Всі учні дивились на мене, і я бачив по їхніх очах, що вони в цю хвилину ненавидять мене. Та я й сам у думках уже каювся. Вийшло якось і справді недобре. Вчителька вона хороша, лагідна, дивиться крізь пальці на всі наші вчинки, а я їй підвіз такого візка.

Відчинилися двері, і ввійшов директор.

— Чому клас не робить перерви? Що у вас тут сталося? — спитав він.

Тоді дівчата розповіли йому про все.

— Ідіть на перерву,— наказав він.

І коли з учнів залишився в класі тільки я, він сказав мені:

— Щоб сьогодні після роботи прийшла твоя мати. Ти вже всім набрид, Сашко Жук. Всьому є межа, і треба кінець кінцем з тобою робити щось. Слова на тебе не діють, я знаю, ти їх пускаєш повз вуха.

— Ні, я слухаю вас,— сказав я.

— Слухася, а мені треба, щоб ти ще й слухався.

— Я більше не буду.

— Я це чув від тебе вчора і десятки разів до того. Я не вірю тобі. З усіх учнів тобі я найменше вірю. Нехай прийде мати.

— Вона може пізно повернутись додому.

— Тоді нехай приходять завтра. Іди. Я не дозволяю тобі далі залишатись на уроках.

Я пішов і відчував, що на цей раз мені так просто не минеться. І нащо я кидав ту кульку? Тепер мені обов'язково пригадають і ковзанку.

Ми жили в одному завулку майже на околиці Києва. Наш завулок починався внизу й підіймався аж на саму гору, потім знову збігав униз. Була зима — найкраща, найулюбленіша моя пора року. Нещодавно випав свіжий сніг, люди притоптали його, розковзали. Чудово було довкола! Тільки мене не тягло навіть на проковзані по тротуарах стежки. Ох, ця ковзанка!.. І чому я тоді не послухався Юрчика? Що думав директор, коли казав, що нарешті треба зі мною щось робити?.. Ну що вони можуть зі мною зробити?

Неспокійно в мене було на серці, а головне, я був лютий на самого себе... Скільки разів я давав собі слово триматися добре, домогтися того, щоб за поведінку мені ставили в школі п'ятірки, а не трійки,— і завжди щось знову траплялось зі мною... Так ось і тепер... Вчительки, звичайно, я зовсім не боявся, в неї дуже добра вдача, треба тільки хоч раз розплакатись або хоч зробити штучно на очах сльози. А от директор — цього сльозами не розмочиш. Ех, Сашко, як же ти викрутишся тепер?

На нашій вулиці назустріч мені мчало з гори кілька санчат з дітьми. Я відняв у двох сусідських дівчаток санки й з'їхав кілька разів з самого вершечка гори. Та дуже скоро це набридло мені. Побачивши довгу ковзанку на вулиці, я почав ковзатися на ній, але за другим разом ноги мої раптом попливли вперед, потім завернули вбік, я не втримав рівноваги і добре гепнувся спиною на лід. З гори на мене йшла з великою швидкістю автомашина. Дорога була слизька, і не так просто було загальмувати авто. І вмить, незважаючи на те, що дуже забився, падаючи, я швидко порачкував з дороги. Машина пройшла повз мене, і тоді поблизу пролунав глумливий сміх. Лізти рачки — це таки справді смішно. Недалеко стояла якась дівчинка на лижах і глузувала з мене. За хвилину вона була вже далеко внизу. Поряд з нею бігла знайома мені дівчинка з нашої вулиці.

Поки вони були внизу, я трохи відсапнувся, бо спочатку від удару мені раптом перетяло дихання. Тепер я підвівся, обтрусив з себе сніг. Як мені сказали потім, дівчинка на лижах переїхала з батьками на нашу

вулицю всього кілька днів тому. Вони жили тепер у дворі поряд з нашим домом. Дівчинка була руда, в ластовинні, з носом, що нагадував гудзик. На зріст вона була майже така, як і я.

Коли дівчинка наблизилась, я вийшов із своєї схованки й пішов їй навперейми. Вона не звернула на мене уваги і продовжувала поволі підійматись на лижах угору.

— Ти чого сміялася?

— Бо смішно було...

— Ага, так?

Я штовхнув лижі ногою. Дівчинка впала. Я смикнув за лижі, обірвав кріплення і, поки дівчинка підводилась, кинув їх через паркан, за яким починався яр. Лижі з'їхали на самий низ яру, а я пішов далі. Був певен, що дівчинка полізе в яр за ними і, головне, розплачеться, але помилився: вона віддала свій подрузі одну лижну палицю, а з другою наздогнала мене й почала періщити по спині. Я просто сторопів і в першу хвилину застиг. Не вірилось, що на світі можливі такі речі. Я спробував дістати її кулаком, але вона вправно повернулася, схопила мене за комір і пхнула головою в сніг, наметений вітром під парканом. Коли я, розлютований, вибрався з кучугури, то почув тільки дзвінкий регіт обох подруг десь унизу, в самому яру, куди вони полізли рятувати лижі. З люті я не знав, що робити. Кидався в різні боки, пробував ламати паркан, але не подужав, хапав пухкий сніг. Мене, Сашка Жука, набило серед вулиці якесь нікчемне руде дівча!..

Ще було рано, і вдома я застав тільки бабусю. Вона саме годувала цукром мого папугу в клітці, якого ще до того, коли його придбав мій небіжчик батько в одного свого знайомого, хтось прозвав Ласуном. Це було навіть влучно. В нашій сім'ї ще не було такого ласуна, як цей папуга, який, незважаючи на те, що мав близько ста років, так любив ласощі, як мала дитина.

Мати ще не повернулася з роботи. Бабуся тричі сплеснула руками, побачивши моє подряпане обличчя, роздерте в кількох місцях пальто і мокрі від снігу чоботи. І вже зовсім перелякалась, засунувши руку мені за комір сорочки: я був увесь мокрий, бо впрів, коли бігав на вулиці.

Цапко, мій песик, який досі спав у кутку за канапою,

підвівся на місці й довго, замислено дивився на мене. Мені навіть здалося, що він з докором похитав головою. А папуга Ласун, який чомусь краще переймав слова від моєї матері, ніж від мене, чітко вимовив тричі підряд: «Шибеник! Шибеник! Шибеник!»

Я не сердився ні на кого з них, це були справжні мої друзі, готові захищати мене кожної хвилини, але на цей раз вони були безпорадні, щоб допомогти мені. І коли я, ледве стягнувши з себе мокрі чоботи, сів до тарілки з супом, бабуся побурчала трохи й почала зашивати дірки на пальті.

Після обіду я вмовився біля вікна на канапі з своєю улюбленою книжкою про челюскінців, але читати не зміг: думки мої були десь далеко.

Все-таки — що вони зі мною думають зробити?

НАД МОЄЮ ГОЛОВОЮ ХМАРИ

Вчора мати повернулася додому пізно. Після роботи в неї були ще справи в місті.

Коли я сказав, що директор викликає її до себе на завтра, вона спочатку нічого не відповіла, а потім сказала:

— Щось уже накоїв там? Ну, сам наробив, сам і викручуйся, як знаєш.

Я надумав сказати директору, що матері немає часу.

Директор відразу не спитав мене про матір. Може, він і зовсім забуде про історію з кулькою і ковзанкою...

Дівчинка з ластовинням виявилась не такою вже й поганою. Увечері, коли я вийшов на вулицю, вона вже каталась на лижах. Я не зачіпав її, але стежив, як вона вправно бігла вгору, а потім щодуху сміливо з'їжджала вниз. Лиж у мене не було. Я спробував якось зробити їх сам. На подвір'ї стояла чиясь стара бочка, я позбивав обручі і вийняв дві клепки. З них зробив собі лижі. Але, по-перше, це були не лижі, а чиста дурниця, я тільки вивалювався в снігу через них, а по-друге, один мешканець нашого дому наскаржився матері, що я зіпсував йому бочку. І мені знову влетіло. Мені майже щодня за щось влітає.

Але я мріяв про лижі. Місцевість поблизу нашого дому була нерівна, з горбками й вибалками, з крутими

узвозами на вулицях,— можна було б чудово кататися на лижах.

Так от, дівчинка проїхала повз мене разів зо два, потім сама підійшла до мене й сказала:

— На, катайся поки що на моїх.

Її всіяне ластовинням рум'яне обличчя, з якимись бісиками в сірих очах, усміхалось. Я спочатку думав, що вона глумиться з мене, і вже хотів був сказати їй що-небудь образливе, а то й штурхнути в спину, але вона додала:

— Тато каже, щоб я частіше відпочивала...

Вона зійшла з лиж і простягла мені палиці. І раніш ніж я що-небудь зрозумів, вона вже бігла вгору додому.

Але ж і катався я того вечора! Ніколи не тишився я таким швидким льотом з гори по вулиці. Малеча, побачивши мене на лижах, увесь час бігала слідом і вгору і вниз. Щоправда, падав я частенько, бо ще не навчився як слід їздити на лижах, але то дарма. Я не зважав на сніг, який був уже в мене і в халявах, і в кишенях, і за коміром — скрізь. Мені було гаряче, весело, і я мав вигляд переможця.

Я давав кілька разів лижі Юрчикові, який пізніше теж вийшов на вулицю. Він завжди виходив пізніше за мене, бо мати примушувала його спочатку поробити шкільні завдання, а потім гуляти. З Юрчиком я завжди ділився всім і про все йому розповідав, і він мені теж. Про одне тільки промовчав я — про те, як учора набила мене ця дівчинка. Це зовсім не цікаво.

Нарешті я побачив її коло воріт і відразу ж віддав лижі.

— Дивися — справні,— попередив я дівчину.

Вона засміялась. Потім, побачивши, що я увесь час не розлучався з Юрчиком, запропонувала:

— Давайте будемо кататися втрьох, по черзі. Тільки не на вулиці, а підемо онде на ті горби, що за садами...

Справді, майже кожним двором на нашій вулиці можна вийти до чудових горбів з положистими спадами. За ними починалась місцевість, де майже ніхто не жив, зате було багато пагорбів, глибоких ярів, ям, з яких брали глину, ривчаків, зарослих чагарником... Ця місцевість називалася Собакою Стежкою або просто Собакою. Тут і справді було багато собак. Вони бігали тут цілими зграями, а деякі й жили тут. Я добре знав їх,

вони мене — теж. Були навіть серед них такі, які знали, як далеко я вмю кидати каміння, і завжди відбігали від мене якраз настільки, щоб я не міг до них докинути. Влітку там можна було цікаво блукати або гратися у війну... Ми пречудесно катались там на лижах втрюх по черзі допізна.

Юрчик не мав своїх лиж, бо мати його вважала, що коли він кататиметься на вулиці, то обов'язково потрапить під машину, а коли з горбів на Собачці, то ламає ноги. Вона думає, що ноги так легко ламаються. Що ж до мене, то мені мати нічого такого ніколи не купує, вона каже, що я не заслужив у неї. Значить, це так і є, бо моя мати говорить усім тільки правду.

Але даремно я думав, що директор школи забув про мої останні вчинки і про те, що він викликав до себе мою матір. Він пам'ятав про це.

Коли мати не прийшла до школи другого і третього дня, я, повернувшись якимось увечері додому після катання на лижах, застав її і двох не знайомих мені людей: високого чоловіка в синіх окулярах і товсту поважну жінку, що розмовляла з моєю матір'ю. Я відразу догадався, що це члени батьківської ради з нашої школи, бо моє серце відчувало: на цей раз мені не минеться.

— Та осьде він сам,— сказала сердито моя мати.

Я привітався. Вони мені відповіли, а чоловік навіть подав мені руку. Ніколи ще ніхто з дорослих не подавав мені руки. Я не знав, про що вони розмовляли раніше, але все одно я не чекав нічого доброго від їхнього відвідання.

— Ну, герой,— сказала жінка й повернулася до мене разом з стільцем,— що ж це ти натворив?

Я поглянув на матір, але вона не дивилась на мене, а сиділа за столом, підперши в задумі голову рукою. Ох, мабуть, і наговорили вони на мене!..

— Ну, що будемо робити з ним? — сказала жінка.

Чоловік зняв окуляри, поволі протер їх хусточкою, пильно подивився на мене і нарешті промовив:

— Я думаю, що звичайне покарання тут не допоможе. Третій клас — найгірший у школі по дисципліні га й по успішності. Недаремно весь педколектив школи турбується за третій клас. Потрібні якісь заходи... Марина Пилипівна не може справитися з своїм класом.

— Як ти вважаєш,— звернулася жінка до мене,— що тобі зробити за твій вчинок?

— Ухваліть, щоб я просив вибачення у Марини Пилипівни,— швидко відповів я, зрадивши, що в такій справі вони догадалися спитати в самого мене.

— М-да...— протягнув, усміхнувшись, чоловік і знову одягнув окуляри.— Ні, голубе, тобі потрібні інші ліки..

— Звичайно, звичайно,— підтримала його жінка.

Тільки моя мати сиділа мовчки. А коли вони звернулися до неї, вона втомленим голосом сказала:

— Я вже безсила зробити з ним щось сама. Як вирішать у школі, нехай так і буде. Я погоджусь.

Я, звичайно, не розумів, з чим вона погоджувалась, про що могла йти мова, але мені було трохи страшно.

Коли вони пішли, мати наказала мені взятися за уроки і ні про що інше не стала розмовляти зі мною.

Вперше мені було так тривожно. Тієї ночі мені навіть спалося неспокійно. І справді, другого дня була батьківська рада і мене викликали теж.

Одна жінка промовила вголос, подивившись на мене:

— Такий гарненький хлопчик. Просто не віриться, що він здатний на таке.

А директор школи їй відповів, що я на все здатний, що я не таке ще можу встругнути, що моїм витівкам немає меж... А Марина Пилипівна сказала:

— Все-таки Сашко Жук гарний хлопчик, і він зрозуміє сам, що зробив недобре.

І якраз тоді, коли мені було дуже цікаво послухати, що говоритимуть інші, директор наказав мені йти додому. Вже за дверима, поки я думав, куди мені піти, чув, як директор сердито сказав Марині Пилипівні, що коли її послухати, то весь третій клас хороший, а тим часом тільки цей клас найбільш відстає в усій школі. І ніби вона занадто легко покладається на учнів, що, мовляв, вони самі зрозуміють, як погано вони поведуться, а треба, щоб учитель допомагав їм це зрозуміти. І що далі він не може терпіти таке в третьому класі... Що він просить усіх членів ради сказати свою думку. Все-таки було негарно крутитися під дверима й підслухувати, тому я пішов звідти і вже не чув, що говорилося далі.

Другого дня Женья з першої парти розповіла мені

все, що говорили про мене на батьківській раді. Її мати була на цьому засіданні, і Женя випитала в неї про все. На жаль, там надумалися перевести мене до якоїсь іншої школи, щоб я був серед інших учнів. Ще, каже Женя, не вирішили, але це вже сам директор буде десь клопотатись про перевод мене до іншої школи. Женя розповіла, як на Марину Пилипівну дуже нападали інші вчителі... Та що казати — справжня хмара збиралась над моєю головою...

Минуло кілька днів. Юрчик і я близько потоваришували з Ромкою. Так звали ту дівчинку в ластовинні. Батько її був машиністом на залізниці.

Незабаром Ромку перевели з її школи до нашої, в той клас, у якому були й ми з Юрчиком.

Часто ми втрьох збиралися в них, особливо коли діставав хтось із нас дуже цікаву книжку. В мене ми не збиралися, бо в мене собака й папуга, й ми вп'ятьох як здіймемо галас, то бабуся нас відразу вигонить з хати, а сидіти тихо ми не можемо, бо матері цілий день не буває дома, а бабусі нам не страшно.

В Юрчика ми збиратися не можемо тому, що його мати вважає, немовби я навчаю його різних поганих штук. Вона сказала моїй матері, що я навчив Юрчика видряпуватися високо на дерева, а я зовсім не вчив його — він сам у мене навчився.

Ромка була ласунка і за гроші, які давала їй мати, купувала тістечка. Спочатку вона підбирала кінчиком язика на тістечку квітку з крему, заплющувала від насолоди очі й прицмокувала, потім... Що й казати... Коли б не ця звичка, з Ромки вийшов би справжній хлопець. Батько її, дядя Михайло, теж хороший чоловік. Коли ми здіймемо в їхній квартирі страшенний галас, мати Ромчина тільки охає та хитає головою, а батько, навпаки, регоче, ще й підбиває галасувати. Одного разу, коли ми гралися в піжмурки, я заховався до буфета з посудом. Мене не тільки Ромка не знайшла, а й ніхто не знайшов. Довго гукали, а я не відгукувався. Думали, що я пішов з хати, але на вішалці було моє пальто й шапка, а серед калош у передній знайшли мої чоботи, бо я для зручності роззувся. Потім, коли я виліз із буфета, мати Ромчина тільки ойкнула й кинулась до буфета: вона думала, що я потрощив їхній посуд. А дядя Михайло так реготав, що аж вуса його ворухнулися і

скидалися на крила ластівки в повітрі. Він сказав, що знав, де я заховався, і що йому подобається моя винахідливість. Ну, звичайно, коли б я розчавив те величезне блюдо для холодцю, на якому я сидів у буфеті, то йому не дуже сподобалось би це. Він обіцяв взяти мене з собою на паровоз, як потеплішає. Я нагадував Ромчиному батькові його обіцянку щоразу, коли зустрічався з ним.

У клубі в мене був знайомий кіномеханік. Я часто допомагав йому при кіноапараті і навіть не раз їздив з ним по кінокартини до складу. За це ми з Юрчиком завжди перші дивилися нові кінокартини в клубі. І ось, коли я вже хотів повести до клубу в кіно з собою і Ромку, мати спитала мене:

— Ти куди?

Був вихідний день, і вона була дома.

— До клубу,— відповів я.— Сьогодні нове кіно.

— З завтрашнього дня,— сказала мати,— ходитимеш до іншої школи.

— До якої? — здивувався я. Серце в мене тьохнуло. Занімівши, я довго дивився на матір. Вона чомусь відвертала від мене обличчя, а потім взяла відро й понесла його з хати. Я не діждався її, бо, мабуть, вона затрималась у когось із сусідів.

Ми зійшлися втрьох у Ромки, і я розповів їм про те, що з завтрашнього дня мати посилає мене до іншої школи.

— Сьогодні не підемо в кіно,— рішуче сказала Ромка.

— Чого? — спитав Юрчик.

— Ми з тобою підемо сьогодні до Сашкової матері,— відповіла Ромка.— Ми будемо просити її, щоб вона не забирала Сашка з нашої школи.

І справді, трохи пізніше вона і Юрчик пішли до нас, а я залишився сам гуляти надворі.

Я нетерпляче ждав їх. Що скаже їм моя мати? Мені було тяжко покидати нашу школу, де в мене були приятелі, де мене знали всі учні. Я вирішив нізачо не кидати нашої школи.

Юрчик і Ромка довго розмовляли з матір'ю. Вона сказала їм, що справа вже зроблена: за порадою директора, вона записала мене до іншої школи і що я мушу там учитися, бо інакше вона не може нічого зі мною вдіяти...

Тепер я сам не знав, що треба мені робити. Як це я покину свою школу й піду вчитися до іншої?.. Другого ранку я вийшов з дому, постояв трохи на вулиці і рушив до своєї школи, до якої ходив уже третій рік. «Невже мене виженуть?» — думав я.

Мене не вигнали. Я сидів на своєму старому місці на парті. І хоч довкола мене були ті ж учні, що завжди, до мене ніхто не звертався, окрім Юрчика. Вчителька нічого не задавала мені й нічого не питала... Учні нишком позирали на мене. Мені було дуже тяжко.

Посеред другого уроку до класу зайшов директор. Він щось сказав Марині Пилипівні, а потім подивився на клас і побачив мене.

— А, й ти тут! — сказав він.

Я мовчав, дивлячись на парту.

— Чого ж ти, Сашко Жук, прийшов? Адже ти вчишся тепер у іншій школі... Га?

Але я мовчав, похиливши голову.

— Та він тепер тихий, не заважає, — промовила Марина Пилипівна.

— Твоя мати, — вів далі директор, — просила нас поклопотатись, щоб тебе прийняли до іншої школи. Тобі треба ходити тепер не сюди... Ну чого ж ти мовчиш?

Але я все-таки мовчав. На цей раз у мене не було потрібних слів. Я тільки знав, що я нізачо й ніколи не піду з цієї школи... Нехай мене виженуть, нехай виведуть за руку, я однаково прибіжу сюди, на свою парту. І я мовчав. Один тільки раз я повів очима по класу. Деякі учні дивились на мене, деякі похилили голови, як і я. Женья з першої парти розмазала в себе на обличчі сльозу. Та мені й самому хотілось плакати.

— Май на увазі, — сказав на прощання директор, — що ти учень не нашої школи і мусиш ходити туди, куди тебе записано, а сюди тобі нема чого приходити.

Він пішов, а урок тривав далі. Я ще нижче похилив голову, щоб ніхто не бачив мого обличчя. Марина Пилипівна, ідучи повз мене, провела долонею по моему волоссі.

— Я більше не буду... — прошепотів я.

Може б, вона й сказала мені що-небудь, але якраз пролунав дзвінок. Яка вона все-таки гарна вчителька!

В ПОЛОНІ АРИФМЕТИЧНИХ ДУЖОК

Вже кілька днів Ромка і Юрчик приходили вечорами до моєї матері просити за мене. І все даремно: мати не погоджувалась. Я все ходив, як і раніше, до своєї школи і сидів, як і до того, на своїй парті. Марина Пилипівна мене не проганяла. Директор якось знову побачив мене в класі.

— Ти все ще тут?

Я мовчав.

— Я тобі ще раз кажу, що ти тепер учень зовсім не нашої школи. Тобі треба ходити до своєї школи. Ти матері кажеш, куди йдеш?

— Я не кажу матері, куди йду...

— Ну, то ось що,— промовив директор,— щоб сьогодні ти обов'язково сказав матері про це.

Коли він пішов, Марина Пилипівна сказала мені:

— Сашко, треба сказати матері. Все треба говорити матері, нічого не можна від неї ховати.

І я того вечора сказав матері про те, що ходжу до тієї ж школи, що і раніше. Мати навіть не гримала на мене. Може, їй було відомо про це? Вона саме прала в ночвах і, викрутивши білизну, обернулась до мене через плече:

— Як же тепер буде?

— Не знаю,— відповів я.

І, мабуть, вона теж не знала, що сказати, бо мовчала. Тільки руки її почали працювати повільніше, як потомлені, і вона зітхнула.

— Я не піду до іншої школи, і вчитимусь у своїй, і буду добре триматися і поводитися.

Мати зітхнула вдруге, а руки її майже зовсім спинились, і клапті шумовиння на її ліктях з тихим шерхотом стигли й оберталися на краплини каламутної води. Так вона й не відповіла мені нічого.

Тієї ночі я довго не міг заснути. В кутку біля настільної лампи бабуся в'язала мені рукавицю. Чути було, як за дверима на кухні мати гриміла ночвами. Я лежав, заплющивши очі, але не спав. Як мені хотілося в цю хвилину зробитися якоюсь великою людиною, приїхати додому, піти до школи... Хай би подивились, який Сашко «шибеник» і «хуліган»! Добре було б стати великим мандрівником і відкрити, наприклад, ще якусь зем-

лю. Або зніматися в картині «Чапаєв» і грати самого Чапая або кулеметника... Що б тоді сказав директор школи? Сам би просив, щоб я вчився в його школі. А найкраще, коли б вистежити шпигуна-диверсанта десь на кордоні, і щоб напасти на нього і качатися з ним у лісовій хащі по землі у смертельній сутичці, і щоб він мене поранив, а я щоб його не випустив з залізних обіймів, аж поки не наспіли б прикордонники з собакою. Диверсанта зв'язали б і повели, а мені зробили б з гілля носилки і понесли. А потім десь у газеті — «Подвиг учня третього класу Сашка Жука»... А директор уранці прийшов би до школи, розгорнув би в учительській газету, а там — «Подвиг учня третього класу Сашка Жука»... Ех, не так просто натрапити на диверсанта!

Я чув, як з кухні ввійшла мати, підійшла до мого ліжка. Я не розплющив очей. Мати тихенько пішла до столу й сіла біля бабусі. Я трошки розплющив одне око. Відпочиваючи біля столу, мати мовчки довго дивилась у мій бік.

— Ах ти шибеник, муко ти моя!..— тихо вимовила вона, пов'язуючи на голову косинку.

— Що там іще накоїв? — спитала бабуся.

— Його перевели до іншої школи, а він туди не ходить.

— А куди ж ото він ходить?

— До старої ходить. Він сам мені сказав, та я ще й з першого дня знала про це від директора. І що тепер робити — не знаю.

Вони розмовляли притишено, але я чув усе. Виходить, мати знала, куди я ходжу на уроки. Чого ж вона нічого мені не говорила? Я прислухався, щоб не пропустити й слова з їхньої розмови. Підперши чоло долонею, мати довго мовчала. Через хвилину бабуся промовила тихо:

— А я ото помічаю, що наче поміняли нам хлопця. Щось наче не той він, що був. Мовчить більше, над уроками старанно висиджує. Щось, думаю, є таке... Ховається з чимось.

— Піду завтра ще до директора,— сказала, готуючись спати, мати,— що він порадить. Треба нарешті вирішити.

Світло погасло, і незабаром я заснув.

Після того минуло ще два дні. На останньому уроці Марина Пилипівна сказала мені:

— Сашко, після уроків підеш до директора...

Хтось з учнів читав щось із читанки, хтось пробував розповідати прочитане, до когось зверталася Марина Пилипівна з запитаннями,— я наче не розумів нічого. Я думав тільки про те, що ось зараз директор накаже мені назавжди покинути школу й не приходить до нашого класу. І заберуть від мене моїх товаришів...

Я увійшов до кабінету директора й спинився біля дверей, дивлячись на кінчики своїх чобіт.

— Ну що ж,— сказав директор,— не хочеш розлучатися з нашою школою? Подобається тобі тут? Га?

Я мовчав. Та директор сам добре знав те, про що немовби питав у мене. Він говорив далі:

— Тобі потурали в класі і за всі твої витівки тільки знижували оцінку по поведінці — ось і все. А для тебе це — як горохом об стіну. Ти не з тих, яких можна так легко вмовити або примусити каятись. Завдав ти нам клопоту та й матері своїй теж. Ну що ж нам з тобою робити? Доведеться, мабуть, до іншої школи ходити тобі.

Тоді, не тямлячи себе, я вигукнув:

— Не буду, не буду я більше! Останній раз простіть мені... Більше я... більше я... ніколи...

Щось мені здушило горло і не дало говорити, сльози текли по обличчю.

Хтось витирав мені хусткою обличчя і гладив по голові. Коли очі мої проясніли від сліз, я побачив у кабінеті кількох учителів і серед них Марину Пилипівну. Я все ще хлипав. Сам просто не розумію, як це я розплакався. Потім директор підійшов до мене й сказав:

— Значить, ти розумієш, що ти зробив поганий вчинок? Так? Гаразд. Ну, то ось що, Сашко, давай ми з тобою договоримось: ти мені даєш слово, що нічого подібного більше не повториться.

— Ніколи, ніколи більше...— хлипаючи, вимовив я.

— На жаль,— сказав директор,— ти не можеш дати піонерського слова, бо ти ще не піонер. Щоб бути в майбутньому піонером, тобі доведеться добре підтягтися. От ми з тобою й договоримося, що ти будеш добре триматися. Спробую я ще раз — яке слово в Сашка Жукка. Я залишаю тебе в нашій школі, і дякуй своїй мате-

рі, що змінила своє рішення і випросила дозвіл повернути тебе до нашої школи.

Ні, я не міг так відразу повірити, що директор це й справді промовив. Мабуть, у мене було дуже здивоване обличчя і, як завжди в таких випадках, відкритий рот, бо директор сказав:

— Ну чого ж ти дивишся на мене, як на якесь диво? Чого ти ще хочеш?

І тоді я, здається, сказав «спасибі». Якась скажена сила винесла мене з кабінету директора. Я помчав коридором до роздягалки. І Ромка, що чекала на мене в коридорі, зуміла наздогнати мене тільки надворі, коли вже я біг вулицею.

Починалася провесінь. Від великих снігових заметів позоставалися тільки маленькі брудні горбочки, в які було зовсім не цікаво залазити. В невеличких калюжках на тротуарі, збрижених вітерцем, грало сонце. На нашій вулиці було багато дерев, і мої старі друзяки горобці так розцвірінчалися на одній вербі, що я, звичайно, не втримався і, закривши пальці в рот, голосно свиснув. Вони з галасом полетіли повз мене так близько, що я міг би хапати їх рукою. Я спробував верещати по-гороб'ячому, і в мене добре виходило; Ромка запевняла, що навіть краще, ніж у самих горобців.

Раптом мені в шию влучила грудка снігу; ззаду нас наздогнала юрба хлопців на чолі з Грицьком Мірошниченком. Вони закидали нас сніжками. Ми з Ромкою повішали портфелі на паркан і прийняли бій. Грудки з мокрого снігу били так дошкульно, що кожен з нас хався за вражене місце. На Ромку напосіло кілька хлопчаків, але вона відбивалася здорово, ще й мене підбадьорювала. Хлопців було значно більше, але коло них було мало снігу, а біля нас досить. Я, натягнувши шапку на вуха, перестав кидатись і швидко почав ліпити сніжки. Ромка люто відбивала напад, хоч її вже оточили й обкидали незліпленим снігом. Тоді з великим запасом сніжок я знову втрутився в бій, хлопчаки відступили, бо я тоді схожий був на кулет: не ліпив сніжок, а кидав готові безперервно. І в цю мить в тилу нападаючих з'явився Юрчик і з ним кілька учнів нашого класу. Вони кинулися в атаку, і перемога була за нами. Хлопці примушені були розбігтися по чужих дворах, тільки Гриша Мірошниченко, що вчився теж у нашому

класі, підійшов до нас. Ромка була мокра, як курка, але вона на те не зважала й дзвінко сміялася.

— А ти молодець, хоробра,— сказав їй Гриша.

Його мати працювала за кухаря в санаторії під Києвом. Вона не щодня була дома, і Гришу нікому було примушувати, щоб він робив уроки. Він після школи цілими днями пропадав на вулиці, і вже добре знав тут усіх дітей, і знав, хто з них хоробрий, а хто боягуз.

Одного разу ми з Гришею ковзалися на потемнілому вже льоду у глибокій балці під заводом «Арсенал». Там був невеличкий ставок з острівцем посередині. Скільки разів ми каталися на ньому в човнику! Тепер лід біля берегів був уже підмитий, тріщав під ногами, і тріщини розбігалися в усі боки, нагадуючи величезне павутиння. Гриша побіг до острівця. Раптом лід під ним проломився. Гриша з переляку закричав не своїм голосом і враз опинився в воді до самих плечей. Шапка злетіла в нього з голови. Волосся розпатлалось і закрило йому очі: «Рятуйте!» Він пробував лягти грудьми на кригу, але вона враз ламалася під ним. Я згадав, що він улітку ще тільки вчився плавати.

— Тримайся! — гукнув я до нього.

Мені, звичайно, не було часу думати. Я скинув з себе теплу сукняну сорочку і, лігши на кригу, поповз до потопуючого Гриші. Лід коловся піді мною, і розколини розбігалися павутинням від мене в різні боки. На льоду піді мною враз з'явилась вода. Напевне, вона була дуже холодна, але я в цей момент не відчував цього. Я думав тільки про те, щоб схопити Гришу до того, як він пірне востаннє під воду. Видно, я був важчий за нього, бо за якихось три-чотири кроки від берега лід проломився піді мною. Я вмів добре плавати і тримався на поверхні води, намагаючись грудьми підім'яти під себе тонкий лід. Гриша вже не пробував лягти на лід, а тільки хапався за нього ослабленими руками. Погано було те, що я почав раптом відчувати страшний холод, і руки мої, через те що я ламав ними лід, вкрилися кров'ю і буквально залякли. Нарешті я наблизився до Гриші на таку віддаль, що зміг подати йому руку.

Тепер я підгрібав однією рукою, а другою тягнув за собою по пролому до берега Гришу, який борсався у воді, силкуючись триматись на поверхні. Мені навіть здалося, що він таки плив за мною... Принаймні дуже

скоро ми були вже біля самого берега, де було неглибоко. Сторож по самий пояс увійшов у воду назустріч нам і, простягнувши руки, схопив нас обох за шивороти.

— Ану, марш на завод в амбулаторію!.. Швидше!..— гукнув він на нас.

Але я одягнув пальто й помчав щодуху додому, незважаючи на те, що на мені був мокрий одяг, а надворі був мороз і вітер.

Матері не було дома. Електрика світила тьмяним світлом, і бабуся нічого не помітила. Мокрий одяг я заховав. Почував я себе добре, мені зовсім не було холодно. Я ще довго робив уроки, потім повечеряв і ліг спати. Мені здалося, що я прокинувся незабаром. На своєму обличчі я крізь сон відчув холодну долоню. То повернулася додому мати. Я прокинувся. Мати докоряла бабусі за те, що вона недогледіла, як я прийшов мокрий. Вона відразу знайшла мій одяг.

Я відчув, що мами міряла мені температуру. Потім я заснув і мені снилися якісь страшні і тяжкі сни... Я часто прокидався і бачив у напівтемряві матір, що сиділа коло мого ліжка, мабуть, ні на мить не склепивши очей. Раз у раз у почував її руку на своєму чолі. Видно, в мене була температура.

Ще пам'ятаю, як, прокинувшись раз, я побачив на стелі наді мною якісь рухливі кола, які мінилися різними барвами... А вся стеля хиталася над моїм ліжком. Я на мить підхопився. Мати сиділа на стільці коло мене й стежила за моїми рухами, а бабусі не було — певне, вона спала в другій кімнаті. Мати обережно обняла мене і поклала в ліжко, притулившись обличчям до мого чола.

Я лежав нерухомо, і барвисті рухливі кола на стелі почали зникати. Я не помітив, як заснув.

Вранці прийшла лікарка. Вона довго вислухувала мене, а потім сказала, що в мене запалення легенів.

Того дня мені було дуже погано. Після уроків приходили Юрчик і Ромка, але мати наказала бабусі нікого з дітей до мене не пускати, і я їх не бачив. А ввечері, коли мати повернулася з роботи і сиділа біля мене, тулячи долоню до мого чола, несподівано прийшла Марина Пилипівна. Я чув, як вітер шпурляв у шибки сніг з дощем. Пальто в Марини Пилипівни було мокре. Вона, мабуть, замерзла, бо довго терла руку об руку.

Мати допомогла їй скинути пальто, потім сказала, що напоїть її гарячим чаєм.

Я немов борюся зі сном і, коли на хвилину розплющував очі, бачив учительку, що стояла посеред кімнати. Вона тримала в руці блюдечко, а в другій склянку і, позираючи на мене, поволі ковтала гарячий чай.

І я знову заплющував очі і наче падав у глибокий сон чи забуття.

Але через кілька днів мені стало краще. Я швидко видужував. Звичайно, мені не дозволяли ходити, і бабуся, мабуть, знаючи мою вдачу, зовсім не виходила з дому: вона боялася, щоб я не скочив з ліжка й не почав ганяти по хаті. Але про що я міг говорити з бабусяю? А ні з ким не говорити я теж не міг.

Добре, що Ласун став балакучий на старість і раз у раз белькотав щось. Коли бабуся приносила мені їжу до ліжка й ставила на стілець, Ласун раптом струшувався і промовляв:

— Попка їсти! Попка їсти! Попка їсти!..

І тоді ми вдвох починали верзти всіляку нісенітницю, бо мені було дуже нудно самому.

— Попка хоче каші? — питав я.

Ласун стріпував крильми й хапався дзьобом за дротинки. Він щось белькотав незрозуміле.

— З маслом? — питав я.

— Попка їсти! — вигукував Ласун.

— А що попка їв, коли жив у графині п'ятдесят літ назад?

— Графині нема дома! Графині нема дома!

— І більш не буде її дома, — підказував я. — А ти, попко, старий дурень!

— Старий дурень! Старий дурень! — кричав Ласун.

— Звичайно, дурень, — переконував я його. — Адже ти досі не можеш забути про свою графиню, ваше сіятельство, по-дурному кричиш «караул»...

— Караул! — раптом вигукнув Ласун.

Тоді я підхоплювався з ногами на ліжку і теж кричав: «Караул, караул!»

— Караул! Караул! — кричав і собі Ласун.

Ми здіймали вдвох такий галас, що бабуся прибігла з кухні. Тоді в кімнаті на деякий час ставало тихо.

І що день, то важче було бабусі вгамовувати нас. Тим часом мені не дозволяли виходити з хати.

Одного разу до нас прийшли Ромка і Юрчик. Я так зрадив, що навіть підхопився на ліжку, але бабуся сказала, що не пустить до мене нікого, якщо я без дозволу лікарки буду вставати. Довелось послухатись.

Вони спочатку говорили зі мною так, наче я і справді ще й досі був хворий. Потім вони розповіли мені про всі новини в школі. Ромка розказала про те, що Гриша хоче прийти до мене, але боїться, що я його прожешу. Він після купання в крижаному озері чомусь навіть не захворів. Щоправда, йому таки добре перепало від матері за те, що він провалився на льоду і вимочив свій одяг.

Нарешті настав день, коли лікарка сказала матері: «Завтра Сашкові можна йти до школи...» Не встигла вона вийти з кімнати, як з'явилась Ромка. Я відразу догадався, що вона хоче сказати мені щось цікаве.

— Здрастуй, Сашко! — крикнула Ромка ще з порога.— Добридень, бабусю!

Потім підбігла до клітки, постукала пальцями по дротинках і засміялась:

— Здоров був, Ласуне!

Як завжди, коли Ромка зверталася до нього, Ласун насуплювався, нахохорювався і мовчав. Він таки не любив чомусь Ромки. Мабуть, тому, що вона завжди порушувала в нас спокій і турбувала його, а може, тому, що вона одного разу почастувала його спеціально заготовленими для нього кульками з булки, в які були заховані прекислющі ягідки журавлини. Папуга був кинувся на ці кульки, а потім почав випльовувати їх.

— Сашко, що я тобі сьогодні розкажу! — вигукнула Ромка, соваючи пальці між дротинками до клітки.— Ой цікаве! Про тебе...

— То розповідай. Адже ти до мене прийшла, а не до папуги.

Та Ромка й далі розважалася собі з Ласуном, і в мене зовсім зіпсувався настрій, поки я примусив її розповідати.

— Ну слухай,— сказала вона і стала проти мене.— Сьогодні про тебе говорили на зборі піонерзагону.

— Про мене?

— Не весь час про тебе. Але дещо говорили. Навіть директор виступав. Він сказав, що Сашко Жук, коли побачив, у яку біду вскочив його товариш, то не думав

про себе, а кинувся у крижану воду, врятував товариша, а сам захворів... Директор так і сказав: «Хоч Сашко Жук і шибайголова, а вчинок його по-справжньому товариський і навіть самовідданий».

Я чув легкі кроки у сусідній кімнаті. Я догадався — це мати, стоячи біля дверей, почула нашу розмову і чомусь не схотіла ввійти.

Щось белькотав Ласун у клітці, чистячи свій дзьоб об дротини. Іншим разом Ромка неминуче озвалася б до нього і подразнила б, а тепер вона мовчала, про щось думала. І я теж чомусь мовчав.

Незабаром Ромка пішла, а я лежав і думав про те, що я скажу Марині Пилипівні, коли вона спитає, як усе це трапилось...

Але вона нічого не спитала в мене, коли я вперше після хвороби прийшов до школи. На перший урок вона прийшла не сама, а з директором і завпедом. Несподівано вона почала з того, що продиктувала нам завдання додому з граматики. Потім мовчки подивилась на директора. Ми, звичайно, не розуміли, в чому справа, і чекали, що скаже директор. Тоді він підійшов ближче до парт і сказав:

— Діти, сьогодні наша дорога Марина Пилипівна прощається з нами.

Ми всі надзвичайно здивувались. От чого ми ніяк не чекали. Хто ж буде замість неї?

А директор говорив далі:

— Марина Пилипівна багато-багато років працює в школі, і є багато дорослих людей, які називають її своєю вчителькою, тому що починали вчитися в неї.

Завпед з ласкавою усмішкою тримала Марину Пилипівну під руку. А директор говорив ще про те, що Марина Пилипівна через свої літа й погане здоров'я більш не може працювати і виїздить з Києва жити до своєї дочки. І що ми не повинні забувати про неї, бо вона завжди дуже любила нас і не шкодувала для нас своїх сил.

Це правильно говорив директор. Марина Пилипівна ніколи не була суворою до нас, вона завжди була дуже добра вчителька. От тільки яка буде нова вчителька?..

Потім промовляла Марина Пилипівна. І справді, яке в неї було вже старе обличчя, і сиве волосся, і кволий

голос. Звичайно, така ж вона була і вчора, і вже давно, та ми ніби тільки вперше побачили це.

Поки вона говорила, завпед підійшла до мене й прошепотіла на вухо: «Сашко, ти, кажуть, умієш виступати. Подумай трохи і, коли Марина Пилипівна закінчить, виступиш і скажеш, що учні дякують їй за роботу і піклування і що всі ви теж будете довго пам'ятати про неї...»

Марина Пилипівна говорила про те, що вона більш як п'ятдесят років виховувала різних дітей і що дуже довго працювала в різних школах, навіть таких, яких уже давно немає. Говорила, що ніколи не забуде нас, бо любить нас і в тому числі й мене... Просто дивно, що вона згадала про мене окремо...

Після її промови директор спитав:

— Може, хто-небудь з учнів хоче щось сказати?

— Я хочу, — промовив я голосно.

Учні здивовано подивились на мене, а білява Женья навіть рота розкрила. Я вийшов до першої парті і сказав, дивлячись на Марину Пилипівну:

— Дорога Марино Пилипівно! Ми дякуємо вам за те, що ви вчили нас, піклувалися за нас і завжди були до нас добрі. Ми вас не забудемо і бажаємо, щоб та вчителька, яка буде в нас після вас, була такою ж доброю, як і ви...

Я бачив, як директор, ледве помітно всміхнувшись, кивнув завпеду на мене.

Коли вони виходили з класу, учні оточили Марину Пилипівну і обіцяли обов'язково прийти до неї додому.

Другого дня до нашого класу довго ніхто з учителів не приходив. Вже давно пролунав дзвоник і по інших класах почалися уроки. Учні скористалися з вільних хвилин і почали гратися в «малій купі». Перший постраждав на цьому Юрчик. Він заборюкався з кількома учнями з перших парт, ті його повалили біля дошки, потім почали хапати інших і кидати на нього, причому гукали. «Мала купа, невелика, іще треба чоловіка...» Кількох дівчат теж притягли на купу, і вони зняли такий вереск, що аж шибки у вікнах задзвеніли.

Яксь дивна сила тягла й мене туди, в гурт, до «малій купі», а якась друга сила не пускала й наказувала сидіти на парті. Хлопці кликали мене до себе, і мені

було дуже важко всидіти на місці, адже я повинен був триматись добре. Ох, як важко триматися!

Раптом відчинилися двері, і на порозі став директор; за ним стояв ще якийсь чоловік з журналом. Щоправда, ми не відразу їх помітили. І тільки коли Гриша потягнув з першої парти на купу біляву Женю, директор поклав йому на плече руку. Не встиг він промовити: «Здрастуйте, діти!» — як уже всі тихо стояли на місцях і тільки важко дихали. Женя навіть умудрилась обернутись назад і показати Гриші язик; це тому, що Гриші не пощастило притягнути її на купу.

Ні директор, ні цей незнайомий нічого не сказали нам про нашу поведінку. Та ми догадалися враз, що директор прийшов з нашим новим учителем. Він підняв з підлоги, де була «мала купа», голубу стрічку однієї учениці й високо підняв її:

— Чия?

— Моя! — відповіла одна учениця. — Але я не знаю, як вона там опинилась.

— Я теж не знаю, — спокійно промовив директор і, взявши в незнайомого стрічку, повернув її учениці, а потім додав: — Як я переконався, ви всі тут багато чого не знаєте, але тепер знатимете: рекомендую — це ваш новий учитель, Сергій Валентинович. Думаю, Сергій Валентинович подбає, щоб ви добре пам'ятали про те, що вам треба пам'ятати. Прошу вас, Сергію Валентиновичу!..

І директор вийшов. А ми zostалися стояти за партами, приголомшені. Женя через свою неуважність сіла. Вчитель сказав:

— Я ще не дозволяв сидати.

Женя швидко підвелася. Вчитель пішов між рядами парт. Побачивши, що Гриша Мірошніченко стояв, притулившись для зручності до стіни, він сказав:

— Прошу стояти рівно і не хилитись, як старі діди. Ви ще молоді, у вас багато сили, треба вам триматися молодцями. Я ось старий, та й то не гнуса.

Він і справді був уже літній чоловік, з бородою, вусями і такий високий та тонкий, що, коли він нахилився над партою, було боязко, щоб він не переломився. Голова його була майже сива.

Зате голос він мав дужий, а його манера розмовля-

ти нагадувала командирську. І наш клас дуже засмутився: ми немов передчували, що тепер уже нам не будуть так потурати, як раніше. І ми пошкодували, що Марина Пилипівна пішла від нас.

— Сідайте! — пролунала команда.— Дістаньте зошити з арифметики.

І почався урок з арифметики.

— Тепер ти не кидатимеш хлібних кульок,— прошепотів мені на вухо Юрко.

Я пильно подивився на вчителя. Він теж подивився на мене і сказав:

— Ну, ось ти йди до дошки. Як твоє прізвище?

— Сашко Жук.

— Пиши, Жук, що я диктуватиму.

Він почав диктувати мені приклад, у якому були круглі й квадратні дужки. Я написав крейдою приклад на дошці.

— Ну, вирішуй,— сказав Сергій Валентинович.— Чекай, а чому в тебе брудні чоботи, довге волосся і на сорочці бракує гудзиків?

Коли б це питала Марина Пилипівна, я наговорив би їй три мішки гречаної вовни, і вона повірила б мені, але цей учитель був не такий. З усього видно, що його не заговориш. Я просто не зважився йому збрехати і стояв мовчки.

— Ну? — спитав він.

Але я мовчав. Учні почали потихеньку підсміюватися наді мною.

— Ум-гу...— промугикав учитель.— Ну, вирішуй приклад.

То був дуже незвичайний день. Приклад, який здавався мені знайомим, все-таки не виходив, бо я плутовався в знаках і дужках.

— Що, не можеш вирішити? — спитав Сергій Валентинович.

— Я можу,— відповів я скоромовкою,— але мені здається, що тут зовсім не так розставлені дужки, як треба. От коли б вони стояли отак... Ця тут, а ця тут... Тоді б ми склали оце з цим, а від цього відняли б це... Взагалі я приклад можу вирішити, тільки...

— Досить!

Мені здалося, що голос учителя прогрімів, як грім.

— У нас урок арифметики, а не красномовства. Я бачу — балакати ти мастак, а виплутатися з арифметичних дужок не вмієш.

Він узяв з моїх рук крейду й почав пояснювати, як вирішувати цей приклад. А коли він закінчив, то промовив до мене:

— Погано ти знаєш арифметику. Скільки тобі поставлено в таблиці?

— Трійку.

— Тобі треба добре підтягтися по арифметиці, коли не хочеш мати двійку в майбутньому.

— Але ж я... знаю... я тільки не...

— Сідай.

І вже коли я сів, він додав:

— Арифметика є точна наука; коли задано вам рішення приклад, треба знайти відповідь, визначену числом, і більш нічого не треба шукати. Говорити треба коротко, точно, не відхилятися від задачі.

В цю мить пролунав дзвоник, але він мене не врятував. Ця двійка з арифметики мала стояти в журналі. І мені здавалося, що це я сам упіймався в арифметичні дужки і не можу визволитися з їх полону. І ще ясніше зрозумів я, що тепер і надалі все в мене буде не так, як було досі.

АНУ, ЖУК, ДО ДОШКИ

Нашим сусідом по коридору був один артист. Я пам'ятаю його з давнього часу, ще як був зовсім малий. Він мав звичку вголос прочитувати різні п'єси, особливо написані віршами. Коли він голосно читав у своїй кімнаті, я цілими годинами висиджував під його дверима. Одного разу він побачив мене під своїми дверима, затягнув до себе і дозволив бувати в нього завжди, коли він читає або вивчає ролі. Він називав мене «публікою»...

Мабуть, через те мені подобалося слухати його, що я сам любив голосно читати й показувати на обличчі різні штуки. Я навчився добре читати, як каже мати, ще коли мені не минуло й шести років.

Згодом, коли артист при мені репетирував роль, я підказував йому текст, бо його часом зраджувала па-

м'ять. Особливо до серця припала мені одна роль — я її потім сам вивчив — якогось старовинного героя, грека, чи що, який наприкінці вбиває себе кинджалом. Мій знайомий актор робив це так уміло, що «публіці», цебто мені, здавалося, що він мертвий, а насправді він був живісінький, швидко підхоплювався з підлоги, підморгував «публіці» і знову починав штрикати кинджалом собі під пахву. Ще дуже подобалась мені п'єса «Макбет», у якій мій актор грав самого Макбета. Щоправда, я в цій п'єсі не міг нічого второпати, але було дуже цікаво дивитись, як цей актор репетирує. А ще більш подобалась мені п'єса про Павлика Морозова в дитячому театрі на вулиці Карла Маркса. Я ходив на цю п'єсу аж три рази.

Я добре вмів не тільки читати різні твори, але й співати під різних птахів, гавкати по-собачому, нявкати, передавати торохтіння автомашини, літаків. А особливо любив я підробляти голос і рухи різних знайомих людей. Я міг цілу годину показувати своє мистецтво приятелям, а вони тільки очі витріщали, слухаючи.

Сусід-артист любив мене, а були такі сусіди, які чомусь ненавиділи мене за моє вміння розігрувати ролі й зображувати різних відомих усім людей. Наприклад, лікарка Вовчиха. Вона ходила до своєї квартири нашим коридором. На її дверях був напис: «Зубна лікарка Вовчинська», але ми її звали просто Вовчихою, бо не любили. В неї в квартирі був кабінет, у якому вона лікувала людям зуби, але я чув, як люди в нашому дворі казали, що вона скуповує, а потім продає різні коштовні речі. Ніхто з людей у нашому дворі в неї не бував і не приятелював з нею. До неї ходив один чоловік, якого ми звали Кривим, бо він шкутильгав на одну ногу. Для нас він був загадковою людиною, бо завжди приходив до Вовчихи ввечері, коли було темно, і щоразу мав з собою маленький чемоданчик, що в ньому, як ми були певні, були якісь коштовності.

Вовчиха була вже літня жінка, а вдавала з себе зовсім молоду. Завжди була нафарбована й розкішно вдягнена. Коли вона виводила свого білого пухнастого шпіца прогулювати, то завжди наспівувала «тря-ля-ля, тра-ля-ля...». Я просто ненавидів і її «тра-ля-ля», і її шпіца, як і він мене. Завжди при нагоді я намагався копнути його носком, або влучити грудкою, або нацьку-

вати на нього нашого Цапка. Просто мені самому дивно, як я ненавидів цю викохану на подушках псину. Обое вони, і Вовчиха, і шпіц, ненавиділи і мене. Цей гидкий шпіц знав навіть, у якій квартирі я живу, і завжди, коли його хазяйка йшла з ним повз наші двері, він починав голосно гавкати.

Зате моє артистичне читання подобалося Сергієві Валентиновичу. Він не забув ще про ту історію, коли поставив мені двійку з арифметики. Просто дивно, що він ніколи нічого не забуває. Якось на уроці рідної мови він викликав мене розповісти прочитаний дома твір. Це було оповідання з старих часів про те, як сільський хлопчик повіз панові ялинку, і в лісі застала його завірюха, і як його шукали його рідні й родичі.

— На арифметиці ти балакучий,— сказав він,— побачимо, що ти нам скажеш зараз.

Але я сміливо вийшов до дошки, обсмикнувся, зробив паузу, щоб дати вчителеві змогу оглянути мене — чи блищать мої чоботи, чи всі гудзики на місці і чи стрижений я, а потім почав. Я бачив, як потяглися всі учні до мене, слухаючи, як і сам учитель не зважився перебивати мене поправками, а я вимахував руками, показував на обличчі страждання хлопчика, який збився з шляху під завірюху, удавав з себе жінок, що голосять і тужать, і навіть коня, який втомлено хропе, і шум верховіття в лісі...

Я бачив, як Женька на першій парті втирала сльози і як пильно вдивлявся в моє обличчя вчитель, але я розпалився і не зважав ні на кого...

Коли я закінчив, учитель чомусь довго сидів біля столу, опустивши голову. Щось, мабуть, думав. Я кихнув, щоб привернути його увагу. Він підвів голову.

— Добре,— сказав він,— добре. Тільки половини того, що ти розповідав тут, зовсім немає в книжці. Це вже ти вигadaв...

Щоб не сердити вчителя, я нічого не сказав йому, але сам собі думав: як же це вигadaв? Адже в оповіданні сказано, що хлопчик не повернувся на ніч додому, значить, мати його побивалась... А хіба кінь не дихає тяжко, як потрапить у глибокий сніг? І сказано, що ліс шумів, значить, треба все це показати, розповідаючи.

Все ж таки вчитель був дуже задоволений з мого читання і почав умовляти мене, щоб я записався до драм-

гуртка в Палаці піонерів. Він обіцяв поговорити з піонервожатим, щоб той допоміг мені в цьому.

Я вирішив підтягтися, щоб в останньому за цей рік табелі були в мене тільки четвірки й п'ятірки. Вчитель теж, мабуть, вирішив допомогти мені. Принаймні майже на кожному уроці з арифметики він або викликав мене до дошки, або питав на місці. На арифметиці він не давав мені спокою. Як тільки прийде до класу, то ще на ходу говорить:

— Ану, Жук, до дошки!..

А коли, бува, вчитель і не скаже цього, то обов'язково серед учнів хтось вимовить при появі вчителя на арифметиці:

— Ану, Жук, до дошки!..

Сергій Валентинович тоді теж згадає і викличе мене рішати задачу.

Мати й бабуся зовсім не вмiли вирішувати задачі, і годі було шукати в них допомоги. Часом, б'ючись над задачею кілька годин, я просто бував у розпачі й уже, не тямлячи себе, вигукував до папуги:

— Скажи хоч ти, Ласуне, як вирішити ці задачі?

Але ні папуги, ні будь-які інші птахи не тямлять в арифметиці зовсім, бо коли б вони вмiли лічити бодай до десяти, то не висиджували б яець, які підкидає їм зозуля в гнізда...

Але найтяжча наука для мене — це поведінка. Не знаю, чи точна це наука, чи якась інша, але вона мені, прямо скажу, не вдається. Підручників з цієї науки не дають, а п'ятірку вимагають.

А тут ще ця історія з патроном...

Вже зовсім розтав сніг, і земля протряхла. Ми — я, Ромка і Юрчик — пішли прогулятися по дніпрових горах. Ми дуже любили наш садок за будинком і старезну шовковицю в ньому з укопаною під нею лавою, на якій збирались ми щодня весною, влітку і восени. Яри й пагорби Собачки відкривали нам більше простору. Та ніщо не могло зрівнятися з дніпровими горами!

Треба було тільки перейти впоперек Собачку, потім Кловським узвозом і Кріпосним завулком вийти до Першотравневого саду, що був над самими дніпровими горами. А вже під самим садом починалися численні стежки, якими були полисані всі гори понад Дніпром. Звичайно, стежки нам були не потрібні. Ми з Юрчиком

любили ходити без стежок. Особливо було цікаво спустатися до самого Дніпра по кручах і урвищах, хапаючи за чагарник або за кущики трави. Це було трохи небезпечно, але дуже цікаво.

Торік Юрчик тут уперше побачив і впіймав великого старого вужаку. Спочатку ми його боялись, а коли якийсь дорослий чоловік сказав, що це вужака, то Юрчик заховав його собі в пазуху і забрав додому. З того часу він почав дуже цікавитись різними тваринами, що плазували по землі: вужами, гадюками, ящірками... Незабаром у нього вдома була ціла колекція їх. Незважаючи на любов до гадюк, Юрчик був дуже хороший хлопець, добрий і сміливий.

Коли треба було покупатись, ми спускались до Дніпра біля водокачки й там купалися. Або йшли далі, до Аскольдової могили, де був розбитий сквер. Там було легше спускатися і краще купатись. Поблизу місцевість була просто чудова — цілі зарості кущів і дерев. А далі, за мостом, дніпрові гори ще кращі... Там глухіші стежки, а урвища і яри величезні, в густих заростях дерев і кущів. Тут легше можна впіймати вужа або ящірку — і Юрчик любив бувати саме тут.

Тоді ж Юрчик запевнив мене, що ця місцевість нагадує йому джунглі, в яких ховаються величезні гадюки і навіть тигри, хоча Юрчик, звісно, ніколи не бував у джунглях. Вужака, вистежений нами в траві чи кущах, правив нам за величезну гадюку — пітона. А от з тиграми було гірше. Я пробував дресировати нашого Цапка на тигра, але він нізачо не хотів рикати по-тигрячому й кидатися на нас, а навпаки — тільки підлещувався до нас і намагався лизнути мене в щоку. А коли ми, поробивши собі списи, пробували гонити в кущах Цапка, щоб переслідувати його, бідний собака враз лягав на спину, злегка верещав, вертів хвостом, як попелером, і нам було дуже важко уявити, що це хоч поганенький тигр. Цього весняного дня було тут хороше — тепло, тихо. Ми вже ходили в весняних пальтах, і нам легко було вилазити на гори і збігати в яри. Долинка біля гір вкрилася розсипами кульбаби і курячої сліпоти, і Ромці, мабуть, кортіло зробити собі букет, і вона весь час позирала на квіти, але в товаристві хлопців поводила себе, як і ми. Ні я, ні Юрчик, звичайно, і не дивились на кульбабу й тому подібне.

НА ЗАСТАВІ

„ФРОНТ І ТИЛ”

БІБЛІОТЕКА
СПІЛКИ
РАДЯНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ
★ ★ ★

ЛЕОНІД СМІЛЯНСЬКИЙ
ПІДСЛУХАНІ НОВЕЛИ

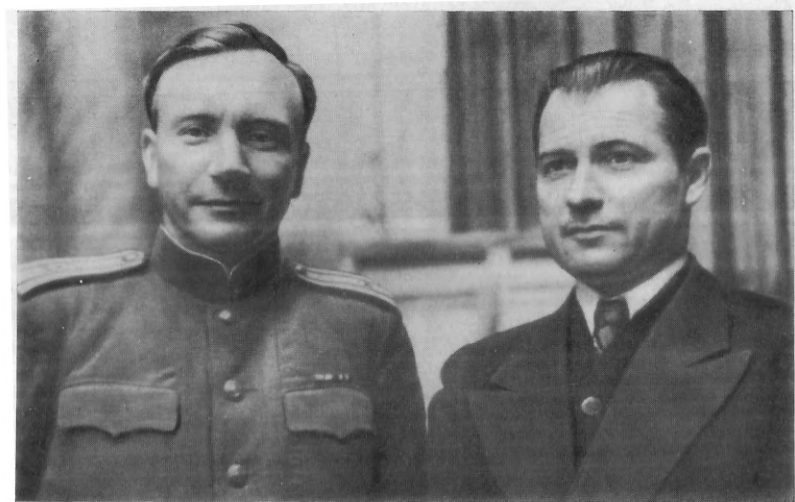

ЛЕОНІД СМІЛЯНСЬКИЙ

СЕРЦЕ

УКРАЇНСЬКА ЦИ КНИЖКА
1948

З видань воєнних років.

П. Козланюк і Л. Смілянський. Фото 40-х років.

Я розстелив своє пальто на самому верху гори над Дніпром біля Аскольдової могили, і ми посідали. Дніпро вже залляв лівий берег, і луки за ним з шелюгами, і великий простір аж до далеких, оповитих у синій серпанок сіл,— все було поійнято водою. Нам здавалося, що ми сидимо над морем.

— А море буває ще ширше,— сказав Юрчик.

— Кажуть, ні з якої гори не видно другого берега моря,— промовила Ромка.

— Але човном можна переплисти,— сказав Юрчик.

— Можна, звичайно...— погодилась Ромка.— У нас є на Дніпрі свій човен. Він стоїть отам унизу, біля водокачки.

— Добре було б,— сказав я,— поїхати човном у кругосвітню подорож. Можна було б доплисти до Середземного моря, потім у океан... Треба тільки припасувати на човні вітрила, запасти багато їжі і води.

— Давайте попливемо! — вигукнула захоплено Ромка.— Цікаво подивитись на різні країни.

Юрчик раптом зареготав. Він довго глузував з нас, а потім сказав:

— Ви пливіть у кругосвітню подорож, а я почекаю тут, на горі, коли ви повернетесь... Тільки привезіть мені який-небудь подарунок, ну хоч би гадюку пітона для моєї колекції.

Він так сміявся, що мені захотілося посперечатися з ним, і, хоч я теж не вірив ні в які такі подорожі, все-таки почав доводити йому, що коли б я схотів, то поїхав би ще далі, але я не можу, бо в останній чверті мені треба одержати п'ятірку по поведінці, і взагалі я даю слово директоріві й Сергієві Валентиновичу, що буду триматись, або, як каже моя мати, шануватись...

Потім ми пішли вниз, до водокачки. Але всі човни, які були там, лежали на березі перекинуті догори дном. Їх просмолювали, фарбували. Серед них Ромка впізнала і їхній човен.

Це було чудово. Тепер у нас був свій човен. Влітку ми будемо плавати по Дніпру. Будемо вчитись вудити рибу. Ромка сказала, що дядя Михайло любить рибалити. Ми будемо їздити по рибу разом з ним. Швидше, швидше б літо!..

Коли ми повертались додому, зустріли на Собачці Гришу Мірошниченка з кількома його товаришами.

У Гриші був невеличкий мідяний патрон від якогось протитанкового снаряда. Звичайно, снаряда і пороху в ньому вже не було, а замість того Гриша вклав у патрон якусь загорнуту в папір суміш. Гриша запевняв, що це ракета і що, коли розбити капсуль, ракета підійметься вгору і там розсиплеться чудовим фейерверком. Взагалі це була цікава річ. У мене був складаний ніж з одламаного половиною леза, і за цей ніж я виміняв патрон у Гриші. Я думав, після того як ми пустимо фейерверк, зробити з патрона гонг, який ми приладнаємо в нашому човні. Цікавіше буде подорожувати по Дніпру.

Надвечір ми повернулись додому. У нашому дворі мене обступила малеча й почала просити, щоб я передражнив кого-небудь. Я це робив не раз, і всі слухали захоплено.

Спочатку я зобразив нашого слюсаря, коли він розмовляє сам з собою і ходить похитуючись; як він, працюючи молотком і зубилом, ударив себе по руці, і як лаявся, і як бурчав, незадоволений сам на себе. Потім я зобразив голос і ходу відомих у нашому домі людей. Глядачі голосно реготали, відразу пізнаючи, кого я наслідую. До нашого гурту підійшли ще кілька дорослих і теж уважно слухали мене.

Нарешті я почав грати окремі місця з моєї улюбленої п'єси. І хоч малеча й не розуміла нічого, але всі були дуже захоплені моєю грою.

А коли я почав показувати, як зубна лікарка Вовчинська ходить по вулиці з собачкою, як виглядається в дзеркальце, підмальовує губи й брови, поправляє зачіску, піднімає й цілує в ніс свого собачку і як гавкає її песик, підлещуючись, то всі дуже реготали, бо враз упізнали, кого я показую.

Сусід-актор, повертаючись додому, почув регіт і собі підійшов до гурту. Я не відразу помітив, коли він підійшов і спинився позаду мене. Коли б я його побачив, я, звичайно, не став би грати, бо при ньому я соромився. Він був справжній артист.

Може, я ще довго б викидав тут всякі коники, але на подвір'ї з'явилася моя мати. Вона побачила людей навколо мене і враз усе зрозуміла.

— Годі тобі дурника вдавати, йди додому... За всякими дурницями дитина й їсти забуває,— сказала вона, потім схопила мене за руку й повела.

Я не впирався, але, йдучи, почав удавати престарезного діда, який гнувся до землі, і робив я це так смішно, що мої глядачі, дивлячись мені вслід, голосно реготали.

Тієї ночі мені снилося, що ми — я, Юрчик і Ромка — боремося в якомусь відкритому морі на човні з величезною акулою, яка ніяк не відчепиться від нас і навіть уміє говорити людською мовою. З ранку й до ночі вона переслідує наш човен і загрожує проковтнути всіх нас разом з човном, тільки не робить цього, бо боїться проковтнути разом з нами і наш мідний гонг,— адже відомо, що від мідного посуду можна отруїтися,— і вона вимагає, щоб ми викинули патрон в море, Юрко вмовляє мене не викидати, а Ромка глузує з акули й показує їй язика... І так минає багато днів, і в далечині вже вирізьблюються на горизонті над невидимою ще береговою лінією обриси якогось берега і дерев на ньому з якимись крапками на гіллі. І Юрчик каже, що то кокосові горіхи, а Ромка вперто запевняє, що то мавпи дивляться — чи з'їсть нас акула.

МЕНІ ХОЧЕТЬСЯ ПЛАКАТИ

Ромка брала участь у роботі музичного гуртка Палацу піонерів, а я ніколи не був у Палаці піонерів і, признатися, трохи побоювався туди йти. Ось на вулиці — тут було мені все знайоме, тут я знав, що можна і чого не можна. Тут, коли що затієш, то знаєш точно, звідки чекати небезпеки. А Палац піонерів... Там не попустуєш.

Старший піонервожатий не раз пропонував мені піти разом з ним на заняття драматичної студії. Він уже говорив про мене з керівником студії. Нарешті Ромка повела мене туди.

Коли мати довідалась, що я йду до Палацу піонерів, вона звечора приготувала для мене чисту сорочку і помила мені голову. Вона теж ніколи не була в Палаці піонерів, але саме це слово викликало в неї велику повагу.

Швейцар не пустив мене всередину Палацу, тому що я не здав у роздягальні кашкета. Коли ж Ромка повела мене до роздягальні, там дівчина біля вішалки спитала мене, чому я без галстука.

— Я ще не піонер,— відповів я.

Вона підозріло подивилась на мене, але кашкета взяла.

Як скрізь гарно було в цьому Палаці! А як чисто, охайно! Ані пилини ніде. Піонери теж були чисті, охайні. Багато їх ходило тут. А керівники й викладачі, що часом проходили повз нас, були так гарно одягнені, наче поприходили на свято.

Ромка завела мене до кімнати, на дверях якої було написано «Ігротека», і сказала:

— Чекай мене тут.

Яких тільки розваг не було тут!.. І все на столах: дитячий більярд, пінг-понг, настільний футбол і якісь інші забавки, яких я ще ніколи й не бачив. Тут розважались такі ж хлоп'ята, як і я. Особливо мене приваблював дитячий більярд. Один стіл був овальний. Білі кульки лежали на ньому. Якийсь піонер гукнув до мене:

— Ану, давай!

Звичайно, я не подав і знаку, що ніколи не грав, а тільки дивився, як грають, проте підійшов до столу і взяв кий.

— Бий перший! — сказав до мене піонер.

Я націлився кием. Відчинились двері. Увійшла Ромка з якоюсь жінкою.

— Сашко! — покликала Ромка.

Довелось відмовитись від більярда. Ми вийшли до залу, що на першому поверсі.

Не знайома мені жінка була керівником музичного гуртка. Її звали Марія Сергіївна. Вона пильно оглянула мене й спитала:

— Хочеш грати на сцені комашку?

Я, нічого не розуміючи, здивовано дивився на неї. Тоді вона всміхнулася і додала:

— Ми готуємо маленьку дитячу оперу. Мені треба кількох комах. Ми їм пошиємо спеціальний одяг.

Все-таки я не розумів, як це я гратиму якусь там комашку, яку з залу, може, й не видно буде. Тоді Ромка схопила мене за руку.

— Пішли! — скомандувала вона.

З того дня я став ходити на репетиції гуртка Марії Сергіївни, що готував дитячу оперу. Я привів з собою ще декого з своїх знайомих хлоп'ят, і вони теж дістали ролі комах, і весь гурток ми назвали «комашиним гурт-

ком», і нам завжди було добре й весело на заняттях цього гуртка, особливо як одного разу принесли нам «комашиний» одяг, і ми стали подібними до великих, але справжніх на вигляд чорних і червоних комах. Тільки ходили ми й танцювали на «задніх лапках», а «передніми» ворушили в повітрі...

Тільки незабаром довелось нам на деякий час припинити відвідування нашого «комашиного гуртка». Нас підстерігала подія, після якої нам було не до танців і пісень...

Одного разу, прийшовши додому, я застав матір дуже схвильованою.

— Це що? — гукала вона до мене, показуючи на патрон, який викотив з-під мого ліжка Цалко. Сама мати боялась навіть доторкнутись до нього.

— Це ракета, фейерверк.

— Обережно! Обережно! — крикнула вона, побачивши, що я нахилився до патрона.— Однеси, де взяв, і щоб у нашому домі не було його й сліду. Чуєш?

Я обов'язково заховав би свою знахідку десь на горіщі або в підвалах чи сараях, коли б мати не наказала віднести якнайдалі.

Треба сказати, що в нашому дворі, окрім головного великого будинку на чотири поверхи, було ще безліч усяких будівель: маленьких будиночків, прибудов, що ліпилися попід високими стінами, сараїв, які дерлися один до одного, наче гралися в «малої купи»... Окрім того, були ще якісь забуті коридорчики, льохи, величезне горіще.

Особливо загадковим для нас був великий заплутаний підвал під головним будинком. Про нього навіть розповідали різні дуже цікаві історії. Не знайома з підвалом людина й справді могла б заплутатись у численних темних проходах, люках і проломах підвалу. З усіх дітей тільки я не раз бував у підвалі, коли носив за нашим слюсарем його залізну скриньку з інструментом і коли ховався в ньому, граючись у піжмурки або в розбійників. Але, окрім мене, ніхто з дітей не наслідовався залазити в хаші підвалу.

Мені було б зовсім легко захвати свого патрона тут, у підвалі, або під стінами прибудов, але якщо я дав слово честі, то завжди його додержував. І я поніс і заховав свій патрон у куцах на Собачці.

Після школи, пообідавши, я, Ромка і Юрчик пішли на Собачку. Ми вирішили пустити ракету, а потім забрати порожній патрон. Ще трое хлопців з нашої вулиці гуляли поблизу і, побачивши в мене патрон, приєдналися до нас. Думка про фейерверк захопила всіх.

Ми міцно прив'язали патрон дротом у розвиліні дикої груші, спрямували його вгору. Тепер треба було пробити цвяхом капсуль у патроні, і якщо Грицько Мірошніченко не обдурив мене, то ракета в картонній трубці злетить високо в повітря.

Цвях ми знайшли на дорозі. Потрібний був ще камінь. Я пішов до купи каміння, що була поблизу, вибрати цеглину.

Раптом пролунав постріл, і в ту ж мить я почув зойк Юрчика. Я побіг назад і побачив, як з горба від груші мчали двоє переляканих хлопців, а третій хлопець і Ромка нахилились до Юрчика, що качався по землі від болю й переляку. Я перелякався й сам. Коли я підбіг, то побачив Юрчика з обпеченою рукою й обличчям, яке він намагався закрити здоровою рукою.

— Юрчику! — гукнув я сам не свій. — Ти бачиш мене?

Я дуже боявся, чи не пошкоджені в нього очі.

— Бачу, — стогнав він, — додому, ведіть мене додому.

Очі його були цілі. Нас було четверо біля нього, і всі ми спочатку були наче скам'янілі й не знали, що робити.

— Додому! — просив Юрчик. — Тільки не кажіть ні батькові, ні матері, що це я колупався в патроні...

Ми підхопили Юрчика під руки й повели додому. Добре, що це було недалеко. Згарячу ми бігли.

Я згадав, що в аптеці, яка недалеко від нас, є пункт негайної допомоги. Я завжди, йдучи повз аптеку, бачив на дверях картонку з таким написом. Ми повели Юрчика туди. Хтось із хлопців побіг попередити Юрчикових батьків.

В аптеці йому почали робити якісь примочки й перев'язувати руки й обличчя. Здається, обличчя в нього було обпечене не дуже. Тепер з-під бинтів виблискували тільки його голубі сполохані очі.

Раптом до аптеки вбігла Юрчикова мати. Сюди вже набився гурт людей, і нас, хлопчаків, не так було помітно.

— Що тобі, синку? Ой горе! Що з ним?

Вона обняла Юрчика й заплакала, а ми вискочили з аптеки й побігли по вулиці. Ромка бігла поруч мене. Раптом ми спинилися.

— Сашко!.. — протягнула вона.

Хвилину я мовчав. Я відразу зрозумів, про що вона думає. Мовчки ми повернулись до аптеки. Тим часом працівники аптеки випроводили за двері зайвих людей і намагалися пояснити Юрчиковій матері, що сталося. Сам він уперто не казав нічого. Саме в цей час до аптеки ввійшов я. Ромку не пустили, а я прошмигнув під руками в продавщиці.

Побачивши мене, Юрко зробив мені знак рукою, щоб я мовчав, але я підійшов до його матері і сказав:

— Він зовсім не винний..

Юрчика вже повели до візника.

— Я піду до нього додому,— сказав я рішуче.

— Я теж,— відповіла Ромка.

— Ти не підеш.

— А я хочу.

— Ти не підеш, ти зовсім не винна в цьому.

— Ні, ми робили все разом.

Я знаю — Ромка нізачо не погодилася б пустити мене самого до Юрчика. Але на вулиці нас зустрів її батько, дядя Михайло. Він хотів про щось інше сказати нам і раптом схопив Ромку за руку:

— Це що в тебе?

Тільки тепер я побачив, що Ромка обмотала хусткою кисть руки і нікому з нас нічого не говорила досі, а самі ми нічого не помітили, бо весь час дивилися на Юрчика.

— Що це з рукою? — запитав її батько, зсунувши хустку й побачивши на руці темно-червоний пухир.

— Це... це...— Ромка не знала, що відповісти. Вона благаючи дивилась на мене, і я зрозумів її погляд: вона не хотіла, щоб я розповів батькові правду. Я не став чекати, як вона пояснить батькові це, а повернувся й сам пішов до Юрка.

Його мати зустріла мене благаючим вигуком:

— Ну скажи, Сашко, скажи ти — що там трапилось? Він не сказав ні слова... В нього дуже обпечена рука й на обличчі пухирі.

Ми були вдвох у кімнаті. Юрчик лежав у спальні.

— Юрчик,— відповів я,— ні в чому не винен. В усьому винен я...

І я розповів, як усе сталося. Я не сказав їй тільки про те, що Юрчик сам розколупав капсулю патрона. Вона подивилась на мене повними зненависті очима, але не лаялась і не докоряла мені. Я попросив її пустити мене до Юрчика.

— Ні,— промовила вона гостро й рішуче,— нізащо й ніколи!..

Тоді я повернувся й, понуривши голову, пішов додому.

Я ліг на ліжко. Цапко став передніми лапами на постіль і лизнув мене в щоку. Я обняв його й накрив собі голову подушкою. Щось дике кричав папуга в клітці. Мені хотілось плакати.

НЕДІЛЯ СКАРГ

Я не міг забути історії з Юрчиком. Що далі, то тим більше вона тривожила мене, і з кожним днем ставало мені від неї болячіше.

Юрчикова мати вже не раз приходила до моєї, але не заставала вдома. Певне, прийде в неділю. Ото буде балачок у них. Я вирішив, що в неділю втечу куди-небудь на цілий день.

Юрчик уже кілька днів не ходить до школи, і я нічого не знаю про нього. Я пробував розпитатися в хлопців з їхнього двору, але й вони нічого не знають, окрім того, що він лежить у своїй кімнаті і що до нього приходять щодня лікар, хоч його мати й сама лікарка. Вона не пускає до нього нікого з дітей. Ромка теж не ходить до школи, і ось уже третій день я не бачу її. І ніхто з нас не ходить на «комашиний гурток»...

Я сидів на своїй парті, похнюплений і сумний. Певне, я таким ще не був у школі, бо Сергій Валентинович за три дні й разу не зачепив мене і навіть ні разу не сказав: «Ану, Сашко Жук, до дошки!» Він, звичайно, знає, в чому річ. У школі вже всі знають. Мені розповідали, що директор радився з учителями, що робити зі мною. Коли б історія з патроном сталася в школі, то, мабуть, уже нічого мені не допомогло б. Ну, ще мати буде лаятись. Це не так страшно. Гірше буде, коли вона

потім почне докоряти мені, говорити, що вона працює, щоб дати мені освіту, а я не поважаю її праці і що мені має бути соромно. От цього я дуже не люблю слухати. Ну, вилаяла б, і все, так ні — як почне докоряти, не знаєш, де й дітися.

Після уроків я щодуху побіг додому. Треба було хоч би там що побачити Юрчика. По дорозі я помітив, як у трамвай сідала мати Ромки, вона кудись їхала. Я зрадив.

Навіть не пообідавши, я помчав до Ромки. Тільки я свиснув під їхніми вікнами, як у розчинене вікно вихилився Ромчин батько.

— А, артилерист! — сказав він. — Що тобі треба?

Я мовчав. Три дні мене не пускали до цієї квартири. Я знав, що мене не пустять і тепер. А мені треба було бачити Ромку. І раптом я побачив за спиною батька Ромчине обличчя. Вона махнула мені рукою:

— Давай сюди!

Я зрадив, але йти не зважувався.

— Ну чого ж ти? Іди, коли вже тебе запрошують, — сказав батько.

Тоді я вихором зірвався з місця й за мить був у кімнаті біля Ромки. Вона теж зраділа. Батько скуйовдив мені чуба:

— Ех, ви, пущьверінки!..

І вийшов з кімнати. Я взяв перев'язану руку Ромки:

— Дуже болить?

— Ні, вже не болить, щодня чимсь мазали. А як там Юрко?

— Я ще не бачив його. Хочу зараз піти, може, в нього немає нікого вдома, тоді ми його побачимо. Ходімо разом.

— Я зараз, тільки одягнуся.

— Куди? — перестрів нас на порозі батько.

— Тату, нам треба піти в одне місце, — просилась Ромка.

Я мовчав.

— Знаю, — сказав він. — Знаю, куди вам треба. Давно треба, йдіть...

Ми стрімголов злетіли по сходах.

Біля двору, де жив Юрчик, ми трохи постояли, радячись. Ромка піднялася по сходах на другий поверх. Постукала. Йї не відповів ніхто. Певне, двері були

замкнені і вдома не було нікого. Ми ще постояли коло дому. Тепер я стурбувався ще дужче. Якщо і справді дома в них немає нікого, то залишається одне з двох: або Юрко в лікарні і це дуже погано, або його замкнули в квартирі і наказали не відгукуватись на стук. Я обійшов будинок і подивився на вікна їхньої кімнати. Одна кватирка була трохи відчинена. Це була якраз Юрчикова кімната. Я в ній бував не раз.

Я скинув з себе чоботи і віддав подержати Ромці, а сам швидко видерся на великий берест, що ріс проти вікна Юрчикової кімнати. Ромка дивилась на мене і водночас пильнувала, чи не йде хто з його батьків. Вона мала в такому випадку злегка свиснути мені й заховатись за домом.

На жаль, з дерева майже нічого не було видно в кімнаті. Я злегка свиснув. Перечекав і свиснув ще раз. І раптом я почув у відповідь такий же свист Юрчика. Тоді вже, не думаючи ні про що, я поліз по великій гілці, яка нахилилась до вікна. Під моєю вагою гілка нахилилася ще нижче, і я розгледів Юрчика на ліжку. Він помахав мені перев'язаною рукою, потім підвівся з ліжка й підійшов до зачиненого вікна. У них ще й досі не виймали других рам, і вікно не відчинялось. Юрчик стояв біля відчиненої кватирки. Обличчя його все ще було забинтоване; замотана в бинти рука висіла на перев'язі.

— Юрчику, алло! — гукнув я, не тямлячи себе.

— Од мене привіт! — кричала знизу Ромка.

— Юрчику, мене не пускала до тебе твоя мати, а то б я давно вже був у тебе... Зараз тут і Ромка, вона внизу, держить мої чоботи. Йй так хочеться тебе бачити... Він сумно дивився на мене.

— Ти не гніваєшся на мене? Адже це я в усьому винен.

— Ні, зовсім ні, Сашко! Адже ти мене не заставляв колупатися в патроні. Я винен сам.

Я лежав на гілляці береста, наче ягуар, а Ромка внизу все допитувалась:

— Про що, про що він говорить, Сашко? Розкажи й мені. Чому він не підходить до вікна? Я хочу його побачити.

Але я не зважав на неї. Я дивився на мого пораненого товариша і не міг надивитися. Мені так хотілося

стрибнути до нього з гілки в кімнату, але це було неможливо: гілка таки не діставала до вікна.

— Тут унизу Ромка, вона тебе хоче бачити. Вона обов'язково вилізла б на дерево, тільки в неї теж обпечена рука, вона ще в перев'язці.

— Я проситиму матір, щоб вас пускали до мене, тоді ми, як і раніше, будемо збиратися в моїй кімнаті. Ти, коли прийдеш, Сашко, свисни мені. В такий час нікого не буває дома. Ти приходь завтра, і післязавтра, і кожен день приходь з Ромкою.

В цю хвилину Ромка подала сигнал: хтось із Юрчикових батьків повертався додому. Я миттю зліз з береста, одягнув чоботи, і ми зникли в саду за домом.

Потім коли ми з Ромкою блукали садами, вона раптом сказала:

— А знаєш, мій тато любить тебе. Він каже, що з тебе щось буде.

— А мій батько,— сказав я,— загинув під час аварії. Він був шофер.

Я дуже невиразно пам'ятав обличчя свого батька. Знаю, що він був високий і дужий, бо міг підкидати мене в повітрі й потім ловити; а стоячи на землі, він міг підсаджувати мене аж у самий кузов своєї вантажної машини. Пам'ятаю, як мати сказала мені одного разу, що тата в мене вже немає... А перед цим вона цілий день плакала й кудись ходила разом з сусідками. Потім бабуся взяла мене за руку й повела на вулицю, а там був невеликий гурт народу, а попереду катафалк з труною, в якій лежав мій батько. Бабуся плакала й витирала очі хусткою, а мати йшла за труною, кричала і плакала, а сусіди її заспокоювали. Я теж плавав, особливо коли труну опускали в яму, а мати спочатку щось кричала й ридала, а потім зробилась як нежива і на неї бризкали водою. Дома після того мати обіймала, цілувала мене й чомусь сказала, що ніколи мене не покине. Після того мати щодня почала ходити на роботу. Згодом я взнав, що вона працює пакувальницею на трикотажній фабриці. Дома залишилась бабуся, яка варила обід.

Це й усе, що я пам'ятаю. Це було давно...

В суботу мати приходила додому раніше, ніж в інші дні. Я вже застав її дома. Пораючись по хаті, вона сказала мені:

— Ну, хто завтра прийде до мене скаржитись на тебе?

Я мовчав. Я знав, що всі люди, яким я за тиждень встиг щось накоїти, приходили скаржитись до матері в неділю, бо в робочі дні вони не могли її застати, та й самі не мали часу. І як вони можуть цілий тиждень тримати в пам'яті мої вчинки? Я, наприклад, все погане забуваю дуже швидко, а хороше пам'ятаю завжди.

Але до завтрього була ще ціла ніч, а сьогодні, коли я лягав спати, мати сказала:

— Отам на вікні карбованець, візьми, бо завтра, якщо поприходять скаржитись на тебе, то матимеш од мене щось інше...

Вночі я прокинувся, бо відчув, що мати підправляла мою подушку. Певно, й уві сні я був такий же непосидячий, як і тоді, коли не спав. Часто, прокинувшись, я виявляв, що спав уперек ліжка. Матір я впізнавав, не розплющуючи очей, бо коли вона підправляла мою подушку або підтикала під мене кінці ковдри, то завжди після того тулила шорстку долоню до мого лоба — пробувала, чи немає в мене температури. Бабусину руку я впізнавав по тому, що вона була завжди холодна, і бабуся не пробувала мого лоба, а мацала долонею під самою сорочкою і визнавала, чи, бува, не впрів.

Мати поклала мою голову знову на подушку й, не помітивши, що я не сплю, промовила майже пошепки:

— Ох, ти, розбишака мій! Натерплюся я з тобою...

Потім вона сіла біля столу поряд бабусі. Мабуть, вона й досі перешивала мені з батькового піджака куртку.

— Морочишся ти з нами, Насте, і даремно, — сказала їй бабуся.

— А що — хіба я погана мачуха? — спитала мати.

— Бог з тобою, хіба ж я це кажу? Ти свята людина. Ми ось чужі тобі, а ти робиш на нас, годуєш нас, одягаєш...

— Що ви, мамо, — відповіла моя мати, — які ж ви чужі? Хіба можу я забути Михайла... — Так звали мого небіжчика татка. — І з Сашка я людину зроблю, інженера або якого-небудь директора. Гляну на нього — досі Михайло перед очима стоїть. Вже я не одступлюся від хлопця, хай там що.

Певно, спросоння в мене голова не дуже варила, бо я майже нічого не міг збагнути. Нащо це матері

треба було робити з мене людину? Хіба я досі не людина?

Що ж до того, що вона збирається робити з мене інженера або директора, то мені цікавіше було б зробитися водієм трамвая чи танкістом, ще краще, коли б машиністом на паровозі, хоч я ще й разу не був на паровозі. Але найбільше мені хотілося б бути артистом. Наклеїв би бороду, вуса,— мати сиділа б у першому ряду й не впізнала б...

А на завтра сталося якраз так, як передбачала мати: вже зранку почали заходити люди з своїми скаргами на мене. Я вже сам позабував, що й кому я зробив лихого за тиждень. Це ж таки не малий час!

Першою прийшла наша сусідка — зубна лікарка. Коли вона увійшла до нашої кімнати, я враз подумав, що це вона прийшла скаржитись на мене, хоч я її й не зацінав. Так і вийшло.

— Сусідко,— сказала вона матері, вишкіряючи свої штучні золоті зуби,— ваш синок нацьковує вашого паскудного собаку на мого шпіца. Ваш собака бігає хтознаде, його може покусати скажений собака, а тоді ваш заразить і мого шпіца. Мій шпіц дуже дорогий. Просто немає від вашого хлопця проходу тварині. Обороніть мене від такої напасті, скажіть йому...

Тільки тепер я помітив, що родима цяточка, яка була в цієї жінки вчора на лівій щоді, сьогодні опинилась на правій. Чудасія! В мене на обличчі принаймні з десяток різних цяточок, і кожна завжди сидить на своєму місці...

— Добре...— сказала мати не досить привітно,— він більше не займе вашого собаку.

Не знаю, чи втримаюсь я, коли цей препаскудний і прегидкий собака зубної лікарки з'явиться десь поблизу. Я не зношу ні цього собаки, ні його хазяйки, яка зробила для нього ліжко, постіль, подушки, яка годує його яечками й бульйонами і цілує в ніс. Мати теж не любить цієї жінки й тому не буває до неї привітна.

Вовчиха, мабуть, знає про це, бо тримається ближче до дверей, хоч мати навіть не повернулася до неї й ліпить собі на столі пиріжки з повидлом і якісь пундики. Зубна лікарка знає, що дратувати матір не слід, і швидко зникає.

— Сашко,— сказала мені мати,— ти цього препас-

кудного пса не зачіпай, хай він їй здохне. Сама он у шкуру не втовпиться. Взяла б краще дитину з дитячого будинку на виховання. Бойться, що розтрясе коло дитини своє сало.

Мені треба було прошмигнути негайно на вулицю, бо могли ще прийти люди з такими справами, і вони роздратують матір ще дужче. Але мати не пустила мене, бо, як вона каже, бачить мене наскрізь. І шкода, бо, як тільки вона наказала мені сидіти дома й почистити клітку з папугою, прийшов — от уже зовсім несподівано — сам наш учитель Сергій Валентинович.

— Закрий рота,— наказала мені мати, бо й справді я так здивувався, що увесь час стояв з відкритим ротом.

— Я прийшов подивитись, як ви живете,— сказав він.

— Сідайте,— відповіла мати і підсунула йому стільця, скося злим поглядом позирнувши на мене. Вона знала, що вчитель даремно не прийде.

Він почав говорити про всякі сторонні речі, навіть, побачивши в мене Ласуна, розповів про те, що такі великі, білі, з жовтим султаном папуги легко навчаються вимовляти слова, але самі не розуміють їх змісту. Звичайно, я з цим не погоджувався в думках: як це Ласун не розуміє, що каже... Але я й мати ждали, що він скаже щось про мене, а не про папугу.

— Синок ваш здібний хлопець,— сказав він,— але не дисциплінований.

Наче мати не знала цього! Вже вона мене добре знала!

— Я не можу за ним встежити,— покійно промовила вона,— я цілий день на роботі чи в місті в усяких справах. А бабусі — її в цей час не було — він не слухається. Я думала — школа його направить, а з ним і в школі нічого не вдіють, як він розбещений такий. Ну, діждешся ти в мене!.. — раптом обернулась вона в мій бік і злегка зачепила мій ніс пальцем.

Я знав: починається з носа, а закінчиться зовсім іншим, наприклад, шнуром від електроутюга. Мати складає його вдвое. О, моя спина знає дю, як каже наша сусідка, мамину електрифікацію!.. Я був певен, що вчитель починає з папуги і дисципліни, а потім розповідь матері про патрон і обпечених моїх товаришів, а тоді вже мати не витримає. І що буде, коли вона здійснить

свою давню погрозу і віднесе й продасть комусь мого Ласуна? Як тоді я житиму?

— Школа,— відповідав мойй матері Сергій Валентинович,— без допомоги батьків не може всього зробити. Треба, щоб усі батьки учнів приглядались до своїх дітей, розповідали нам про їх звички, про їхню поведінку дома, стежили, щоб діти щодня робили уроки, а головне, щоб батьки бували у нас частіше і розповідали про своїх дітей учителям. От я — учитель вашого сина, і мені треба знати про нього все... все... Більше навіть, ніж знаєте про нього ви, а я знаю про нього ще мало. Знаю тільки, що коли в школі трапиться щось недобре, то напевно вашого Сашка ця справа не минула. Адже так? — звернувся він до мене.

— Так, Сергію Валентиновичу,— відповів я, бо язик мій часто діє без мого бажання і вихоплюється вперед думки. Я враз пошкодував, що сказав це, але було вже пізно.

— От бачите,— сказав учитель матері,— він і сам це визнає.

— Ах, ти, горе мое! — почала кричати на мене мати.— Ну що з тобою робити?

Я в цю хвилину думав про те, що ось зараз Сергій Валентинович розповість про патрон і тоді вже ніщо не спинить матері, і я навіть не уявляв, що має статися... Бідний мій Ласуне, до чиїх ти рук потрапиш?.. А вчитель теж хитрий: не каже відразу, а потроху розповідає, щоб дужче розсердити матір.

Це мене так мучило, що я не знав, де себе подіти, і вже сам не помітив, як відкрутив на сорочці в себе два гудзики.

— Треба, щоб він допомагав вам у хатній роботі, примушуйте до цього, це його обов'язок. Грошей не давайте йому, він, мабуть, має вдома все, і вони не потрібні йому.

— Та все ж, усе...— підтакувала мати.

Довго ще говорив учитель матері про те, чого вимагає школа від батьків і як тримати дітей у дисципліні. Мені навіть нудно стало, і я позирав крізь вікно: там, надворі, сяяло весняне сонце, чути було гомін горобців і дітей у нашому дворі. Мені кортіло туди, до них.

Раптом я почув під нашим вікном тихий свист. Це прийшла Ромка. Вона почекала хвилину, потім свисну-

ла по-хлоп'ячому ще і ще раз. Коли б тільки вона знала, що тут зі мною роблять!..

Тепер учитель говорив про те, що робити зі мною під час літніх канікул. Я чув, як Ромка свистіла все далі й далі. Вона пішла, бо думала, що мене немає дома. А ми з нею домовилися йти до Юрчика.

Нарешті вчитель підвівся. Він почав одягати свій плащ, але тепер я дивився на матір. Вона стояла, як закам'яніла, обличчя її було все в якихось червоних плямах, губи тремтіли, а руки самі вхопились за обличчя, і пальці так глибоко вклякли в щоки, що під кожним пальцем шкіра була аж біла. Я ще ніколи не бачив матір такою...

Але чому вчитель нічого не сказав про патрон? Певно, скаже на прощання. Ось він одягнув уже плащ, застебнув частину гудзиків і, тримаючи в руках зелену шляпу, сказав:

— До побачення! Не треба вам так переживати...

А мати закрила обличчя долонями й заплакала:

— Та все ж для нього, все для нього! Хіба ж я собі дозволила що? Пасинок же він мій, товаришу вчитель! Пасинок...— По руках її текли сльози.— А боже ж мій, та хіба ж я не ладна все віддати для нього, та хіба я сили своєї жалію на нього!.. Як він не слухає мене і на злість робить усе те, за що...

Вона кинулась до мене й мокрими від сліз руками почала було шарпати мене. Я стояв, вражений виглядом матері, мовчки, не опираючись. Мабуть, у мене теж був якийсь особливий вигляд, бо вчитель, глянувши на мене, кинувся до матері й почав її заспокоювати.

— Ну,— вигукнула мати, обернувшись до мене,— тільки ще хтось поскаржиться мені на тебе, я тобі не знаю, що зроблю...

Мені не треба було пояснювати, що означало оте її «не знаю, що...». Вона не доказала, бо вчитель збирався йти, і вона провела його до дверей, подякувавши.

Мати відразу після того, як пішов учитель, не сказала мені й слова. Мабуть, вона не хотіла зі мною говорити, образилась на мене. Потім узяла відро із сміттям і понесла з хати.

Цікаво, чому Сергій Валентинович не сказав матері про патрон? Адже я певен, він тільки заради цього й

прийшов до нас. Просто він пожалів мене. Звідки воно все береться на мою голову?

Раптом хтось постукав у двері, і до кімнати увійшла — і що сьогодні за день! — Юрчикова мати, тьотя Клава.

Це була висока жінка в окулярах. В неї були рожеві рум'янци на щоках, а ніс у неї був такий маленький і гостренький, що мене завжди непокоїло — як на ньому тримаються оті окуляри, що їх Юрчик називає пенсне. Завжди, коли я розмовляв з його матір'ю, то ставав ближче до неї, щоб на випадок, якщо окуляри-пенсне не втримаються й падатимуть, підхопити їх у повітрі.

— Де мати? — спитала вона.

— Мати зараз прийде. Сідайте, — сказав я привітно й подав їй стілець. Вона з недовірою подивилась на мене, потім оглянула стілець — вона думала, що я хочу устругнути їй якусь штуку, — і не сідала.

Вона не догадувалась, що я стою зовсім близько коло неї на випадок, коли треба буде ловити пенсне, і підозріло позирала на мене.

— Як здоров'я Юрчика? — дуже лагідно спитав я.

Вона ще з більшою недовірою подивилася на мене й сказала:

— З такими приятелями, як ти, легко стати калікою.

Мені треба було за всяку ціну помиритися з цією людиною, щоб вільно бачитися з Юрчиком, але, як мені здавалося, мої слова були грубуваті для неї, і я все пригадував з п'ес, в яких грав наш сусід-актор, різні фрази, намагаючись догодити їй.

Скорчивши на своєму обличчі ласкаву посмішку, я промовив:

— Прошу вас, мадам, сідайте.

— Що?! — вигукнула вона.

— Хто старе поминає, той щастя не має, — згадав я бабусині слова, щоб натякнути матері Юрчика, що я хочу помиритися.

— Ти будеш глузувати з мене!.. — закричала вона і швидко вийшла з кімнати. Видно, дуже розсердилась. Там, у коридорі, вона зустріла матір, і я чув, як вони розмовляли, хоч і не міг розібрати слів. Раптом мати вбігла до кімнати.

— Боже мій! Про яку бомбу вона говорить? Чому я нічого не знаю? — перелякано говорила вона.

І не встиг я що-небудь відповісти, як вона кинулась до мене, почала роздягати й оглядати моє тіло. Тепер уже вона не вірила моїм словам, що я залишився зовсім цілий, і шукала на моєму тілі слідів. Мені вже ставало смішно, але мати раптом почала вигукувати:

— А це що? Оце ж, мабуть, і тебе зачепило... І тут, і тут... Ось і тут...

Тоді я зрозумів: адже після останніх моїх сутичок з хлопцями та інших пригод на тілі моему ще залишилися сліди. Не завжди вони швидко зникали. Дома я, звичайно, не говорив про це нікому. Тепер мати побачила на моєму тілі багато знаків, цілу азбуку, по якій прочитала все. І, допомагаючи мені одягнутись, вона обіймала мене, тулила до себе й приказувала:

— Дитинко моя бідна, та де ж це воно взялося в тебе? Та як же це ти й не пожалівся мені, й не сказав нічого?.. І в тілі схуд отак... Що це з тобою? Не доглянеш тебе, то й не пообідавши біжиш з хати...

Мені стало враз добре, приємно. Ні в кого немає такої матері, як у мене...

ВСЕ ЗЛЕ ЗНИКАЄ, А ХОРОШЕ ПРИХОДИТЬ НЕМИНУЧЕ

Через кілька днів після того на великій перерві Сергій Валентинович покликав мене до директорської. Учні, замовкнувши враз, дивились на мене. Хтось тихо проказав:

— Ох, і буде тобі сьогодні!..

А мені так хотілося одержати п'ятірку з поведінки!.. Скільки часу я намагався поводитись добре... Окрім того, мені дуже хотілося своєю поведінкою віддячити Сергієві Валентиновичу за те, що він не розповів матері про вибух патрона. Щоправда, вона однаково довідалась про це, але ж не від нього. І раптом так несподівано: «До директора!» Яке ще лихо жде мене?

І я поволі, з похнюпленою головою, пішов до кабінету директора.

Директор за столом переглядав класні журнали. На дивані сидів Сергій Валентинович. Він посадив мене біля себе.

— Ну, Сашко Жук, як усе це сталося? — спитав директор.

— Що? — спитав я, ніби не знав, про що він думає.

— А ти не викручуйся, розповідай. Адже ти знаєш, про що тебе питають, — сказав Сергій Валентинович.

Я швидко розповів у кількох словах усю історію з патроном. Вони обоє раз у раз переривали мене і все допитувались, хто роздобув патрон. Я не виказав Юрчика, але вони самі звідкілясь уже знали про це. Коли я скінчив, директор, не підводячи голови, сказав:

— Ти вже за одним разом розкажи, як покупувся в крижаній воді.

Довелось розказати і про це. Директор хоч і не переставав дивитись в журнал, слухав уважно. А коли я розповів, як надів пальто на мокрий одяг і побіг додому, Сергій Валентинович не втримався, ляснув себе долонями по колінах і вигукнув:

— Ах, ти ж безглуздий такий!.. Чого ж ти не послухався сторожа? От Мірошниченко такий самий зайдоголова, а пішов на завод, обсушився в амбулаторії — і здоровісінький...

Але я вже закінчив і мовчав.

— Ну, все, іди собі в клас, — сказав мені директор.

Так я й не зрозумів — нащо вони мене кликали?..

Юрчик одужував швидко. Пухирі вже посходили, але шкіра після них ще не загоїлась. Після пухиря на щці утворилась невеличка виразка. Вона майже загоїлась, але слід після неї все ще залишався. Дома, звичайно, він ходив, читав книжки, вчив уроки, тільки до школи мати не пускала: вона боялася, що в школі його можуть штовхнути і нашкодити йому. Вона думає, що хтось би насмілився його штовхати, коли б я наказав не наближатись до Юрчика ближче, ніж на три кроки.

Ми з Ромкою по-старому відвідували його щодня. Кожного разу ми обирали час, коли Юрчикові батьки були на роботі. Я скидав чоботи і ліз на берест. Тепер уже вікно в них відчинялося. Юрчик вилазив на підвіконня. Я лежав на гілці зовсім близько від нього, так що міг навіть передавати йому різні речі, а Ромка стояла внизу, — таким чином ми провадили розмови, і часом подовгу.

Іншого нічого ми не могли придумати: Юрчикові

батьки не дозволяли нам відвідувати його в квартирі. Вони, мабуть, хотіли, щоб у нього були інші товариші, а не я.

Наближались літні канікули. Одного дня несподівано для всіх прийшов до школи Юрчик. Ще вчора ми були в нього, і він нічого не сказав нам про те, що приїде до школи. Це він зробив навмисне, заради несподіванки. Щоправда, наші останні відвідини Юрчика пройшли не так, як завжди. Тільки я виліз на берест і улігся на гілляці біля його вікна, як почув у кімнаті голосний регіт. Я вже хотів якнайшвидше злізти з дерева, але Юрчик, сміючись, заспокоїв мене:

— Це до мене прийшли гості. Ми тут граємось. Я вже зовсім здоровий.

— Юрчику! — гукнула вниз Ромка. — Здоров був! Ану покажися...

Юрчик вихилився з вікна. Ромка помахала йому рукою, а він гукнув до неї:

— Скоро побачимось!

— Ти вже зовсім здоровий?

— Уже. Незабаром піду до Палацу піонерів.

— Ми вже давно не були в «комашиному гуртку», — сказав я.

Ромка поставила мої чоботи на землю й заплескала з радощів у долоні. В цей час з-за рогу будинку з'явився Юрчиків батько. Він узяв Ромку за руку.

— Добридень, молоді люди! — сказав він.

— Добридень! — відповіла Ромка, а я мовчав, бо думав, що він мене не побачив.

— Я й до тебе вітаюся, — сказав він, піднявши до мене голову.

— Здрастуйте! — відповів я.

— Ну, злазь.

Я повагався хвилину, але, побачивши заспокійливі сигнали Юрчика, скочив униз.

— Одягай свої чоботи, — наказав він мені.

Потім повів нас за собою. В кімнаті в Юрчика було багато дітей. Юрчик показував усім новий акваріум з малесенькими, але дуже гарними й цікавими рибками. Я помітив, що Юрчикова мати трохи помирилася з Ромкою і навіть, подаючи їй чай, промовила щось до неї й уважно подивилась їй в обличчя. Але на мене й не глянула. Вона не хотіла миритися зі мною і, як розпові-

дав мені Юрчик, ще й досі радила йому не знатися зі мною, бо, мовляв, таке товаришування до добра не доведе.

В останній день занять у школі Ромка попередила мене, щоб я назавтра прийшов до них уранці — підемо з дядею Михайлом на паровоз.

Ні, я ніколи не забуду того дня. Ромчин батько, Михайло Юхимович, їздив на маневровому паровозі. Він посадив мене біля себе в будці машиніста і сказав, що вчитиме на машиніста, якщо я захочу. Я почав його дуже просити, щоб він обов'язково вчив мене на машиніста, бо на паровозі краще, ніж на будь-якій іншій з машин, на яких я бував. Тоді Михайло Юхимович сказав, що кожен майбутній машиніст починає свою науку з свистка, бо свисток — це найперший механізм на паровозі: без нього ніякий поїзд не рушить з місця.

— Ну, ось примічай,— сказав він, почувши сигнал зчіплювача поїздів, і, давши два коротких сигнали, торкнувся до одного ричага, що звався регулятором. Паровоз рушив назад.

Тепер я й сам переконався, що свисток — це чи не найголовніший механізм паровоза. Незабаром я вже навчився давати три сигнали свистком: один короткий, два коротких, два коротких і один трохи протяглий. Це означало: уперед, назад і стоп!

Щоправда, дядя Михайло не дозволяв мені подавати інші сигнали, складніші. Але все одно помічник машиніста, Сеня, здоровенний парубок, веселий і швидкий, назвав мене завідувачем свистка.

— Ану, завсвистком, дай один короткий,— говорив він мені, коли треба було їхати вперед.

Так ми втрьох працювали цілий день.

Я почував себе справжнім залізничником. Тим більше, що дядя Михайло, ще як тільки ми вдвох вилізли на паровоз, сказав своєму помічникові:

— Ну от, Сеню, я привіз тобі другого помічника машиніста.

Отже, я був помічник машиніста, завсвистком. Одно було мені неприємно спочатку: помічник Сеня був справжнім помічником,— на ньому був брудний одяг, і сам він, обличчя й руки були теж у плямах мазуту й

сажі. А я ж, хоч і був у старій сорочці й штанях, які мені наказала спеціально для паровоза одягти мати, був чистісінький, бо завідувать свистком — це чиста робота. Та незабаром я знайшов вихід.

Ми часто спинялися, чекаючи сигналів від зчіплювача вагонів і складача поїздів. Помічник Сеня злавив з машини і порався коло паровоза. Одного разу і я скочив з паровоза, пройшовся вздовж машини, заглянув з острахом між колеса, потім крадькома вимазав собі сорочку й штани мазутом і сажею, на обличчі теж посадив кілька великих брудних плям.

Коли я знову виліз на паровоз, дядя Михайло, підморгнувши Сені, промовив:

— Товаришу завсвистком, не затримуйте машину, давайте два коротких.

І коли я дав сигнал і ми поїхали далі, він сказав, звертаючись до всіх нас:

— От що, товариші, оскільки в нашій бригаді сьогодні не двоє, а троє, то ми повинні перевиконати план вдвічі.

Так і сказав: не двоє, а троє. А дядя Михайло людиною серйозна.

Ну, звичайно, ми працювали добре.

От тільки паровоз був неудосягнутий. Я це помітив відразу. Сидіння для машиніста, на якому тепер сидів я, було приладжене так низько, що я не міг дістати рукою до свистка і мусив щоразу ставати на нього ногою, а другою ногою впирався на виступ у залізній стінці будки і аж тоді діставав до коромисла, за яке треба було смикати, коли потрібний був сигнал. Ну, та цей паровоз був застарілої серії. Повз нас пробігали новісінькі величезні паровози, на них, напевне, було все вдосконалено.

Вдень ми подавали пасажирські вагони на станцію Київ-Пасажирський. Одного разу довелося простояти на місці цілих двадцять хвилин коло перону, щоб причепити два додаткових вагони до пасажирського поїзда, який мав прибути. На пероні було багато людей, що прийшли зустрічати знайомих. Користуючись вимушеним відпочинком, дядя Михайло і Сеня щось там почали жувати. Я відмовився і, взявши гайковий ключ, зліз з паровоза.

Я бачив, як дехто з публіки на пероні звернув на

мене увагу. Одна дама з букетом квітів сказала до когось:

— Подивіться — який маленький, а вже працює на паровозі...

— Видно, завзятий паровозник! — відповів якийсь чоловік.

Я, не звертаючи на них уваги, пішов попід машиною, приглядаючись до коліс. Потім я ударив закаблуком чобота по колесу паровоза, як це роблять шофери, пробуючи, чи надута шина авто, й похитав головою. Якийсь хлопчик підійшов до паровоза і теж хотів був ударити чоботом по колесу, але я грубо відштовхнув його.

— Зламаєш! — кинув я йому.

Серед публіки зареготали. Мабуть, вони сміялися з того хлопця, що я його так швидко наладив від машини. Потім я помацав залізну коробку на осі, що звалася букса, і знову похитав головою.

— Що — нагрілася? — раптом почув я над собою голос.

Я підвів обличчя вгору і побачив над собою височенного генерала. Він теж гуляв серед публіки на пероні. Обличчя його було серйозне.

— Нагрілася букса? — спитав він ще раз.

Я мацав буксу тому, що бачив, як це робив помічник машиніста Сеня, а нащо він її мацав, я не знав і не знав, чи треба їй бути холодною, чи гарячою.

— Ні,— відповів я генералові,— холодна.

— А чому ж ти хитаєш головою? — спитав генерал.

Я зрозумів, що дав маху. Тим часом публіка на пероні, не маючи що робити, уважно прислухалась до нашої розмови. І, як завжди, раніше, ніж я встиг щось придумати, язик мій уже почав говорити:

— Бачите, товаришу генерал, поки ми тут стоїмо, вона встигла прохолоннути, а до того була гаряча... Йй-бо!

— М-да...— протягнув генерал,— а ти спритний хлопчисько... тільки щось надто швидко в тебе простигають букси. Я сам колись працював помічником машиніста, то в мене було як перегріється, то вже не скоро охолоне... Просто не знаєш, що робити з нею.

— На нашому паровозі все робиться швидко,— відповів я.

На мене дивились люди і серед них такі ж хлопчачки, як і я. Звичайно, я не дивився на них, але почував,

як вони заздрили мені! Певно, кожен з них мріяв зараз стати на моє місце.

В цю хвилину в дверях паровоза з'явився машиніст.

— Гей, товаришу помічник,— гукнув він,— будемо їхати.

Я повернувся й пішов на паровоз, почувуючи на своїй спині заздрісні погляди дівчорі й, мабуть, дорослих. Всі вони бачили, як я сів за праве крило паровоза, як смикнув за свищик, і паровоз рушив. Я скося позирнув на хлопчаків... Звичайно, вся станція захоплено дивилась на мене... Чи те ще буде, коли я навчуся працювати за регулятором! Видно, я таки вчитимуся на машиніста. Нема кращої спеціальності.

Вдень, коли машина була поставлена на чистку, я допомагав помічникові машиніста чистити паровоз, лавив за ним поміж коліс під самий котел, підгвинчував ослаблі гайки, заливав мастилом маслянки і сам вробився в мазут і інший бруд так, що, мабуть, на обличчі моєму не було вже й чистої цяточки. Але я був веселий і щось наспівував.

Надвечір прийшла на паровоз нічна зміна, і ми пішли додому. Я навмисне не вмивався в депо, щоб мати побачила, як я працював на паровозі. Я був щасливий.

Мені тільки хотілося, щоб на нашій вулиці мене побачили зараз Ромка і Юрчик. Але їх не було. Зате біля воріт нашого двору стояла мати. Вона дуже зраділа, побачивши мене. Коли ми підійшли ближче, дядя Михайло сказав:

— Здаю вам, сусідко, вашого машиніста в повному порядку. Бачите, який молодець!..

Мати глянула на моє обличчя і зареготала: я був чорний, як негр. Ромчин батько пішов далі, а мене мати взяла за руку й повела додому.

— А я тобі й води нагріла, щоб ти вмився. Тільки не знаю, чи й відмиєшся.

Я скинув з себе сорочку й за допомогою матері добре вмився, хоч, сказати щиро,— мені шкода було відмивати з себе паровозний бруд. Та що зробиш...

Коли я вечеряв, мати сказала:

— Чогось до тебе приходив той артист, що по сусідству з нами, і з ним ще якийсь чоловік. Кажали, що зайдуть.

Я сказав матері, що хочу бути машиністом.

Вже зовсім смеркло, коли я почув надворі голос Ромки й Юрчика. За день вони скучили за мною...

Ми сиділи втрьох на купі чийхось дров у кутку подвір'я й обмірковували всі переваги роботи на паровозі. Раптом мене гукнула мати. Я попрощався з друзями. Дома на мене чекав знайомий артист і з ним невідомий мені чоловік.

— Ну ось і він,— промовив артист до невідомого.

Вони подали мені кожен руку, наче дорослому. Я помітив, що мати стривожено прислухалась до їх слів: мабуть, вона побоювалася, що й вони прийшли з якоюсь скаргою на мене... Я й сам пильно придивлявся до незнайомого, намагаючись пригадати, чи не зустрічав я його де-небудь і чи не підстроїв йому якої-небудь пакості. На всякий випадок я пильнував, щоб між мною й ними був принаймні стіл. Але незнайомий ласкавим голосом спитав мене:

— Підете до нас працювати?

— Куди? — спитав я.

— На кіностудію, зніматися в фільмі.

Я стояв ошелешений, нічого не розуміючи... Я не вірив, що до мене могли прийти в такій справі, та ще й звертались до мене на «ви»! Цього ще не траплялось мені в житті.

— Я... я... я...— белькотів я, майже нічого не розуміючи.

— Цей товариш,— пояснив нам артист,— адміністратор групи з кіностудії; їм потрібний хлопчик на роль, от він і пропонує тобі спробувати — чи зумієш... Звичайно, насамперед треба, щоб дала згоду твоя мати.

Мати кивнула головою на знак своєї згоди.

«Еге,— помислив я,— та вони сумніваються, чи я зумію грати в кіно... Паровоза водити вмію, а грати перед кіноапаратом не зможу!..» І мені стало смішно.

— Треба спочатку спробувати,— сказав я, стримуючи себе, щоб не засміятись.

— Ну, звичайно,— відповів адміністратор,— спочатку я покажу вас постановникові картини, він спробує вас у грі. Коли ви можете приїхати на кіностудію? Може, завтра?

— Ні, післязавтра...— пообіцяв я.

Я, звичайно, міг би й завтра, але післязавтра мали роздавати в нашій школі табелі, і я вже буду в четвер-

тому класі, а завтра тільки третьокласник, а там же обов'язково спитають. Все-таки краще, коли чотирикласник, більше поваги буде до мене.

— Гаразд,— погодився адміністратор, я вас там чекатиму о другій удень. Зможете о другій?

— М... м... постараюся...

Вони попрощалися й пішли, а я — тільки втихли їхні кроки — заверещав з радості, підстрибнув на місці і почав ганяти по кімнаті... Коли мати, провівши гостей, повернулася до хати, то побачила, що я стояв на голові аж на підвіконні у відчиненому вікні й дригав угорі ногами.

— Сашко!!! — гукнула вона не своїм голосом, бо все ж таки жили ми на другому поверсі, і коли б я впав за вікно, то, певне, що вже ніколи не дригав би ногами над головою...

Але що я міг вдіяти з собою? Коли мати вхопила мене на вікні, я обійняв її за шию, притиснувся до неї і почав цілувати, не даючи їй вимовити кількох докірливих слів, які вже були готові в неї для мене. А тим часом Цапко, граючись, хапав мене за штани, а Ласун у клітці, пригадавши, мабуть, свою молодість, кричав: «Ура! Ура! Ура!..» Такий дурний папуга!..

КІНОАРТИСТ САШКО ЖУК

З усіх учнів класу тільки Женя з першої парти, ота, що любить показувати всім язика, одержала з поведінки четвірку. Вона намалювала собі хімічним олівцем на язиці двійку і потім, підглядаючи в журналі вчителя оцінки учням, які відповідали, оберталась до класу й показувала всім язика з двійкою й підіймала стільки пальців, скільки ще треба було додати до двійки. Кінець кінцем вчитель її впіймав на гарячому. Він примусив показати йому язик і потім сказав:

— Ти заробила четвірку з поведінки. А коли ще раз я впіймаю тебе на чомусь, ти матимеш від мене що-небудь набагато гірше.

Женя плакала й довго просила вчителя пробачити їй, але цим не зарадила.

В Юрчика були всі п'ятірки; в нього завжди бувають самі п'ятірки. А в Ромки тільки одна четвірка, реш-

та — п'ятірки. В мене були і трійки, і четвірки. Була й одна п'ятірка — за читання.

Наздогнавши на вулиці біля школи Женю, я сказав їй:

— От буде тобі дома за четвірку.

Вона мовчки покопалася в портфельчику й дістала табель. Я побачив, що вона виправила четвірку з поведінки на «п'ять», та ще й з плюсом!.. Я реготав довго, не в силі стримати себе.

— Дурненька ти,— нарешті сказав я,— та хіба ж бувають по поведінці п'ятірки з плюсом? Твої ж батьки відразу визнають, що ти їх обдурила.

— Овва! — вигукнула Женя.— Я скажу їм, що в табелі стояла п'ятірка, а ти, Сашко, пустуючи, поставив мені ще й плюс...

— Я?

— Ти.

— Здурила?!

— Сашко, голубчику,— вимовила вона й узяла мене за гудзик на сорочці,— невже ти підведеш мене? Ну будь другом, погодься... Ну що тобі це варто? Може, тебе ніхто й не питає. Це я так, на всякий випадок. Хочеш, я тобі дам автоматичний олівець? Дивись, який гарний!

Женя нагадувала мені зараз кошеня, яке треться об ногу, щось випрошуючи, тільки що обличчя її було в плямах зеленки, а кошенят зеленкою не мажуть. Мені стало її жаль. До того ж олівець і справді був гарний — металевий, блискучий, із скобкою, щоб чіпляти його за борт кишені. І перш ніж я встиг щось подумати, як завжди, язик мій уже промовив:

— Гаразд, давай...

Женя враз засяяла. Вона дістала олівець і віддала мені, і я відразу почепив його за борт кишені.

— Можеш говорити,— сказав я дівчинці,— кому хочеш про те, що я поставив тобі плюс по поведінці... Кому хочеш говори, не бійся, я не підведу!

Женя підморгнула мені, показала кінчик язика і помчала по вулиці наздоганяти подруг.

А воно не таке вже погане дівча, оця Женя. Я ще раз оглянув олівець, покрутив у нього ричажок. Хороша штука! І зовсім дарма, адже хіба мені важко було сказати, що це я, пустуючи, підставив до її п'ятірки

хрестик. От тільки... Як же це? Вона хоче обдурити своїх батьків, а я їй допомагаю. І за це я одержав від неї олівця. «Сашко,— промовив я сам до себе,— це так ти тримаєшся? Ти дав слово директорові і Сергієві Валентиновичу, а тепер через якусь металічну цяцьку не втримав...»

Я враз повернув назад і побіг. Я знав, якою дорогою ходить Женя додому. Я наздогнав її біля клубу, де вона розглядала вітрину нової кінокартини.

Ох, і здивувалася вона, коли побачила, що я наздогнав її.

— Женю,— сказав я,— ось твій олівець. Забери.

Вона враз дуже зблідла і мовчки взяла олівець. Я пішов назад. Оглянувшись, я сподівався побачити, що вона за своєю звичкою показує мені, як завжди на прощання, язик, але вона стояла, й дивилась мені вслід, і, мабуть, зовсім забула про свій язик. Потім вона побігла до мене:

— Сашко, ти роздумав і вже боїшся?

— Ні, не боюся. Кажу кому хочеш про це. А олівця твого мені не треба. Ти перевір, він справний. Я його ще не встиг зіпсувати.

— Я тебе не розумію, Сашко. Мені зовсім не шкода олівця. Візьми.

Тоді я сказав їй, що мені не треба її олівця, що мати мені дає гроші і я можу сам собі купити олівець, а не хочу ні собі, ні їй підробляти оцінки в табелі, бо бояться показувати батькам погані оцінки тільки боягузи. А що я тоді скажу директорові, коли він питає, нащо я поставив в табелі плюс?

Женя спинилась і здивовано дивилась на мене, а я пішов собі додому, хоч і було мені неприємно, що я відмовився погодитись на те, що просила Женя.

В призначений день я заздалегідь поїхав трамваем на кінофабрику. Ромка і Юрчик поїхали зі мною. Коли ми зішли з трамвая, Ромка сказала:

— Сашко, ми чекаємо на тебе тут, біля фабрики,— може, тебе зразу й виженуть...

На прохідній будці мене не пропустив охоронець. Даремне я запевняв його, що я кіноартист і що мене запросив до себе адміністратор. Він чомусь подзвонив телефоном і відповів мені, що того адміністратора ще немає і щоб я йшов собі й не вештався на контрольній

будці. Все це, звичайно, не спинило мене зовсім. Я ви-йшов на вулицю й переліз на територію фабрики через паркан, потрапивши до великого яблуневого саду.

Сад був величезний, і я довго блукав у ньому, роздивляючись навколо. Я любив дерева. Особливо любив запущені, зарослі бур'янами сади й городи. На жаль, у цьому саду не було жодної бур'янини, ніяких заростів, що нагадували б мені, наприклад, джунглі або незайманий ліс. Шкода, що зі мною не було Юрчика й Ромки. Ми тут добре погуляли б. Бур'ян і лісові хащі можна було б просто уявити в своїй фантазії, звірів теж можна було б уявити, а ми були б мисливцями... І мені раптом захотілося гратися. Я побачив перед собою за деревами невеличкий хутір — три хати під стріхою, тин з порожніми глечиками на кілках, садок, криницю — і ні живої душі довкола.

— Ура! За мною! — вигукнув я сам до себе голосно і щодуху помчав на хутір. На хуторі я з розгону скочив на цямрину криниці. Ой же й злякався я, коли цямрина враз завалилася, але ніякої криниці на тому місці не було.

На одній з хат було величезне гніздо лелеки. Я ніколи ще не заглядав у лелечі гнізда, і тому мені враз закортіло побувати на хаті. Та коли я почав по дверях видиратися на хату, стіна теж завалилась. Я впав на ганок, і він поламався. Тут я схаменувся, що наробив шкоди, і вже хотів тікати з хутора, як побачив охоронця, що атакував мене. Тоді я швидко почав відступати по алеї.

Я був певен, що в такому величезному саду ніхто не впіймає мене. Охоронець гонився за мною й гукав:

— Держи його! Переймай!..

Але я навіть не особливо поспішав. Қашкета на всякий випадок я засунув до кишені.

— Стій! — гукав він.— Стій!

Раптом з-за дерев вискочив другий охоронець і схопив мене за плече. Як я не викручувався, але нічого зробити не зміг, бо підбіг перший охоронець і теж схопив мене. Вони взяли мене кожен за руку й повели по алеї.

Раптом я побачив, як назустріч нам, поспішаючи, йшли знайомий адміністратор і з ним ще один не знайомий мені чоловік у капелюсі і в новісінькому сірому костюмі.

— Віддайте його нам,— сказали вони охоронцям,— він нам потрібний.

І коли охоронці охоче віддали мене цим людям, адміністратор сказав мені:

— Як же це так сталося? Адже ви, певне, прийшли до мене, як ми вмовлялися? А опинились де...

Я розповів, як усе це сталося. Захоплений сам своїм оповіданням, я вигукував:

— Ех, шкода, що ви не бачили, як я атакував хутір з білобандитами. Чапаєвська атака була!

— Ні,— відповів адміністратор,— ми якраз все це бачили. З вікна головного корпусу все було видно. Валеріан Дмитрович, наш режисер-постановник, теж усе бачив.— Він показав на другого чоловіка в капелюсі. Той простягнув мені руку, як дорослому.— Але,— говорив далі адміністратор,— ви посварилися з охоронцями — це гірше. Вам обов'язково треба помиритися з ними. Ну, хоч би попросити вибачення.

— Коли ми побачили,— сказав Валеріан Дмитрович,— що ти потрапив у полон, ми вирішили тебе зволити, бо охоронці мали право одвести тебе до коменданта кіностудії.

Я пообіцяв попросити в охоронців пробачення, і Валеріан Дмитрович сказав:

— Ну от, Сашко, тепер ти будеш зніматися в нас у групі. Тільки ж старайся. Доведеться тобі й скакати отак, як це ти робив сьогодні в саду, до того ще й на справжньому коні, доведеться вести прикордонників через лісові хащі по слідах диверсанта, доведеться повзти раненим у лісі, тому що йти не матимеш сили, бо, кажу ж, будеш пораним, і багато чого цікавого доведеться тобі робити...

— А здорово треба бути пораним? — трохи стурбовано спитав я.

— Ні,— сказав Валеріан Дмитрович,— це тільки гра-ти тобі доведеться тяжкопораненого, а насправді ти будеш цілісінкйй.

Взнавши про це, я відчув себе, мабуть, найщасливішим з усіх моїх приятелів, не втримався, всунув чотири пальці до рота і, підморгнувши режисерам, свиснув так голосно, що вони позатуляли вуха.

— Це добре,— сказав Валеріан Дмитрович,— це теж пригодиться тобі у грі...

Вони призначили мені день і час, коли прийти, потім адміністратор кудись пішов і приніс мені постійну перепустку на фабрику. Я попрощався з ними.

На прохідній будці я сказав охоронцеві:

— Я більше не буду ламати декорації.

— А ми тебе більше і не пустимо сюди,— відповів один з них.

Я злякався, що вони і справді можуть напсувати мені, і попросив у них вибачення. Я вже умів вибачатися. Навчили.

Охоронець довго дорікав мені і соромив. Потім одімкнув двері і, випускаючи мене, сказав:

— Ну дивись, упіймаємо ще на шкоді, тоді не просяся, не допоможе тобі й перепустка, опинишся в районі...

У трамваї я нічого не розповідав Ромці і Юрчикові. Ми відразу поїхали до Дніпра, і там я переказав їм все, що зі мною трапилось на кінофабриці. Вони раділи не менш за мене. Ромка навіть радісно заверещала, коли почувла, як я давав драпака від сторожів.

Ми блукали по дніпрових горах. Давно не були ми тут — ще з минулого літа. Просто дивно, як не вистачало нам часу протягом останнього року.

Тут було по-старому чудово. Багато сонця і простору. Хоч стояла спека, ми не ховалися в прохолодних затінках скверу на Аскольдовій могилі. Юрчик змінився тут. Він багато говорив, жартував.

Коли ми йшли повз кущі, Юрчик показав рукою в траву й сказав:

— Тут колись я впіймав найбільший екземпляр зеленої ящірки. Я її тоді заспіртував і передав до колекції Палацу піонерів.

Юрчик цими словами примусив і нас з Ромкою мимоволі повернутися в думках до тих часів. Ми навіть посідали на ослін під осокорами й мовчки дивились на протилежний берег Дніпра, зарослий густим гаєм. І кожен поринув у свої думки. Здається, ми думали про літо — перше літо, яке має розлучити нас. Але ось Ромка підхопилась, наче скинула з себе задуму, й вигукнула:

— Ану ж, за мною! Доганяйте!

Ми враз підхопились — Юрчик перший — і кинулись за нею.

Ромка бігла стрімголов униз, до Дніпра. Ми не відставали, намагаючись перегнати один одного. Ми думали, що Ромка біжить до берега купатись, але внизу вона раптом повернула ліворуч і побігла до водокачки. Я догадався: там, на човній пристані, стояв їхній човен.

Через кілька хвилин ми з Юрчиком уже сиділи на веслах, а Ромка за стерном, і щосили поспішали на високі хвилі, що котилися назустріч нам після величезного пасажирського пароплава «Крупська». Ми відпочили тільки на хвилях, що гойдали наш човен.

Юрчик зовсім повеселішав.

— Давайте попливемо на пляж,— запропонував він.— Добре покупаємось, а там — побачимо. Часу досить!

— Керуй на пляж! — гукнув я Ромці.

І через кілька хвилин ніс нашого човна вривався в тугий пісок берега.

На пляжі Юрчик перший роздягнувся і побіг у воду, в найбільшу гущавину людей біля берега, звідки лунали вигуки, галас, верещання; над головами людей грали веселкою на сонці вибухи бризок. І Юрчик зник серед них. Ми поспішили вслід за ним.

Чудово було на пляжі. Цього року ми були вперше тут після шкільних іспитів та напруженої кількомісячної роботи і, мабуть, нагадували молодих звірят, яким раптом було дозволено гуляти на волі.

Ми борюкалися в піску, бігали до води, поринали в теплі хвилі, довго, до втоми купалися, аж поки не робилися обличчя наші синіми, потім приставали десь до гурту, що грав у м'яча, або блукали по Трухановому острову й сунули свого носа туди, куди нас не просили. А то просто лягали проти сонця й засмалювались.

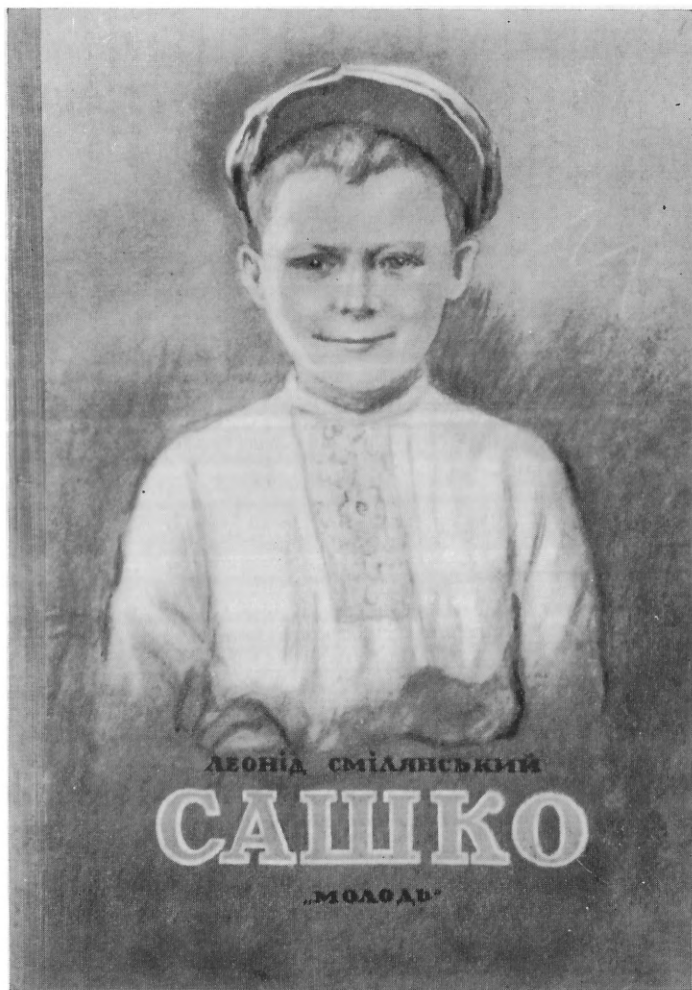
Здавалося нам, що коли б день ніколи не закінчувався, то й ми могли б прогуляти тут усе життя...

Юрчикові пощастило покататися моторним човном. Він навіть стрибнув з човна на самій середині Дніпра. Я спробував впіймати його в воді, але не зміг. Він плавав краще за мене. Його вчив батько.

Тільки ввечері ми повернулись додому.

Л. Смілянський. Портрет 40-х років.

Обкладинка першого видання повісті «Сашко».

Просто дивно, як усе змінилося в моєму житті! Щодня зранку я їздив на кіностудію. Щоправда, мене викликали зовсім не щодня, але я з'являвся й без виклику. Чого тільки не надивився я там! Дехто навіть почав говорити, що я всім заважаю.

Коли в знімальному залі розбирали один дуже гарний павільйон — стіну палацу зі сходами і балконом, — велика дошка впала зверху так близько, що ледве не бабахнула мене по голові. Робітники дуже злякалися, і один з них гримнув на мене:

— Іди звідси геть! Щоб я в вічі тебе не бачив тут!.. Плутаються попід ногами, а потім відповідай за них...

Я на нього й трохи не образився: адже цей робітник зовсім не знав, що я кіноартист.

От з режисером було важче. Він виявився зовсім не такий уже лагідний... Особливо чіплявся він до мене. То примусить разів з десять пробігти по тій самій стежці, перш ніж накаже операторові зняти мене. То вираз мого обличчя йому не сподобається, і він почне мені вичитувати та гримати: і це не так, і оте не так, треба ось як... А зробиш так, як він вимагає, виявляється, знову не так. І розсердиться, розкричиться, навіть слова образливі часом кидає при людях: «молокосос», «щеня»... А яке я щеня? Всім відомо, що я Сашко Жук... За мене вступилась одна артистка — тьотя Люба. Після цього режисер уже не обзивав мене цими словами, а знаходив інші, але теж неприємні.

Та я нікому з своїх приятелів не розповідав, як важко працювати в кіно.

Зате дома всі були ласкаві зі мною і завжди хотіли догодити мені. Мати просила бабусю, щоб та наглядала за мною, стежила, скільки я їм, коли лягаю спати, чи встигаю виспатись... Бабуся часто бурчала: «Ой боже! Зовсім мала дитина, а до самого вечора на роботі...» І стежила, щоб я одягався у все чисте, і щовечора, начепивши свої окуляри з мотузком з одного боку, густим-прегустим гребінцем вичісувала мені волосся. І навіть Ласун жодного разу не крикнув на мене «шибеник».

Незабаром я почув приємну для мене новину: ми виїздили з кіноекспедицією в ліси, ближче до кордону. Звичайно, на вокзалі, коли наша кіногрупа від'їздила,

мене проводили Юрчик і Ромка. Мати теж була на пероні. Вона купила мені новий костюм і нового кашкета, бо кіноартистам належить одягатися пристойно. Окрім того, вона просила адміністратора групи наглядати за мною. Він заспокоював її, запевняючи, що це його обов'язок.

На прощання мати передала мені невеличкий клуночок, у якому була моя чиста білизна. Окремо в паперовому пакунку зі мною були пиріжки з сиром і м'ясом. Більш нічого я не схотів брати з дому, навіть від грошей відмовився, бо адміністратор групи сказав, що в нього є належні мені на відрядження гроші і він мені даватиме, коли треба буде.

Зовсім несподівано прийшов Сергій Валентинович. Я ще здаля побачив у натовпі його сиву голову. Він когось шукав очима. Потім побачив нас і підійшов. Мати була дуже здивована, коли помітила його біля нас.

— Приїхав на вокзал тебе провести, Сашко,— сказав Сергій Валентинович.— Думав, що тебе нема кому й проводити, аж ось цілий гурт до тебе на вокзал виїшов.

Мати була дуже зворушена, що Сергій Валентинович прийшов на вокзал заради мене, дякувала йому, а потім промовила до мене:

— Отож, Сашко, шануйся... Бачиш, як за тебе турбується Сергій Валентинович.

Я думав, що Сергій Валентинович теж буде навчати мене, щоб я без материного догляду поводився як слід, але він про це не сказав жодного слова, а тільки поцікавився, чи скоро я повернуся, взагалі говорив про різні справи, про кіно, про відомих кіноартистів, з якими йому доводилось зустрічатися, але нічого не говорив мені про поведінку.

— Якщо кінознімання не закінчиться до початку навчання,— сказала мати,— то я тобі не дозволю зніматися зовсім.

Звичайно, вона даремно турбувалася: режисер мені обіцяв, що більше місяця мене не триматимуть у групі. А з експедиції ми мали повернутися тижнів за два, якщо, звичайно, увесь час будуть сонячні дні і знімання не припинятиметься.

Підійшла висока артистка в рогових окулярах — тьотя Люба. Я ставився до неї з пошаною, бо вона за-

вжди була до мене уважна й допомагала мені своїми вказівками, а ще тому, що, побачивши мене вперше на зйомці, вона сказала режисерові нишком:

— Хлопець — просто знахідка...

Вона думала, що її ніхто збоку не чує, а я стояв за декораціями і все чув.

Тепер, підійшовши до нас, вона сказала матері:

— Ви Сашкова мама? Будьте спокійні за свого хлопчика, йому серед нас буде добре. Я вам обіцяю наглядати за ним.

Мати подякувала їй, причому попередила, що за мною треба стежити пильно, бо я дуже недисциплінований. Не вистачало, щоб мати ще розповіла їй про мої колишні витівки. Я був невдоволений.

Незабаром нас запросили йти до вагона. Почали прощатись. У матері на очах заблищали сльози. В Ромки теж. Не люблю сліз. Я на зйомки їду, а вони плачуть. Усім нам махали хусточками й руками на пероні, а я дивився на місто й думав: от як воно буває!.. В ці дні ми з Ромкою і Юрчиком мали кататися човном по Дніпру, а вийшло, що я їду поїздом і зовсім не в тому напрямку...

Вже й звечоріло. Давно зник у далечині Київ, і у вікні нічого не було видно, а я все стояв і думав про свою гру в картині, про школу, про Ромку й Юрчика, про матір і Сергія Валентиновича, який так несподівано прийшов провести мене...

Хтось поклав мені на плече руку. Я обернувся. Біля мене стояла тьотя Люба.

— Сашко! — сказала вона. — Ходімо, я покажу тобі полицю, де ти спатимеш... Їсти хочеш? В мене є солодкий пиріг з повидлом...

Це було б дуже довго розповідати, як ми три тижні жили в експедиції майже на самому кордоні, як я мало не щодня знімався в кінокартині і мав успіх серед артистів, як мені доводилось перед кіноапаратом перепливати справжні річки, продиратись крізь справжні хащі в густому лісі, як мені перепало від режисерів за різні витівки, від яких не міг утриматись, і як я одного разу виліз на височенний димар цукроварні.

Ні, про цей випадок, мабуть, краще розповісти докладніше.

З усіх людей в нашій кіностудії я найбільше здру-

жився з тьотею Любою та ще приятелював з кінооператором Фокінім — дядею Антоном. Робота біля кіноапарата мені дуже подобалась, і я завжди, якщо не знімався сам, то допомагав дяді Антонові і не раз навіть сам крутив за ручку. До того ж ми майже щоранку ходили вдвох з ним вудити рибу. Я в нього навчився, як це робити.

Ми жили в гуртожитку цукроварні, яка була на літньому ремонті, і тому приміщення було вільне. Цукроварня стояла край села, і навіть здалеку в лісі можна було побачити її височенний цегляний димар.

Ми знімали картину, в якій було кілька прикордонних епізодів.

Доводилось нам ловити «шпигунів» і «диверсантів», які повинні були перебиратися через наш кордон з сусідньої держави, доводилось повзти з собакою в лісі й перестрілюватися з «диверсантами» і навіть бути «пораненими», і хоч справжніх ран у нас не було, а тільки треба було грати поранених, та на обличчі і в рухах режисер наказував нам удавати такі страшні муки, так стогнати, що мені часом здавалося, ніби я й справді поранений...

Одного разу, коли мені наказали лізти на високе дерево, тьотя Люба запротестувала. Вона сказала, що це небезпечно для мого життя. Але режисерові хотілося, щоб я обов'язково видерся на високу й абсолютно гладеньку майже до самого верху сосну. Тьотя Люба боялася, що я впаду, а мені, навпаки,— дуже подобалась моя роль. Вони сперечалися, чи лізти мені на сосну, чи шукати високу драбину, по якій би я виліз на дерево, сів на гілку, а потім драбину прийняли б і знімали б мене так, наче я й справді сам по стовбуру видерся на сосну. Ну, тут я з тьотею Любою був не згодний. Виходить, що я вилізу на сосну по драбині, а всі глядачі у всьому Радянському Союзі будуть думати, що я й справді сам видерся на сосну по стовбуру... І поки режисер сперечався з тьотею Любою, я вправно і швидко поліз на сосну. Це помітив дядя Антон і зазняв мене, коли я ліз на дерево. Потім, коли всі обернулись, шукаючи мене, я вже сидів на гілці високо над землею.

— Ну от,— сказав режисер тьоті Любі,— а ви тут сієте паніку.— І він гукнув мені в рупор, щоб я удавав

на сосні, буцім озираю місцевість і ніби побачив вдалині щось підозріле.

Увечері, коли ми ходили по лісі, дядя Антон сказав мені:

— Коли б не Люба, довелось б тобі, Сашко, дертися не на сосну, а на заводський димар...

— Димар? — здивувався я.

— А так... на димар. Режисер спочатку думав про димар, а коли тьотя Люба запротестувала й проти сосни, то він відмовився від свого наміру.

Я був розчарований. Виходить, посилаючи мене на сосну, режисери робили мені знижку...

— Я вилізу на димар завтра, — сказав рішуче я.

Дядя Антон не погодився:

— Обійшлося без того, і добре вийшло.

Обміркувавши все вночі, я вирішив вилізти на димар.

Вранці, ще до схід сонця, я прийшов на подвір'я заводу, знайшов невеличку драбину, щоб по ній вилізти на першу скобу, й притягнув драбину. На подвір'ї ще не було нікого. Я швидко виліз по драбині й став на першу скобу. Потім обережно поліз із скоби на скобу вгору. Мені здавалося, що скоби не витримають моєї ваги і я впаду. Але то тільки здавалося. Все-таки було боязко. Лізти на сосну я не боявся, бо вона була нижча за димар, і, головне, я звик багато лазити по деревах, а на димарі мені ще жодного разу не доводилось бувати.

Обережно переставляв я ноги по скобах і ніяк не міг перебороти почуття страху. Тоді я вирішив потренуватися кілька днів, поки звикну до висоти. Проте я з першого разу виліз вище за триповерховий будинок.

Кілька разів я крадькома приходив на подвір'я кочегарки й лазив на димар — щораз вище й вище. Нарешті я досяг самого верху димаря і вже зовсім не відчував страху. Я навіть міг би сісти зверху на димар, якби там не було сажі, а вимазатися нею я не хотів. Димар височів над полями й лісами. Чудова картина була переді мною. Було видно далекі галявини, річки, озера, струнке шосе простяглося вдалину і зникало в лісових хащах.

Того дня одна прекрасна думка промайнула в моїй

голові. Цілий день я думав, як здійснити те, що я замислив.

В реквізиті нашої кіногрупи був великий червоний прапор. Я вирішив потайки встановити той прапор на самому верху димаря. Але спочатку треба було його здобути у реквізиторів. Так просто мені його не дали б. Треба було шукати випадку. Я нікому не казав про свій намір, аж поки через два дні не трапилась мені нагода.

За селом провадилися кінозйомки, в яких потрібний був і прапор. Коли зйомки закінчилися, я забрав прапор з собою, сказавши, що сам нестиму його до реквізиторів. Але замість того я змотав його й заховав у себе під ковдрою.

Вночі я погано спав, бо дуже боявся проспати світанок. Адже все треба було зробити на світанку, бо пізніше мені перешкодили б.

А проте я мало не проспав, бо під ранок заснув дуже міцно. Коли прокинувся, надворі вже розвиднілося. Сонце ще не сходило. Я швидко підхопився. В гуртожитку всі спали міцним ранковим сном. Обличчя дяді Антона було повернуте до мене, але він голосно хропів, а коли люди хропуть, вони міцно сплять.

Я взяв згорнутий прапор і потихеньку вийшов на подвір'я.

Коли я брав приховану звечора за штабелями дров драбину, мене помітив сторож:

— А це ж нащо ти робиш?

Мені, звичайно, було зовсім не важко вигадати першу-ліпшу байку, і я, не випускаючи з рук драбини, яка тяглась одним кінцем по землі, заторохкотів:

— Бачите, дідусю, це ми сьогодні будемо знімати на картину димар з прапором, отже, треба заздальгідь, поки не поприходило начальство, встановити прапор. А оскільки ні один актор не зважиться дертися на таку височінь, то я погодився взяти це на себе.

— А записка про дозвіл є? — спитав він.

— Є, дідусю, й записка. Вона в режисера. Я сам читав.

Я швидко підставив драбину до першої скоби на димарі й поліз.

Хоч який з мене добрий був верхолаз, а довелося кілька разів відпочивати, поки вибрався я на самий верх димаря. Дуже високо треба було лізти.

На самому верху димаря я дістав з кишені клубок дроту, заготовленого ще звечора, і добре прикрутив до двох скоб держално прапора. Спробував, чи не хитається, і почав роздивлятися довкола.

Саме в цей час з-за лісу виглянув краєчок сонця, і перші промені заграли на хвилях мого тріпотливого прапора. Над близькими і далекими озерами й галявинами ще стояв густий туман, і здавалося, що я стою над хмарами і підіймаю над ними, в самому небі, мій червоний прапор, який радісно тріпоче над моєю головою, вітаючи сонце з добрим ранком.

Легко було мені там, високо над землею, і якась хвиля радості забивала мені дух. Сонце підводилося з-за далеких меж і стягало з землі ковдру нічного туману. Хвилинами мені здавалося, що все це тільки сон. Пташки пролітали піді мною, співаючи. Мені й самому захотілося щось заспівати тут, угорі, над хмарами туману й над птахами.

Ніколи ще я не шкодував так, як зараз, що на грудях у мене не палахкотить червоний галстук.

— Будь готовий, Сашко! — вигукнув я сам до себе і сам собі відповів: — Завжди готовий!

А через кілька хвилин, коли я ступнув на землю, хтось узяв мене за плече. Це був дядя Антон.

— Нащо ти це зробив? — спитав він.

Але мені було так легко і радісно, що я не відразу міг відповісти.

Ми пішли до гуртожитку. Там ще всі спали. Гуртожиток здавався мені темним. Біля ліжка дяді Антона лежало наготовлене рибальське спорядження.

Через півгодини ми вже йшли величезною лукою до річки. В довжелезних покосах сохло на луці запашне сіно. Роса ще сивіла і на покосах, і на крислатих вербах, а рідкий туман піднявся над річкою врівень з нижнім гіллям дерев і поволі ворушився, як живий. Я придивився і побачив, як парувала річка теплою рідкою парою, і, ставши ногою в воду, відчув пестливу теплінь її повільних струменів.

— Як добре тут, дядю Антоне!

Над деревами підносився верх димаря цукроварні, і на ньому тріпотів на вітерці встановлений мною прапор. Задивився на прапор і дядя Антон.

— Ну й шибайголова ти! — сказав він. — Як це тобі

спало на думку!.. А дивись, як добре — наче йому й місце там, на димарі...

Ми порозмотували вудки, поначіплювали наживку на гачки й закинули їх у воду, а вудлища повстромляли в піскуватий берег. Впоравшись, дядя Антон запалив цигарку, пустив дим угору і, стежачи за кільцями, що поволі розтавали в повітрі, сказав:

— Бачиш, он літаки?..

В ту ж мить до нас долинув гуркіт... Дев'ять літаків летіли над нами, потім почали кружляти над узліссям. І раптом ми побачили, як кілька цяток відділилися від літаків. За мить розкрилися парашути й загойдалися у височині.

— Цілий десант! — радісно загукав я до дяді Анто-на.— Дивіться, дивіться, ще й ще... Як багато!..

Незабаром парашутисти почали приземлятися, а з літаків викидалися все нові й нові. Я був захоплений. Ніколи ще мені не доводилось бачити стільки парашутистів і так близько. Мені раптом схотілося гратися в війну.

— Це сині! — гукнув я дяді Антонові.

— А ти хто? — сміючися, спитав він.

— А я — червоний! Я червоний розвідник, я розві-дую місце, де викинувся десант синіх.

І я зник у кущах, граючись сам з собою у війну. Я почав підкрадатися чагарником ближче до десанту, що збирався на протилежному березі річки вдалині. Я бачив, як збиралися парашутисти маленькими групами, лагодили зброю — автомати й ручні кулемети. Групи поспішали в різні боки й зникали. Чути було постріли й кулеметні черги. Одна група швидко рушила в напрямку, де дядя Антон уже захопився своїми вудками й не хотів більш нічого бачити навколо. Незабаром з того боку пролунали постріли, але кущі й дерева перешкодили мені побачити, що там робилося.

Тим часом я, наче справжній розвідник, придивлявся до десанту, розмовляв сам з собою, віддаючи сам собі накази й подяки за пильну службу розвідником.

Раптом одна група десантників виринула недалеко від того місця, де я ховався в кущах, і, на свій подив, я почув якусь не зрозумілу мені мову. Десантники вели, штовхаючи прикладами автоматів у спину, старого сторожа цукроварні, якого, мабуть, схопили, коли він по-

вертався після зміни до себе на село. Я нічого не міг зрозуміти. За що схопили старого сторожа? Що це були за люди? Коли вони пустять Никифора, я, звичайно, розпитаюся в нього докладно про все... Але що це?.. Автоматна черга прошила повітря, і старий сторож, відкинувши руки, впав на місці. Я застиг від жаху. Убили людину! Тут, на моїх очах... Ось як це буває!.. Але що це за люди? Що за вороги? За що вбили старого? За те, що він був на території десанту? Але ж і я теж тут? І дядя Антон... Треба поспішати до нього, попередити.

Не виходячи з кущів, я продирався назад, до дяді Антона. Несподівано я почув голоси поблизу. Я ліг на землю, трохи підвівши голову. Повз мене, всього за якихось десять кроків, пройшли, поспішаючи, кілька десантників. Вони збуджено гомоніли, але я не міг нічого зрозуміти. Вони говорили не нашою мовою. І раптом я побачив на рукавах у них свастику. Фашисти! Я ледве примусив себе перележати, поки вони пройшли й зникли за кущами. Потім я поспішив туди, де залишив дядю Антона.

Отже, це були фашисти. Вони закинули до нас десант. Що робити? Як попередити ближчі частини Червоної Армії? І де їх шукати?

Нарешті я повернувся до дяді Антона. Він лежав на траві. Мені здалося, що він спав. Частина його вудок плавала коло берега. Одна вудка ще стирчала в землі, і якась риба, впіймавшись на гачок, водила волосінь по воді...

— Фашисти! — гукнув я. — Фашистський десант!

Дядя Антон не ворухнувся. І раптом від жаху по спині в мене пробігли мурашки. Дядя Антон лежав у калюжі крові. Вони вбили його! Я закричав з переляку, кинувся до річки й почав бігом носити воду в пригорщах, лити на обличчя дяді Антонові. Але він не розплющував очей, не поворухнувся. Я хапав його за плечі, пробував термосити й увесь час вигукував: «Дядю Антоне, дядю Антоне, прокиньтесь!» Ні, вони вбили його. Зрозумівши це, я в розпачі впав на пісок і довго й голосно плакав. Потім, не тямлячи себе, підхопився й побіг. Мабуть, сльози заважали мені далеко бачити, тому що, коли я біг понад ровом, яким була обкопана величезна лука, я почув дзижчання кулі над головою і враз після того звук пострілу, але хто стріляв — не бачив.

Я впав, скотився до рову і поповз. Вчора я так само повз по дну цього ж рову, переслідуючи «порушників кордону», а дядя Антон з кіноапаратом знімав мене на плівку.

Та ось я побачив високу залізобетонну огорожу цукроварні. На димарі заводу маяв на вітрі червоний прапор. Тепер ми не будемо його знімати. Нехай красується на злість фашистам!

Але тільки я виткнувся з-за дерев гайка, як враз побачив кілька фашистів біля кулемета. Вони вже були тут!

Я кинувся назад у гайок і побіг далі, щоб обійти огорожу й вийти на протилежний кінець заводу. Але й там стояла група фашистів з автоматами та ручним кулеметом, а на території заводу лунали постріли.

Мені стало страшно від того, що я не знав, куди мені тепер подітися і що робити. Я ліг за горбом край гайка і, визираючи звідти, стежив за цукроварнею. Звідси мені видно було головні ворота заводу й один боковий вихід.

Так я лежав довго, не знаю навіть, скільки часу. Траплялися секунди, коли я не вірив, що все діється справді, а не вві сні.

З воріт заводу вийшла група людей, оточена озброєними десантниками. Я впізнав серед них режисера, кількох наших акторів і робітників заводу. Вони були завернули по дорозі, але фашистські солдати спрямували всю групу просто на гайок, де лежав я. Хтось із захоплених в полон, мабуть, почав опиратися німцям. Пролунав постріл, і позаду групи людей залишився чийсь труп.

Вони наближались до мене. Тоді я відповз від дерева, схопився на ноги й кинувся бігти щодуху...

Я наштовхувався на дерева, плутався в кущах, падав, здряпував собі шкіру на обличчі об гілки. Потім гайок залишився позаду. Я біг стежкою в пшениці. Чи не женуться за мною? Я обернувся. Ні, за собою я не побачив нікого. Далеко з-за гайка підіймався димар цукроварні, і на ньому маяв гордо на вітрі мій прапор.

Частина друга

ЧУДОДІЙНА СТРІЧКА

Минуло все літо, і тільки восени мені пощастило повернутись до Києва, додому.

До київського вокзалу поїзд підійшов удень, і я, не тямлячи себе, помчав стрімголов у ворота біля вокзалу, потім вулицями через усе місто до себе, на Печерськ. Я не оглядався довкола, не прислухався, про що розмовляють люди... Швидше, швидше додому! Серце в мене так колотилося, що, підіймаючись Госпітальною вулицею, я спинився, щоб притиснути на хвилину до нього долоню...

І ось уже видно здалека наш будинок. Він зовсім цілий. І ворота... Ніби все по-старому... Ось і наш другий поверх і двері нашої квартири... Нарешті! Я вже не хався рукою за серце, хоч і чув, як воно стукало в грудях — тук-тук, тук-тук... Я тільки притулився обличчям до дверей і ніби заснув на одну хвилину... Потім я ледве знайшов сили постукати в двері. Кроки... Ні, це не бабуся... А хто ж?..

Відчинились двері. Я влетів у кімнату... Але чому тут Кривий? Чому за його спиною Вовчинська?

— Тобі кого?

Ох, цей гидкий, тоненький голос Кривого!

— До бабусі... Де вона?..

Вовчиха голосно зареготала. А Кривий, теж усміхнувшись якимсь скривленим ротом, взяв мене за барки, штовхнув за поріг і так копнув під спину ногою, що я полетів сходами вниз... Проклятий шпіц учепився в мій одяг і проволікся за мною через кілька сходів. Вони всі трое мстилися мені...

— Мерзотники! Гади!..— кричав я, підводячись з брудних кам'яних сходів.

Звідкілясь вибігла бабуся, схопила мене за руку і потягла за собою.

— Боже мій! Боже мій! — промовляла вона.

Ми опинилися в напівтемній кімнатці.

І ось я знову вдома, і все зовсім не так, як було раніш, до фашистів.

Бабусю вигнали з нашої квартири і дали їй вогку кімнатку, в якій тільки половина вікна була над землею. А в наших кімнатах жила тепер Вовчиха... Треба обов'язково відплатити їм усім — і їй, і Кривому, і її шпіцу... Тільки як? Коли б зі мною були Юрчик і Ромка, ми придумали б...

А бабуся стала зовсім маленька, вся висохла. Тільки очі зробилися великі і виблискували, коли вона розповідала, озираючись на двері. Усе, усе змінилося... Навіть Ласун зробився похмурий, замислений і сердито кричав на мене: «Дурень! Дурень!» — так, наче я винен був у тому, що почалася війна і прийшли фашисти...

Та я вже був не маленький і добре знав, що все прикре і тяжке в житті минає, а радісне приходить неминуче. Але скільки я не ждав, а ніщо погане не забувалось, як це було раніше, і щодня було мені однаково тяжко. Я лежав на ліжку й не виходив з нашої кімнати цілими днями. Ніколи ще зі мною такого не бувало. То я й кількох хвилин не міг всидіти на місці. А тепер цілими днями я не виходив з хати. Одного разу я не витримав. Схопився з тапчана, де я лежав, і швидко почав обходити всі сусідні двори. Я шукав знайомих мені людей, шукав моїх товаришів чи учнів, з якими я хоч і не товаришував, але знав їх по школі.

Я знав помешкання багатьох учнів нашої школи, але нікого з них чи їхніх батьків я не заставав: всі виїхали на схід. На одному подвір'ї я, здається, побачив здалека матір Гриші Мірошниченка. Я не приятелював з ним, але тепер я був би радий і йому. Проте ця жінка швидко зникла в під'їзді, і я вже не був певен, що то була мати Гриші.

«Всі, всі мої друзі виїхали кудись далеко. Вони там, у наших, а мені тут доведеться мучитися серед ворогів і чужих людей...» — думав я, нишпорячи по чужих подвір'ях.

Вулицею йшли машини. На них сиділи фашисти, і мені зовсім не хотілося ганятися за машинами й пробу-

вати почепитися ззаду. Я знав, що і в трамваях можуть їздити тільки фашистські солдати й офіцери, а нам, місцевим людям, це заборонено.

Якось удень я пішов у кіно, в якому бував часто до війни. На дверях висів напис, що заходити до кіно можна тільки фашистам. Я бачив ще кілька таких написів: на деяких крамницях, на ресторанах, на автобусах... Що ж буде? Виходить, вони все хочуть забрати в нас... Коли б швидше повертались до Києва наші війська, і нехай би повернулось те життя, яким жили ми до війни.

Вже майже нічого не залишилося з речей у нашій кімнаті: бабуся все повиносила на базар, бо не було з чого жити. Вона вже хотіла продати й Ласуна, але я гаряче просив бабуся, щоб не продавала, присягався слухатись її в усьому. Мій улюблений папуга був на деякий час врятований. Але треба було мені щось думати: чи не можна було чимсь заробити собі на їжу. Про одяг ми вже тоді й не думали. Всі наші люди ходили в дранті, бо одяг був надто дорогий і ніхто з нас не спроможний був його купувати. Та й нащо він був нам? Фашисти могли б його забрати в нас задарма.

Часом, нудьгуючи, я ходив по сусідніх дворах. Я знав тут не тільки дітей, що вчилися в одній школі зі мною, але й усіх пожилців. Тепер тут жили якісь незнайомі люди, яких я вперше бачив. Більшість із них говорила не зрозумілою мені мовою. Мабуть, понаїздили з чужих і ворожих країн. А старі пожилці евакуювались.

Бабуся сказала мені, що зовсім недавно бачила Ромку в нас на подвір'ї. Я принаймні по двадцять разів щодня приходив під їхні вікна, і вони були зачинені, а на дверях висів замок.

Власне, з Ромчиним батьком я одного разу зустрівся...

Але спочатку я мушу сказати, що було зі мною раніш, коли я тікав полем від десантників, які вийшли з цукроварні. Я тоді прибіг на село і почав кричати, що з'явилися фашисти і вбивають наших людей. Спочатку мені не повірили, але потім, почувши недалеко стрілянину з кулеметів і гармат, дуже стривожились. Голова сільради довго дзвонив кудись телефоном, потім сказав присутнім у сільраді людям, які нетерпляче чекали кінця його телефонної розмови:

— Так що, люди, мабуть, чи не війна й справді... Щось воно на кордоні скоїлося...

Яксь дівчина одвела мене до своєї матері, й там у них я залишився надовго, бо за кілька годин ми вже точно довідалися, що почалася війна і що німці зовсім близько, бо всі ці села були розташовані недалеко від самого кордону.

В тієї дівчинки, що одвела мене до своєї хати, був ще малий братик — Василько. Другого дня він повів мене до своїх товаришів, і ми спочатку гуляли разом, а потім я запропонував піти на цукроварню й довідатися, що сталося з нашою кіногрупою. Невже їх усіх постріляли, як і дядю Антона?

Я розповів хлопчикам, як я бачив десант німців і як вони стріляли наших людей.

Хлоп'ята не повірили, проте згодились піти зі мною на завод роздивитись. Адже це було не дуже далеко. Незабаром ми вже були на цукроварні.

Завод був порожній. Робітників, що працювали на ремонті заводу, теж не було тепер. Навіть людей, що жили на території заводу чи поблизу й постійно працювали на заводі, не було ніде. Стара бабуся, яка нерухомо сиділа біля одного будиночка на рядні, розповіла нам, що всі люди після нападу фашистського десанту на завод спакувалися й на машинах та підводах кудись рушили. Зосталося кілька старих та хворих. Від них довідався я, що мало не всю нашу кіногрупу захопили фашисти. Що тепер з цими нашими людьми?

Ми довго блукали по заводу, вилазили по всіх закутках. Скрізь було порожньо. Випадково потрапили ми до підвалу, де зберігалася кіноплівка. Металічні коробки з кіноплівкою були поперекидані, і з них випало кілька кружалець змотаної кінострічки. Хлоп'ята набрали собі кінострічок, а я згадав про те, як знімався в картині, і почав шукати ці стрічки. Мені пощастило знайти невеличкий шматок такої стрічки. На ній не можна було розпізнати обличчя, але один хлопчик запевняв, що впізнав мене. Звичайно, він сказав неправду, але все-таки всі вони раптом почали ставитись до мене з більшою повагою, ніж до того. Я згорнув стрічку в малесеньке кружальце і заховав у кишеню.

З цукроварні ми побігли до річки і покупалися, потім знову розглядали проти сонця кіноплівку. Кілька малесеньких клаптиків цієї стрічки я подарував кожному з моїх нових товаришів, і в мене відразу стало її

вдвічі менше. Дуже високо в глибокій блакиті пролетіли літаки. Дехто з хлопців побачив їх, але я, скільки не напружував свій зір, не міг відшукати їх у небі. Я чув тільки ледве чутний далекий гуркіт пропелерів. Мабуть, у хлоп'ят був більш напрактикований зір, ніж у мене.

Коли ми повернулись на село, то побачили скрізь на вулицях і подвір'ях метушню й заклопотані обличчя колгоспників. Ми враз порозбігались по своїх хатах і дізналися, що люди покидають село і йдуть далі від кордону, щоб не опинитися посеред бою, який кожної хвилини може розпалитися навколо. Василькова мати повісила мені й Василькові через плече по невеличкій торбі з харчами, і всі ми вийшли на вулицю й приєдналися до лави людей, які вже вирушили з села.

Ті, що були з малими дітьми, та старі люди їхали підводами. А ми вже були не малі діти, то йшли пішки. Нам навіть веселіше було пішки. Ми ганялися один за одним, гукали, свистіли на собак...

Особливо нам стало цікаво, коли натовп з польової дороги вийшов, нарешті, на шосейний шлях. Ми раптом побачили силу-силенну війська, яке прямувало на захід, на фронт. Йшла піхота, потім артилерія, обози. Їхали машини з вантажем під брезентом, а з боків ішли бійці. Вони поспішали. Звичайно, ми повинні були поступитись їм і йшли по дорозі, що бігла увесь час попід шосе. Навіть коли військова колона пройшла, ми не звернули на шосе, бо знали, що незабаром нам зустрінеться інша. Так і було насправді. Ми раз у раз зустрічали колони нашого війська, і бувало, що цілими годинами не могли обминути їх.

Першу ніч ми ночували просто неба, біля річки. Для нас, хлопчаків, це було цілком зручно. Ми купалися в річці й печерували раків, але зварити їх нам не дозволили, бо не можна було розпалювати багаття. Дошкуляли нам тільки комарі. Ми з Васильком спали під одним рядном.

Вранці ми рушили далі. Йшли цілий день, а пройшли небагато, бо з нами було багато старих і слабих людей, яким треба було часто відпочивати.

Надвечір, коли сонце покотилось по верху недалекого лісу, ми зустріли колону артилерії на гусеничних тракторах. Я бачив таку в Києві на парадах і розповідав

про неї Василькові, який ще ніколи не бачив таких могутніх гармат. Ми, хлопчачки, цілою юрбою далеко відстали від своїх людей, бо широко розплющеними очима захоплено дивились на гармати, в жерла яких легко міг би влізти кожен з нас. Ми навіть перебігли між двома гарматами на другий бік шосе, щоб вечірнє сонце не сліпило нам очі й не заважало роздивлятися.

Раптом зчинилося щось таке, чого спочатку я не міг збагнути: бійці, які сиділи поруч гармат, позскакували з тракторів і, стріляючи вгору, побігли в різні боки. Гармати почали з'їжджати з шосе й поповзли теж у поле. Бійці, що сиділи на вантажних машинах біля кулеметів з чотирма стволами, заметушились і почали стріляти. «Літаки!» — раптом промайнуло в мене в голові, і в ту ж мить я побачив ланку літаків, які налетіли на колону з того боку, де заходило сонце. Тепер я почув і ревіння пропелерів, якого ще секунду тому не чув через гуркіт тракторів, і побачив, як перед колоною вибухнуло кілька бомб і як злетіло в повітря груддя землі з вогнем і димом. Щось наче підхопило мене й швиргонуло на землю. В ту ж мить я підхопився й кинувся в жито. Я нашттовхнувся на Василька, підвів його, і ми побігли в бік від шосе житами.

— Стій! — гукнув я, бо не міг втриматися, щоб не оглянутись назад, на колону. Ми спинились. На шосе майже не видно було машин і тракторів: вони розсипалися в полі. Деякі були охоплені полум'ям, кулемети тепер уже з жита строчили по літаках, які раз у раз залітали на дорогу.

— Лягай, малеча! — раптом ми почули біля себе.

Це гукав якийсь боець, що біг повз нас. Але ми не встигли навіть попадати, як зовсім низько над нами проревів фашистський літак, стріляючи з кулемета. Останнє, що я встиг побачити, — це чорні тупі хрести на крилах літака. Якась незбагненна сила повалила мене знову на землю, щось облекло мені бік, і темний-претемний морок звис наді мною...

Як довідався я потім, мене, пораненого в бік, поклали на санітарну двоколку і забрали з військовою колоною. Потім залишили в ближньому селі, в хаті однієї старої жінки, тітки Катерини. Ця жінка розповіла мені, що вона вмовила трохи пізніше лікаря з частини, що

ночувала в селі, зробити мені операцію. Мені зашили рану, а їй залишили ліки й розповіли, як треба доглядати мене далі.

Рана була тяжка, бо пролежав я, не встаючи з ліжка, майже півтора місяця. Але ще тяжче було мені від того, що в селі, де я тепер жив, були вже фашисти. В самому селі вони бували лише інколи, але вся ця місцевість давно вже була в їхніх руках. Коли я лежав у ліжку, вони, буваючи на селі, заходили до хати й вимагали молока, масла, яєць... Іноді їли у хаті, і тоді я міг придивитись до них зблизька.

Одного разу вночі до села приїхала якась фашистська частина й почала робити трус по всіх хатах. Були і в тітки Катерини, яка потім, коли вони пішли, розповіла мені, що фашисти шукали партизанів, бо, мабуть, мають відомості, що в нашому селі вони бувають. Про партизанів, що діяли в роки революції, я дещо читав, а про сьогоднішніх ще не чув. Тітка Катерина розповіла мені, хто вони такі і з ким воюють, та наказала нікому про них не говорити, бо до хати часом заходили люди і звертались іноді й до мене.

За кілька днів до мого одужання партизани вночі напали на село й захопили фашистів, які приїздили заготовляти на селі худобу. Були вони і в нас у хаті. Я бачив їх своїми очима і навіть трохи говорив з ними. Один — високий, вусатий, з гвинтівкою й гранатами за ременем — спитав, як мене звати та звідки я і хто мій батько та мати. А я на все відповів і сказав, що хочу піти в партизани. Він і трохи не здивувався, а похвалив мене і сказав, що, як тільки я одужаю, вони обов'язково візьмуть мене в партизани і дадуть зброю. Я, звичайно, промовчав, що не вмію стріляти, бо мені було соромно признатися, а до того ж вони тоді не погодились б узяти мене до себе.

Може, через те, що я хотів піти в партизани, я й одужав швидше. Незабаром у мене завелися товариші на селі — такі ж хлоп'ята, як і я. Ми цілими днями грались разом. Я придумав гру в партизанів, але з цієї гри в нас нічого не вийшло, бо партизани повинні бити фашистів, а ніхто з хлопців не хотів грати фашиста. Ми спробували вважати за фашистів опудала на городах, якими лякали горобців, щоб не сідали на соняшники. Але нічого приємного від знищення таких «фашистів» ми не

мали, навпаки — декого з хлопців матері ще й набили, бо опудала по городах були потрібні.

Одного разу партизани об'явилися на селі вдень. Я побачив знайомого вусатого партизана й підійшов до нього:

— Дядю, ви обіцяли мене взяти в партизани...— сказав я йому.

— Не пам'ятаю...— відповів він.

— Та як же не пам'ятаєте? Коли ви заходили на село до тітки Катерини, тоді й пообіцяли прийняти мене до партизанського загону... Я тоді хворий лежав.

— А, то це ти!.. Бач, який молодець — уже й одужав?

— Уже. Візьміть мене з собою.

Тоді він засміявся, насунув мені кашкета на самий ніс і сказав, що, як я підросту ще трохи, тоді візьме. А мені здавалося, що я останнім часом і без того вже значно підріс.

Після того мені стало ще нудніше залишатися на селі. Так минуло літо і настала ясна рання осінь. Ми довідалися, що вже й Київ узяли фашисти. Я почав збиратися до Києва.

Тітка Катерина поклала в мою торбу невеличкий буханець хліба, печеної картоплі, цибулі й кілька варених яєць. На прощання заплакала й провела мене за село. Але не тільки вона проводила. Цілий гурт хлопців оточив мене. Вони йшли аж до хутора, кілометрів за два від свого села. Тяжко мені було, коли я розлучався з ними.

До станції було кілометрів десять. За кілька годин я був уже там. Станція була невеличка, і проти вокзалу простяглося чисте поле. Я відійшов від колії, ліг на траву й поїв хліба й цибулі. Я мусив берегти їжу, бо не знав, коли приїду додому.

Пройшов військовий поїзд і не спинився. Незабаром прийшов вантажний. Я обійшов його від останнього до першого вагона, але ніяк не можна було десь непомітно притулитися. Скрізь були або охоронці, або кондуктори, які проганяли мене, коли я просив їх, щоб вони дозволили під'їхати. Незабаром поїзд рушив.

До вечора пройшло з десятків поїздів, і на жодному з них я не міг влаштуватися. Я вирішив почепитись до вагона вночі і непомітно проїхати хоч кілька перегонів.

Вже почало трохи смеркати, коли прийшов ще один вантажний поїзд. Я знову обійшов усі вагони від останнього до першого. «А чи не спробувати на паровозі?» — подумав я.

Біля паровоза порався помічник машиніста. Я пройшовся повз нього раз, другий, але заговорити не зважився. Проте я ходив увесь час коло паровоза. Пройшов, насвистуючи, якийсь високий чоловік у формі залізничника. Біля паровоза він притишив ходу й легко свиснув. З паровоза визирнув машиніст. І хоч уже трохи смерклося, я раптом, на превеликий свій подив і радість, упізнав Ромчиного батька, Михайла Юхимовича.

Поки я стояв, остовпівши від подиву, залізничник пішов до вокзалу, а за хвилину туди ж рушив і машиніст. Я пішов слідом за ним з наміром попроситися в нього на паровоз. Хіба міг би він відмовити мені, адже я працював у нього на паровозі у Києві цілий день.

Я наздогнав дядю Михайла на пероні і схопив його за руку.

Як він здивувався, побачивши мене!

— Сашко! Та звідки ти? Ми вже вважали в Києві, що ти загинув...

Мабуть, у мене на очах були сльози, бо він заговорив іншим тоном:

— Ну добре, добре, раз ти живий, значить, добре, заспокойся. Приїдеш до Києва, там тебе жде бабуся, а мати виїхала.

Він дав мені кілька яблук. Я коротко розповів йому, що зі мною трапилося в дні війни, і попросився на паровоз.

— Ну звичайно, звичайно,— враз погодився він.— Я тебе доведу до самого Києва... Погуляй тут, я зараз вийду, ось тільки загляну до буфету і потім заберу тебе на паровоз.

Все-таки я не втерпів і зазирнув до залу, де був буфет. В залі станції біля невеличкої буфетної вітрини стояв той самий залізничник і розглядав у вітрині різні страви. Я бачив, як до буфету підійшов дядя Михайло і теж нахилився до вітрини. Здається, вони нишком перекинулись кількома словами. Потім залізничник пішов з залу, а дядя Михайло купив у буфеті цигарок і, запаливши одну тут же, поволі пішов до дверей.

Я швидко вийшов на перон і відійшов трохи далі. Коли я обернувся здалека, то побачив, що дядя Михайло мене шукає. Він помахав мені рукою.

— Не буде, Сашко, діла,— не можна тобі їхати зі мною...

— Чому, дядю?

— Та бачиш... не можна... не можна... заборонено...

І, мабуть, побоюючись, щоб я не розплакався, він додав:

— Але ти не хвилюйся — я тебе так не залишу.

— А може, мені можна буде сісти до кондуктора на тормоз?

— Ні, Сашко, на цей поїзд тобі не слід сідати, чуєш,— не слід. Я тобі забороняю. Зрозумів?

Він повів мене з вокзалу на перон. Тим часом підійшов другий поїзд. Ромчин батько пішов на паровоз до машиніста й домовився, щоб той довів мене до Києва на паровозі й приглянув за мною в дорозі. Я був такий вражений його небажанням узяти мене на свій паровоз, що навіть забув спитати, де зараз Ромка, і згадав про це тільки тоді, коли поїзд дяді Михайла рушив і останній його вагон з червоним ліхтарем позаду зник у морці.

Помічник машиніста дістав десь оберемок сіна й помостив для мене на тендері, прямо на вугіллі. Та я довго не засинав і ніяк не міг розгадати, чому Ромчин батько сам не погодився одвезти мене до Києва і заборонив мені їхати його поїздом.

І було мені дивно, що він не виїхав з іншими в тил, і працює на фашистів, і возить їхні війська і вантажі... І що повинна думати про свого батька Ромка, і що вона зараз робить, і з ким дружить? І як я житиму в Києві без матері, з самою бабусею, і що, коли Сергій Валентинович теж виїхав?.. Він хоч і суворий був до мене, але, видно, турбувався про мене теж. Напевне, він допоміг би мені тепер.

Поїзд наш стояв цілу ніч. Вже й ранок настав, а ми все стояли на місці, і ніхто не міг сказати, чому ми не їхали. На станції вже було кілька поїздів, а жоден не пішов далі. Тільки увечері нарешті дали сигнали, і наш поїзд рушив...

Бабуся понесла на базар продавати свою вовняну хустку: вона казала, що однаково до зими не виживе і хустку можна продати, бо ми увесь час їмо тільки пшоняну кашу, та й пшоно вже не мали за що купувати. А я думаю, що бабуся житиме ще довго і ми разом з нею ще зустрінемо Червону Армію, і я таки стану або машиністом, бо мене тягне на паровоз, або кіноартистом, бо й це мені подобається. Коли б не війна, увесь світ побачив би в кращій картині сезону Сашка Жука в ролі героїчного піонера!..

Я так уявляв собі все це, ніби й справді це було в житті... Раптом мені здалося, що надворі пролунав стиха наш умовний свист, яким ми завжди подавали один одному сигнал. Я навіть упізнав: це свистіла Ромка, а Юрчик завжди свистів різкіше. Знову мені стало сумно-сумно... І знову я немовби почув уже далі від мене тихий свист Ромки. Так, наче пройшла вона в нас попід вікнами, свиснула, потім, як завжди, пішла далі, до воріт — і знову свиснула, не сподіваючись на мене. Мить — і я вискочив з кімнати надвір. Не було нікого. Я вибіг за ворота — нікого. Мої очі крізь сльози ледве бачили речі попереду мене. Я вже повернув до своїх дверей, як раптом хтось кинувся до мене:

— Сашко! Сашко! Голубчику! Ти!..

Так, це була Ромка, справжня!..

Першу мить ми не могли нічого вимовити, не було слів. Тільки в нас у хаті ми, нарешті, оглянули одне одного. Ромка була худа, виснажена. Її очі поховалися глибоко в западинах.

Тепер ми сиділи, взявшись за руки, на тапчані. Ми вже сміялися з радості, вже я встиг розповісти про свої пригоди, але Ромка знову стала сумна.

І мені було якось ніяково чи страшно питатися про це в неї.

Прийшла бабуся з вузликом пшона в носовій хустці. Ромка стрибнула до неї й почала цілувати бабусю. І бабуся була рада, і в хаті в нас стало весело, шумно. Навіть Ласун у клітці, настобурчивши пір'я, раптом загукав: «Добрий ранок! Добрий ранок! Добрий ранок!» Дурний папуга, йому сто років, а він і досі не відрізняє, коли ранок, а коли вже й вечоріє...

Ромка розповіла нам, що війна застала її матір тяжко хворою, і вони не могли виїхати в тил. Батько одвіз матір до родичів на село в Харківську область, думаючи, що фашисти туди не прийдуть.

Коли він прощався з матір'ю, повертаючись до Києва, Ромка спитала:

— А ти коли виїдеш з Києва?

Але він не ждав, що вона запитає, та й зам'явся, а потім і каже:

— Бачиш, доню, я ще й сам не знаю... Може, я й зовсім не виїду.

Ромка сказала тоді:

— Я буду завжди з тобою.

А він сказав:

— Не можна. Ти ще мала...

Та коли батько поїхав назад до Києва, Ромка через кілька днів теж повернулася до Києва, залишивши матері про це записку. Йй так і не пощастило вмовити батька, щоб він покинув Київ і їхав туди, куди їхали всі його товариші і робітники й інші радянські люди.

Потім прийшли фашисти, і тепер Ромка у сварці з батьком.

Того вечора ми довго гуляли в нашому порожньому осінньому саду, бо на вулицю так пізно не можна було виходити. Потім ми сиділи під шовковицею.

— Ромо,— нарешті запитав я,— а чого в тебе такі очі, наче ти хвора або цілими днями плачеш?

Вона відповіла не відразу й мовчала так довго, що мені здавалося, немов вона й забула про моє запитання. Але вона раптом почала говорити:

— Сашко, дай мені чесне піонерське, що нікому не скажеш.

— Чесне піонерське!

— Сашко,— почала Ромка,— я зовсім не хвора і не плачу цілими днями, хоч іноді й плачу.

— Чого?

— Ну як — чого? Де твоя мати?

— Виїхала з заводом на Урал.

— А де Юрчиків батько?

— Кажуть, його мобілізували на фронт військовим інженером, а мати з Юрчиком кудись виїхали.

— От бачиш... І кого не спитай, у кожного батько або на фронті, або виїхав з заводом у тил, а мій...

Вона трохи помовчала, але я й без слів зрозумів її.
— Ти говорила з ним?

— Скільки разів! Майже щодня ми сваримося. Він каже, що я нічого не розумію, що це, зрештою, не моя справа... Знаєш, Сашко, от коли придуть наші і питатимуть, що робив тут мій батько, що я їм скажу? Що мій батько був машиністом? Возив фашистам снаряди на фронт?

Минуло кілька днів. Ромка часто приходила до нас. Коли батько її їздив з поїздом, вона залишалася дома сама. Звичайно, поряд жили сусіди, і вони допомагали їй, бо вона була ще мала і не все вміла робити.

Раніш я багато думав про те, як помститись Вовчиси. Не минало дня, щоб я не вигадав для цього щось нове. Та скільки я не вигадував, зробити нічого не міг.

Якось увечері шпіц Вовчинської бігав на подвір'ї без догляду. Я сидів біля відчиненого вікна нашої кімнати. Коли шпіц спинився на мить біля мене, я кинув йому варену картоплину, яку бабуся залишила мені на вечерю. Поки шпіц ковтав картоплину, я прив'язав йому до його пухнастого хвоста бляшанку з-під консервів. Потім я свиснув на шпіца, він помчав від мене, бляшанка забрязкотіла по забрукованому двору. Песик перелякався і почав, як очманілий, метатись по подвір'ї. Іноді він спинявся і жалібно скавчав, крутився на одному місці, намагаючись впіймати самого себе за хвоста. Потім пробував втекти від консервної коробки, яка ніби переслідувала його. Та чорта з два! Я прив'язав її до його хвоста міцним мотузком від старого бабусиного фартуха...

Що тільки діялось на нашому подвір'ї!.. Вовчишина робітниця Мотря разом з кількома хлопцями ганялася за оскаженілим собакою, сама Вовчиха верещала з переляку, перехилившись з вікна і не знаходячи собі місця з розпачу, а сусіди реготали до сліз... Я був задоволений,— так, наче по двору метався з прив'язаною до хвоста коробкою не шпіц, а сама Вовчиха...

Та незабаром мені стало жаль цього собачати. Я виліз крізь вікно у двір, загнав шпіца до сарая, відв'язав консервну коробку — і все закінчилось.

— Спасибі тобі, Сашко! — сказала з вікна другого поверху Вовчиха.— Коли б не ти, у мого шпіца міг би з'явитися нервовий шок...

Та хіба це була помста? Ні, один я нічого не міг зробити. Ромка допомогла б мені. Але їй було не до моїх справ. Їй самій потрібна була допомога. Я дуже жалів бідну дівчинку. Так хотілося розважити її...

Якось на Хрещатику я побачив Гришу Мірошниченка. Він сидів на малесенькому ослінчику, а перед ним стояла невеличка скринька з щітками й гуталіном. Він зробився чистильником.

Я ніколи не приятелював з Гришею, а тому й не згадав про нього в ці дні. З його товаришами в мене не раз бували сварки і бійки. Тепер я зрадив Гриші, наче він був мені другом. Мені здалося, що й він зрадив, побачивши мене.

— Ану ж, пошмаруй мені черевики! — гукнув я й поставив на скриньку ногу.

Гриша почав вистукувати на скриньці щітками якийсь мотив і одночасно висвистувати той же мотив. Потім він виляснув пальцями в повітрі й простягнув до мене долоню. Це означало «дайш гроші!».

— Багато заробляєш? — спитав я.

Він підморгнув мені і знову вистукав щітками інший бадьорий мотив. Я нічого не встиг подумати, як мій язик сам прокопився:

— Приймай до компанії...

Він вистукав і висвистів з надзвичайною вправністю ще один мотив, потім раптом почав швидко чистити мені черевики. Мені було аж ніяково стояти в такому дранті, як у мене, і в таких блискучих від гуталіну черевиках.

З того дня я теж став чистильником. Гриша за один день навчив мене цієї справи, і взявся дістати для мене скриньку, і позичив грошей на щітки й гуталін.

Тепер я, незважаючи на протести бабусі, щоранку виходив до міста, де зустрічався з Гришею Мірошниченком, і ми вдвох сідали десь на розі Хрещатика і бульвару Шевченка, яким німці дали зовсім інші, свої назви, а ми називали ці вулиці тільки по-своєму, як і до війни.

Цілими днями ми з Гришею були на вулиці в центрі міста, і життя міста проходило перед нашими очима. Багато ми бачили такого, що залишилося в нашій пам'яті назавжди.

Одного разу ми бачили на вулиці труп жінки, що

стригнула на тротуар з вікна п'ятого поверху. Потім ми довідалися, що її забирали силою на фашистську каторгу, і вона вирішила краще загинути.

Якось, ідучи до міста з своєю скринькою і щітками, я несподівано наздогнав Ромчиного батька. Мені навіть здалося, що він сам, здаля побачивши мене, притишив кроки.

— Куди поспішаєш? На заробітки?

— На заробітки.

Він трохи подумав, помовчав, а тоді сказав:

— Навряд чи бачилися б ми з тобою тут, коли б отоді, як ти просився, я взяв тебе з собою на паровоз. Пам'ятаєш — ти добирався тоді до Києва...

Я, звичайно, пам'ятав, але, як тоді, так і зараз, не розумів, чому він не взяв мене на паровоз, і вже хотів був спитати його про це, коли дядя Михайло додав:

— І добре зробив, що не взяв, бо на перегоні нас там добре обстріляли партизани, а куля не розбирається, міг і ти потрапити під неї...

— Партизани?! От шкода, що я не причепився до того поїзда.

— А то чому?

— А тому, що я давно хотів...

Язик мій, як завжди, проти моєї волі почав був розповідати про те, що я давно хотів зустрітися з партизанами, щоб піти до них. Але на цей раз я таки придержав свого язика і не розповів нічого. Хіба можна було розповідати такі речі Ромчиному батькові? Адже він працював на фашистів.

— Ну, ну, то що ти хотів? — спитав він.

— Я? Нічого... Та я так просто... А що партизани зробили тоді з ешелonom?

— Спинили ешелон, набрали зброї різної, припасів, а потім обіллляли вагони бензином і підпалили...

— А паровоз?

— Не знаю, я тоді втік з паровоза в ліс... Чув тільки, як щось вибухнуло, мабуть, котел на паровозі.

— А що ж було з вами?

— А я пішки добрався до ближчої станції.

— А ваш помічник?

— Він, очевидно, пішов у партизани. Ну, мені сюди треба... Бувай здоров!

Він пішов у один бік, а я в другий. Та тільки щось

у моїй голові вертілося нерозв'язане... Щось таке вертілося, і все ніяк я не міг ухопитися за кінчик нитки... Не міг чогось пригадати чи не міг зрозуміти...

Повз мене пройшов якийсь чоловік у формі залізничника. Він мені чомусь нагадав того, який нещодавно перемовлявся з дядею Михайлом біля буфетної вітрини на тій станції, на якій я просився на паровоз, хоч це був, звичайно, не він.

«Стій, Сашко! — раптом гукнув я сам до себе.— Знайшов! Єсть!» З несподіванки я навіть спинився. Так, справді, тут щось було цікаве... Ромчин батько не захотів сказати, чого не взяв мене на той поїзд, а я згадав, як дядя Михайло перемовився тоді про щось з людиною в залізничній формі і після того раптом відмовився взяти мене на поїзд і посадив на інший... Я вже йшов зовсім поволі, зробивши для себе це відкриття... Ну, звичайно, Ромчин батько, мабуть, був попереджений залізничником про напад партизанів на поїзд і через те не схотів брати мене з собою. І він був у змові, бо ж інакше не зрозумів би його сигналу і не пішов услід за ним, щоб зустрітися коло буфету, бо там їхня зустріч нікому не впала в око. Там товчуться різні люди. А той залізничник — то, мабуть, переодягнений партизан, а дядя Михайло, виходить, теж... партизан. Невже це й справді так? Я оглянувся довкола, чи не підслухав хто моєї думки, хоч це була тільки думка, сувора таємниця,— і навіть мій балакучий язик не прохопився тут жодним словом.

Я то йшов, то спинявся і незчувся сам, як уже опинився на Хрещатику і сів на розі бульвару Шевченка. Мої думки так заворожили мене, що я замість жовтого крему поклав на жовтий чобіт якогось чоловіка чорний крем. Чоловік ударив мене рукавицею по обличчю і пішов шукати іншого чистильника. Ну, й чорт з ним — певне, якийсь фольксдойч або якась інша мерзота...

Ні, сидіти біля цієї скриньки я більше не міг. Я швидко склав речі й побіг додому. Як здивувалася бабуся, коли побачила мене так рано. Я сказав їй, що в місті ходить чутка, буцімто буде облава на людей, щоб послати їх до Німеччини, і, хоч мені це не загрожувало, але могла зчинитись метушня і мало що могло трапитися з кожним, хто в цей час буде на вулиці...

Бабуся мені легко повірила, і я пішов шукати Ромку. Я ще не знав, чи сказати їй про мою таємницю, чи ні, адже батько їй не сказав правди...

Дома Ромки не було. Я пішов у сад до нашої шовковиці. Листя вже облетіло з кущів, і я ще здаля побачив Ромку. Якимось нерухомим, похмурим поглядом вона мовчки дивилась мені назустріч. Я зрозумів — вона на когось розгнівалася. Я сів поруч.

— Ти все гніваєшся на батька?

Вона помовчала, потім одвернулася вбік і тихо сказала:

— Я піду від нього...

— Ти хочеш покинути батька?

— Так, завтра вранці. Коли б я знала дорогу до партизанів, я пішла б до них. Але однаково я піду від нього. Я вже вирішила.

— Ні, ти не покинеш його!

— Покину, я вирішила.

— А я кажу — не покинеш.

— Покину, покину, і ніхто мене не вдержить!..

Вона вже хотіла бігти від мене, але я схопив її за руки, силоміць посадив на лаву й примусив вислухати мене. І вона слухала спочатку з недовірою, потім заду-малася, потім почала, як навіжена, сміятися з радості, і стрибати на лаві, і, схопивши мене за руки, кружити навколо себе...

ЗАВТРА ЗАГОВОРІТЬ УВЕСЬ КИІВ!..

Раніше Ромка, коли батько її приходив додому, лягала на канапу й одверталася до стіни. Вона майже не розмовляла з ним. Сусідка часом готувала їм обід, Ромка ні в чому не хотіла допомагати батькові. І він був здивований, прийшовши того дня додому, коли Ромка кинулась йому на шию.

— Що тобі, дочко?

— Так мені радісно, хороше, татусю! Наче в мене велике свято...

Звичайно, дядя Михайло ніколи не догадався про справжню причину її настрою, а Ромка не розказала про це йому нічого, бо не мала права.

І ще одна радість прийшла до нас у ті дні. Одного

ранку я сидів на розі Хрещатика й бульвару Шевченка біля своєї скриньки і раптом побачив, що просто в мій бік іде Юрчик. Спочатку я не повірив своїм очам... Але це був він. Тоді я подумав, що сплю. Але повз мене проходили фашистські офіцери з великими псами, а я ввісні ніколи не бачу фашистів, а тільки наших. Юрчик уже був за кілька кроків від мене. Раптом наші погляди зустрілися і ми кинулись один до одного. Я навіть перекинув свою скриньку, й коробки з кремом розкотилися. Ох, і обіймалися ми! Якась бабуся думала, що ми хочемо задушити один одного, і почала розбороняти нас.

Звичайно, ми відразу ж забрали моє чистильницьке приладдя й рушили додому. Оглядаючись по сторонах, ми розповідали один одному про себе.

Юрчиків батько з перших днів війни був мобілізований до Червоної Армії військовим інженером, а мати до останніх днів оборони Києва працювала в медслужбі народного ополчення. Сімнадцятого вересня вони разом з колоною військових частин і жителів перейшли на лівий берег і біля Яготина потрапили в кільце. Мати Юрчика під час нальоту фашистських літаків була поранена. З великими труднощами добрались вони до Яготина, де в них були родичі. Там вони й залишилися. Мати одужала. Потім вона приймала в себе вдома хворих. А потім її хотіли забрати до Німеччини, але вона, взявши Юрчика, поїхала на село.

Юрчик розказав мені про те, як він, коли вони з матір'ю два тижні жили в одному селі, показав партизанам, де переховувалась фашистська команда. Партизани на світанку напали на село, де фашисти заготовляли худобу. Вороги поховалися в шелюзі біля річки. Юрчик бачив їх, бо ловив недалеко вудкою рибу. Він і вказав партизанам на них. Всіх переловили.

Вони покинули те село, бо боялися, що коли прийдуть інші фашисти, то помстяться Юрчикові.

Того ж дня ми всі зійшлися під шовковицею. Я запропонував, щоб кожен з нас присягнув тут, що, поки нас не визволить Червона Армія, ми будемо справжніми мужчинами, ніколи не будемо плакати і не матимемо жалю в серці до ворога. Перший присягнув я. Потім виголосив клятву Юрчик:

— Клянуся, поки не визволить нас Червона Армія, бути справжнім мужчиною і піонером, не плакати і завжди шкодити ворогові!

Ромка скочила на лаву і, розмахуючи в повітрі руками, урочисто й рішуче промовила:

— Я, Ромка, клянуся тут, що, поки не визволить нас Червона Армія, буду справжнім мужчиною, ніколи не плакатиму і завжди буду шкодити ворогам.

Після того я розповів, як Вовчиха привела фашистських солдатів і вони викинули мою бабусю з нашої квартири, і як убили Цапка за те, що він кидався на одного з їхніх солдатів. А Ромка додала, що вона чула, як її тато казав комусь із своїх знайомих, що Вовчиха продалася фашистам і що її квартира — це кубло націоналістів.

Потім Ромка подумала трохи, наче завагалася, і розповіла про те, як вона сказала батькові, що організує в місті піонерський партизанський загін, який знищить насамперед Вовчиху за те, що вона запродалася фашистам, а батько показав їй на ремінь і сказав, що хоч він ніколи ще не бив її, але тепер випоре ременем, щоб вона краще держала язика за зубами і не бралася не за своє діло, що, мовляв, краще хай вона порається біля своїх ляльок та іграшок... А вона сказала, що все одно організує партизанський загін, а батько тут же дав їй щигля по лобі, а потім узяв на руки, наче маленьку, поцілував і розсміявся... «Тільки,— каже,— як упіймає Гітлера, то ведіть його до мене живого...»

Я дістав свій клаптик кінострічки й навмисне почав розглядати його проти сонця.

— Що це? — спитала Ромка, і взяла в мене з рук стрічку, і проглянула її на сонце. Потім те ж саме зробив Юрчик. Я розповів їм про кінозйомки і про мій прапор на димарі.

Повертаючи мені стрічку, Ромка промовила:

— Це наче сон... Шкода, що в тебе тільки два кадрики, а то б ми розділили стрічку на трьох.

Все-таки ми вирішили гратися у війну й партизанів, а при нагоді мститися зубній лікарці Вовчисі та її шпіцові, а коли зможемо, то й тим невідомим людям, які тепер ходять до неї щодня.

Для нашої гри я винайшов секретний шифр, яким можна було б зашифровувати листи. Це був дуже прос-

тий шифр: у звичайному листі, написаному похилим письмом, деякі літери писалися прямо; коли ці літери виписати на папірець, то виходила нісенітниця, але, якщо над ними надписати ті літери, які йшли за ними відразу в абетці, то виходили ті слова, які хтось із нас хотів би передати у грі іншому. Чудовий шифр! Шкода, що ми були ще малі, а то б ми організували справжній партизанський загін.

Дядя Михайло останніми днями часом заходив до нас, до бабусі, і приносив чого-небудь їстівного.

— У вас, мабуть, скрутно, а в мене є, їздив оце з поїздом, то дістав на селлах.

Ми звикли до цього й не дивувалися. Бабуся завжди була йому вдячна. Одного разу, принісши буханець хліба і кілька картоплин, дядя Михайло сказав:

— Хочу попросити вас, сусідко, чи не переночує у вас сьогодні Ромка, бо я цю ніч їду з поїздом, а в таку лиху годину боюся залишати її саму. Сусіди мої щось дивляться на мене скося.

— Та що ж там питати — нехай приходить... Вона в нас як своя... — з готовністю відповіла бабуся.

Ромка прийшла вже поночі. Бабуся постелила їй на тапчані. Ми тепер лягали рано, і тому незабаром усі поснули. Вночі я раптом відчув, як хтось злегка штовхає мене в плече. Я розплющив очі.

— Це ти, Ромко?

— Я. Тихше. Треба, щоб нас не почула бабуся...

— А що трапилось?

Ромка сіла на краєчок мого ліжка і пошепки почала розповідати:

— Розумієш, Сашко, коли батько збирається йти на поїзд, він готує свою скриньку в дорогу. Бере що-небудь їсти, кладе туди чистий рушник, запасає тютюну на дорогу. А сьогодні він сказав, що їде з поїздом, а скриньки зовсім не готував...

— Тому що він їде ненадовго... Він же сказав тобі, що завтра повернеться.

— Ні, Сашко, а чому ж він тоді переодягнувся на ніч у чисте, а не в свій робочий одяг? Хіба в чистому костюмі їздять машиністи на паровозі?

— А що ти сама думаєш про це?

— Мені здається, що батько нікуди з дому не пішов

цієї ночі і, мабуть, жде до себе якихось людей, інакше чого б це він вирядив мене до вас на ніч...

— Але ж хіба можна тепер ходити по місту вночі? Адже патрулі схоплять...

— Батько має перепустку, мабуть, усі його приятелі теж мають, бо здебільшого вони працюють на залізниці. А можливо, вони всі й живуть десь поблизу Собачки.

Справді, все це було незрозуміло і загадково, особливо те, що вона сказала про тата.

— Знаєш що,— раптом запропонувала Ромка,— дай тихенько вийдемо з хати, проберемося на наше подвір'я і підслухаємо, чи є батько вдома...

Це, звичайно, пахло пригодою, а пригоди я любив над усе. Ми поодягались і тихенько вийшли з кімнати.

Було вже далеко за північ. Цілковита тиша панувала в місті, яке потонуло в темряві. Електрики в місті не було, та й все одно засвічувати ліхтарі не дозволялось. Щоб не загубитися, ми з Ромкою взялися за руки.

За хвилину були на їхньому подвір'ї. Ми заховались під стіною сарая і звідти стежили за вікнами й дверима дому. Ми ще нічого не помітили, але серця наші дуже колотилися. Адже так було цікаво — стояти поночі надворі й стежити по-справжньому, а не граючись.

Раптом Ромка хапнула мене за руку:

— Чув?

— Чув...— вирвалось у мене, хоч я й не почув нічого, але мені було б соромно признатися в цьому Ромці.

— Я відразу розпізнала цей стук — це батько зачинив квартиру в моїй кімнаті. Він має звичку зачиняти всі квартирки, коли виходить з дому. Невже він тільки зараз іде?.. Не можна, щоб він нас помітив тут.

Ми заховалися за сарай і почали визирати звідти... Ромка стояла зовсім близько від мене. Раптом ми почули, як хтось вийшов з дверей будинку.

— Батько! — прошепотіла на вухо мені Ромка, і ми притиснулись до стіни сарая.

Потім ми почули тихі, обережні кроки. Якась постать поволі й обережно ступала, ховаючись попід будівлями на подвір'ї, пройшла повз нас, крадучись у повній темряві. А коли зникла, Ромка прошепотіла:

— Це був не татусь... Це хтось інший. Але з якої ж квартири він вийшов?..

Вона враз замовкла, бо з дверей знову хтось вийшов. Ми знову притислися до стіни, мало не завмираючи від хвилювання. І знову повз нас крадькома пройшла постать і зникла в темряві.

— Це знову чужий хтось,— прошепотіла Ромка.— Ти помітив, куди вони пішли — не на вулицю, а садом...

За хвилину вийшла ще постать і теж зникла в саду, за будинком. Потім вийшло ще троє разом, тихо пройшли повз нас, і серед них Ромка впізнала й свого тата. Ми навіть розчули, як дядя Михайло тихо сказав до них:

— Завтра заговорить увесь Київ, і про це знатимуть навіть там, за фронтом, у наших...

Вони зникли в тому ж напрямі, як і ті, що пройшли раніш. А ми зачекали ще кілька хвилин і потім тихенько пройшли на наш двір і ввійшли до нашої кімнати. Біля дверей прислухались. Чути було рівне дихання бабусі і легкий шерхіт крил папуги в клітці. Напевне, йому приснилося щось таке, що бачив він років сто назад, і птах стурбовано заворушився на жердці.

Ми полягали на своїх постелях, але довго не могли спати.

— Як ти думаєш,— нарешті запитала Ромка,— про що це він казав?

Я знав, про що питала Ромка, бо так само думав про кинуті Ромчином батьком слова: «Завтра заговорить увесь Київ!..» Але нічого певного я не міг відповісти Ромці.

— Не знаю,— відповів я,— і не можу догадатись, про що він казав. Видно, щось дуже цікаве, а що — не догадаєшся. Ти щоб обов'язково завтра в нього запитала.

— В нього випитаєш — якраз! Я вже знаю — він почне сміятися, обіймати, а нічого не скаже...

Деякий час ми лежали мовчки й не спали. Ми думали про те, що в Ромчиного батька, мабуть, збиралися партизани, але що вони робили зараз, цієї ночі, таке, про що завтра мав заговорити весь Київ? Я подумав про те, що, може, партизани висадять сьогодні в повітря комендатуру, або депо, або ще щось. В усякому разі, ми всі почуємо вибух. Я вирішив не спати, поки не почую вибух у місті.

По кількох хвилинах мовчання Ромка просто з мукою в голосі вимовила:

— Ну про що, про що завтра знатиме весь Київ?..

Сон таки перемагав мене, але я ще встиг немовби промовити до самого себе: «О, хоч би швидше вже завтра!..»

НАШ ЛЮБИМИЙ ПЕРШОТРАВНЕВИЙ САД

Чи треба говорити про те, що цієї ночі я спав тривожно, часто прокидався й позирав на вікна: мені треба було знати, чи вже настало оте завтра, чи ні. І якось так сталося, що перед світанком я заснув дуже міцно й прокинувся, коли вже було пізно. Холодне сонце заглядало у вікно. Бабусі не було в хаті, мабуть, вона пішла роздобувати для нас якусь їжу. Ласун у клітці спокійно щось белькотав сам до себе.

Дивно: Ромки вже не було в кімнаті. Вона таки зуміла випередити мене. За хвилину я вже був надворі. Я хотів почути, про що саме говорить сьогодні Київ. Було холодно. По ясному осінньому небу вітер гонив пошматовані клапті брудних хмарин. Люди довкола горнулися в свій подертий убогий одяг, і нічого, нічого нового не можна було прочитати на їхніх обличчях.

Здалеку свиснув до мене Юрчик. Я махнув йому рукою, і ми пішли до порожнього й непривітного саду за домом.

— Кого ти виглядаєш? — спитав він мене.

Я розповів йому про те, що Ромка ночувала в нас, бо її батька немає вдома, і що вона надто рано зникла з хати.

— Підемо до неї,— запропонував він.— Мабуть, вона пішла додому.

Ромка сиділа в себе на ганку, загорнувшись у батькову ватяну куртку, і з тугою дивилася поперед себе, чекаючи на Михайла Юхимовича. Я відразу побачив, як ще більш змарніло її обличчя за одну ніч і як позападали її очі.

— Нема? — спитав я в дівчини.

— Нема,— відповіла вона, зрозумівши, що я питаю про її тата.

— І не повертався?

— Сусіди кажуть, що ні...

Все це було дуже загадково й одночасно захоплювало нас. Юрчик не знав, про що йшла мова, і ми тим часом не казали йому. Всі троє ми посиділи на ганку, чекаючи, чи не прийде Ромчин' батько. Його не було. Тоді я пішов додому, взяв свою скриньку з щітками й рушив був до міста, але, йдучи знову повз Ромчин двір, раптом побачив дядю Михайла. Мені так кортіло поговорити з ним, що я не міг утриматись, щоб не рушити слідом за ним.

Ромка, звичайно, ще здалеку побачила батька, кинулась до нього, підстрибнула й почепилась йому на шию. Я звернув увагу, що, хоча в руках у нього не було нічого, він обняв Ромку тільки однією рукою, а друга була в кишені. Йому було дуже незручно обіймати її однією рукою, але другої він так і не вийняв.

Коли я підійшов, він поставив Ромку на землю й подав мені руку, як дорослому, навіть усміхнувся, насувавши мені кашкета на самий ніс.

— На роботу йдеш? — спитав він.

— На роботу... на Хрещатик.

— Відпочив би краще сьогодні.

— Я не втомився.

— А все-таки краще відпочити. Погода сьогодні якась... холодна. Ну, та як знаєш... тільки будь обережний.

Я пішов. Обернувшись, я побачив, як на сходах Ромчин батько спіткнувся й на одну мить мимоволі вихопив ліву руку з кишені. Вона була в нього перев'язана. Але, звичайно, ніхто, окрім мене, не помітив цього.

Може, й справді не треба було йти до міста, може, батько Ромчин щось таке знав, коли не радив мені йти на Хрещатик, а треба ж подивитись, чи не трапилося сьогодні чого-небудь у місті...

Я, проте, висидів на розі Хрещатика й бульвару Шевченка з своєю скринькою кілька годин. Погода була суха, і звичайно в таку погоду в мене бувало чимало клієнтів, які хотіли почистити собі чоботи, але сьогодні мало хто ставив на мою скриньку свій чобіт. І на вулицях було більше військових і поліції і менше цивільних громадян. Нарешті прийшов з скринькою й Гриша Мірошниченко. Де це він пропадав стільки годин?

— Багато заробив? — спитав він мене.

— Мало. Люди сьогодні якісь метушливі...

— А ти нічого не знаєш?

— Нічого.

— Справді нічого?

— Справді... Кажі швидше, що знаєш...

— А що трапилося в Першотравневому саду, теж не знаєш?

— Та кажу ж — не знаю...

Гриша присунувся до мене ближче й прошепотів:

— Сьогодні вночі в Першотравневому саду партизани...

Але в цей час якийсь чоловік поставив на його скриньку ногу, і Гриша, підморгуючи і сміючись, почав розмахувати щітками. Я не міг всидіти на місці. Коли вже Гриша закінчував чистити, хтось поставив ногу на мою скриньку. Я ледве стримався, щоб не скинути цю чужу ногу з скриньки.

Нарешті ми закінчили. Гриша знову нахилився до мене:

— Сьогодні вночі партизани поздіймали повішених фашистами в Першотравневому саду партизанів і на їхнє місце повішали в петлі фашистських вартових... Я, брат, сам ходив дивитися.

— Що ти кажеш? Невже! Біжімо подивимось...

— Та фріци вже поздіймали своїх з петель. Тепер у місті, бачиш, яка метушня! Ти добре пильнуй, бо може бути облава, то щоб і нас з тобою не злапали.

— Ну!..

От уже цього я не боявся й трішки, адже я знав тут усі двори, знав багато добрих схованок. Та й малі ми ще були. А проте ми не стали сидіти біля своїх чистильницьких скриньок і порозходились. Я поспішав побачити Ромку і Юрчика.

Та тільки повернув я на Бессарабку, через яку треба було мені пройти, як побачив натовп людей, що розбігався на всі боки. «Облава!» — чути було навколо. Я міцніше підхопив свою скриньку й побіг теж. Позаду гонилися солдати й поліцаї, які хапали людей і сажали їх на машини. Попереду мене бігла жінка з дівчинкою. Кроків за сто попереду їй назустріч бігли поліцаї. Я перегнав жінку, гукнув їй: «За мною!» — і враз повернув до знайомого мені подвір'я, де було кілька

домів і кілька десятків сараїв і різних будов. Справді, жінка з дівчинкою звернули слідом за мною.

— Сашко!..— раптом почув я за собою знайомий голос і, обернувшись, упізнав Женю з першої парти і її матір. Це вони бігли за мною.

— Швидше! — гукнув я до них.

І перш ніж поліцаї встиг добігти до воріт, ми заверпули за сарай, вскочили до іншого сарая, потім через дірку в паркані перелізли до сусідньої садиби, в якій я знав маленький садок і в ньому невеличке бомбосховище. Все це я нещодавно побачив випадково і запам'ятав, бо бомбосховище тут було не зовсім звичайне: одним кінцем виходило до садка, а другим — у підвал одного порожнього тепер складу.

Я навмисне біг нешвидко, щоб Женя з матір'ю встигли за мною. Фашисти могли б схопити Женину матір і відіслати її на каторгу. Озираючись по сторонах, щоб переконатися — чи не жепуться за нами, я пірнув у бомбосховище. Вони слухняно полізли за мною. В бомбосховищі було вогко й пахло цвіллю. Ми посідали на лаві. Женя уткнулася обличчям в коліна матері й плакала. Мати втішала її:

— Ну не плач, Женечко, дитинко моя... Нічого ж страшного немає... Адже нас не впіймали...

Коли я, перечекавши з годину, хотів був вилізити з бомбосховища, щоб піти додому, Женина мати не пустила мене. Вона боялася залишитися сама, хоч було вже не страшно, бо облава, певне, закінчилась. Вона хотіла посидіти тут ще, може, навіть до вечора, щоб потім пройти додому різними завулками. Я сказав, що до вечора мені не можна чекати, бо в мене важлива справа дома. Насправді ж мені кортіло швидше розповісти Юрчикові й Ромці про партизанський напад на вартових у Першотравневому саду і здивувати Ромку, повідомивши її про те, що в нападі партизанів, мабуть, брав участь і її тато, бо ж недарма в нього поранена рука. Женя й мати її почали просити мене, щоб я залишився ще хоч трохи. Я відповів, що трохи почекаю ще, але до вечора сидіти тут не зможу. Мати Жені почала говорити, що вони мені зобов'язані своїм порядком і що вона хоче, щоб я пішов до них, і що зі мною захоче познайомитися Женин тато. Але я сказав, що мені нема часу, і похвалився їм, що я партизан. Тоді

Женина мати сказала, що вона інакше про мене й не думала.

Женя схопила мене за руку й заявила, що нізащо не пустить мене і що я обов'язково піду разом з ними.

Мені було дуже приємно врятувати знайому мені людину, та ще з мого класу, хоч до школи ми тепер і не ходили. Вона була забрана під військовий склад фашистів.

Я вже не міг їх покинути там самих.

Коли через якихось дві-три години ми всі трое йшли до Жені, щоб познайомитися з її батьком, вона так розвеселилась, що знову почала показувати мені язик і сміятися. Вона була дуже несерйозна дівчина і не могла побути й трохи, щоб не пустувати.

До них було йти далеченько, бо жили вони майже на околиці Печерська, де мали свою хату й невеличкий садок.

Мене познайомили з Женним батьком, високим, бородатим залізничником. В нього завжди було заклопотане обличчя. Женя мені потім сказала, що батько почав носити бороду тільки при фашистах, щоб можна було набавити собі років і не їхати на примусові роботи. Він працював на вантажній станції. Йому сказали, що я врятував Женю і її матір. Він дякував мені. Потім йому сказала Женя, що я партизан. Він засміявся, похвалив мене, а згодом гукнув мене до другої кімнати і там сказав:

— Хоч ти, парубче, скидаєшся й справді на партизана, але ти зовсім не партизан, бо який же справжній партизан буде розповідати про це людям, адже обов'язково знайдуться такі, що викажуть тебе ворогам. І краще буде, коли ти навіть і жартома не будеш казати іншим, що ти партизан, бо тебе повісять, як повісили кількох партизанів у Першотравневому саду.

— А їх уже наші поздіймали й повісили фашистських вартових... Так їм і треба! Про це зараз говорить увесь Київ, і незабаром говоритимуть і там, за фронтом, у наших.

Він пильно подивився на мене й похитав головою.

— Ти занадто балакучий. А партизани більше мовчазні...

Потім ми з Женькою гралися в них на подвір'ї і в

порожньому саду. Після того пили чай з якимись цукерками, які нізащо не хотіли розтавати в роті.

Повернувшись додому, я не міг вразити Юрчика й Ромку новиною про наліт партизанів на Першотравневий сад, бо вони вже знали про це й чекали мене, щоб обговорити цю подію під нашою шовковицею в саду.

Ідучи додому, я чув, як на другому поверсі у Вовчихи гуляла п'яна компанія. Кілька авто стояло за ворітьми. Ними приїздили фашистські офіцери. Я чув п'яні жіночі голоси. Хтось грав на піаніно. Тоді я не витримав: дістав з своєї скриньки шматок крейди, підкрався до дверей, де жила Вовчиха, і написав на дверях: «Гуляйте, фюрери, і ви незабаром висітимете на ліхтарях!»

НАШІ ТАЄМНИЦІ

Другого дня, побачивши Ромку, я нишком спитав її, чи зажила в батька рана. Вона здивовано подивилась на мене:

— Тато зовсім не поранений. Це він здряпнув на паровозі трохи... Сьогодні він уже пішов на роботу.

— А чого ж він ховає руку, щоб ніхто не побачив?

— Зовсім він не ховає. Зрештою, я не знаю, він сам мені сказав, що здряпнув.

— А я думаю,— сказав я,— що вчора у вас збиралися партизани і що це вони вночі ходили на операцію до Першотравневого саду і там твого батька поранено в руку.

Спочатку Ромка з подиву відкрила рота і стояла мовчки кілька хвилин, а потім з радощів підстрибнула і раптом майже пошепки сказала:

— Тільки ж давай про це нікому не говорити...

— Знаю сам. Справжні партизани не базікають багато, а більше мовчать.

— Сашко,— сказала Ромка,— але ти ж не справжній партизан.

— А який же? — спитав я.

— Який хочеш, тільки не справжній.

Я подивився на неї зневажливо і, не сказавши нічого, пішов. Що вона розуміла в таких справах!..

Так у нас народилася таємниця, якою кожен з нас був гордий і яку ми берегли, як найдорожче в нашому

житті. Ми не відкривали цієї таємниці навіть Юрчикові, хоч і були щодо нього певні, як і щодо самих себе. І тільки коли трапився один дуже важливий для нас випадок, ми не могли більше приховувати від Юрчика нашої таємниці.

Одного дня через Київ проходила велика партія радянських полонених з Бориспільського концтабору. Їх вели на Керосинну вулицю, де вони мали переночувати в концтаборі і другого дня рушати далі, на захід. Звичайно, ми — я, Ромка й Юрчик — стояли й дивились на колону на вулиці Кірова. Почало вечоріти. Нарешті колона перейшла, але за нею рушила інша — поранені червоноармійці на підводах. Їх навмисно затримали до вечора, щоб людям не так було видно, які це нещасні, голодні і напівмертві люди. Багато з них були поранені вже в самому концтаборі в Борисполі.

На вулиці стало чути тяжкий дух гниючих ран і стогони приречених на смерть людей. Навряд чи мала надію більшість із них залишитися живими.

— Дивись! Дивись! — раптом гукнув мені Юрчик.— Що там робиться!

І справді, позаду колони зчинилася метушня. Туди кинулась варта. Звичайно, ми — теж. Вся колона поранених і хворих спинилась. Солдати бігали від воза до воза, рахували полонених і штовхали їх прикладами автоматів. Стояв галас і стогін. Люди в паніці тікали до своїх будинків. Ми не могли збагнути, що, власне, сталося.

— Мабуть, утік хтось із полонених,— висловив свій здогад Юрчик.

Нарешті знову був установлений порядок і спокій. Колона рушила далі, і ми пішли додому, засмучені всім, що бачили.

Увечері, коли вже я ліг спати, а бабуся давно заснула, до нас у вікно постукав Юрчик. Я відразу впізнав, що це був він, тому що ми встановили умовні сигнали — як стукати, як свистіти і т. п. Я швидко одягнувся і вийшов надвір, бо знав, що Юрчик даремно не кликатиме мене о такій порі.

Надворі було так темно, що я, стоячи на ганку, не бачив нічого навіть біля себе.

— Сашко! — почув я притишений голос Юрчика.— Ти одягнутий?

— Одягнутий.

— Ходімо зі мною.

— Ходімо,— з готовністю відповів я, бо здогадувався, що нас чекає якась пригода.

Спочатку ми викликали умовним стуком Ромку. На щастя, батька її не було вдома, він був на роботі. Ромка миттю вибігла з квартири. Тоді Юрчик розповів нам, що вночі, тренуючи свою сміливість, він блукав по балках Собачої Стежки і раптом почув стогін. Він знайшов людину, що стогнала. Це був поранений радянський офіцер, який сьогодні втік з колони полонених, добрався аж сюди, до пустирів Собачки, і тут знесилів. Тепер треба було перевести його до помешкання, де жив Юрчик з матір'ю, й лікувати.

— А як же мати? — спитав я.

— Ну, звичайно, погодилась. Не знаєш ти моєї матері!..

— Молодець, Юрчику,— сказала Ромка.— Ми тобі будемо допомагати.

— Але ніхто, крім нас трьох і твоєї матері, не повинен знати про це, інакше нас усіх трьох, і твою матір, і пораненого офіцера схопить гестапо і замучить... Ти про це думав?

— Я нічого не боюся,— сміливо відповів Юрчик. — Нехай мене катують в гестапо, а я їм нічогосінько не розкажу... Я впертий!..

Ромка просто була захоплена ним, а я й раніше знав, що він такий.

Ми не знайшли офіцера на тому місці, на якому його залишив Юрчик. Ми були в розпачі й почали шукати. Але темрява була така, що й за кілька кроків нічого не можна було побачити. Тоді Юрчик почав злегка вигукувати:

— Дядю, відгукніться, де ви? Це я, Юрко... Ми прийшли допомогти вам.

І тоді ми почувли, як поранений тихо гукнув недалеко від нас: «Сюди!»

Це був командир роти Стариков. Як ми пізніше узнали — він був поранений двічі: один раз в бою на фронті, після чого потрапив у полон; вдруге його поранив есесівець, коли Стариков заступився за одного хворого в концтаборі, якого забирали, щоб пристрелити. Есесівець прострелив Старикову бік, і куля засіла в тілі. Зараз він від

рани й голоду так охляв, що ледве міг сам рухатися. З останніх сил він, втікши в темряві з колони полонених, добрався сюди.

Ми принесли з собою води й їжі. Він трохи підкріпився, і потім ми повели його на квартиру до Юрчика, де вже нас чекала тьотя Клава. Вона спитала, чи бачив нас хто, коли ми вели пораненого. Ми запевнили її, що нас ніхто не міг бачити, бо ми йшли порожніми садами та ще вночі, коли люди бояться виходити з своїх квартир.

В кімнаті були добре завішені вікна. Юрчикова мати сама вийшла з хати, обходила весь двір, прислухалася, чи не чути серед ночі десь, бодай, на вулиці, чужих кроків. Тільки переконавшись, що ніхто з сторонніх нічого не бачив, вона начебто трохи заспокоїлась і сказала, що робитиме хворому операцію. Ромка сама захотіла вартувати біля будинку. Ми з Юрчиком допомагали його матері.

Старикова поклали на стіл. Юрчикова мати обмила його рану, потім чогось копирсалася в ній. Поранений глухо стогнав, але, видно, стримував себе.

Нарешті Юрчикова мати видобула з тіла Старикова кулю й почала швидко зашивати рану. Тепер уже вона захопилася своєю справою і раз у раз гримала на нас, коли ми не встигали вчасно подати їй якусь потрібну річ. Видно, ми погано допомагали їй.

— Коли б рана була серйозніша,— сказала вона Старикову,— я не змогла б оперувати вас тут. На щастя, куля засіла неглибоко.

Коли все було закінчено, вона вийшла зачинити за мною двері і в коридорі сказала мені:

— Сашко, я знаю — ти хлопець сміливий і вмієш впливати на своїх товаришів. Ти накажи Ромці і Юрчикові не говорити про все це ні слова нікому, інакше всі ми пропадемо.

Я, звичайно, поручився за своїх товаришів.

— Ніхто,— сказав я,— не почує від нас жодного слова про це.

В її голосі я відчув до себе зовсім інше ставлення, ніж було досі.

Це було нашою другою таємницею, після якої ми з

Ромкою не могли не відкрити Юрчикові і першої. Він заслугував на повне довір'я, бо він перший із нас зробив подвиг — урятував пораненого радянського офіцера. До того ж для нашого задуму потрібний був і Юрчик, бо вдвох з Ромкою ми не могли б вправитися з усім. Адже ми з Ромкою вирішили по-серйозному охороняти підпільні збори, які відбувалися в Ромчиного батька. Шкода тільки, що самі підпільники не знали про наш намір, а ми їм сказати не могли, бо тоді б вони неминуче, не довіряючи нам, перенесли свої засідання в інше місце.

Перша така ніч була через два дні після того, як ми привели Старикова. Ромка звечора попередила мене, що батько наказав їй йти ночувати до нас, бо мав намір немовби йти на паровоз.

Ми відразу догадалися.

Як тільки бабуся заснула в своїй кімнаті, ми з Ромкою вийшли надвір. Незабаром до нас приєднався Юрчик. Ми ще заздалегідь познаходили собі такі місця для вартування, які дозволяли нам помічати кожного, хто проходив поблизу, і залишатися самим не поміченими.

Юрчик мав стежити за вулицею. Якщо б він помітив на вулиці фашистських солдатів чи інших підозрілих людей, він повинен був би негайно сказати про це Ромці, яка була в порожньому сараї посеред двору. Я наглядав за садом і виходами на Собачку — чи не з'явиться хто з того боку. В разі чого, я теж мав сигналізувати Ромці.

Отже, коли б трапилась облава, чи обшук, чи навіть з'явився б якийсь там шпиг, ми б його неминуче помітили і вчасно могли б попередити.

Незважаючи на дуже темну ніч, мені пощастило побачити більше за інших. Підпільники сходилися не вулицею, а з боку пустирів, через сад, цебто якраз повз мене. На жаль, нікого з них я не міг бачити в обличчя.

Один тільки раз я побачив із своєї схованки, як пройшла повз мене якась людина, начебто трохи знайома мені. Невже він? Не може того бути!.. Невже це батько Женьки? Здається, це таки був він. Коли б я почув його голос, я пізнав би його відразу. Але він пройшов сам.

Так пройшло чоловік шість. Більш не проходив ніхто. Мабуть, зійшлися всі. Потім я бачив, як з будинку вийшла постать і зникла в темряві десь біля воріт.

Очевидно, вони теж поставили свою людину на варті, адже про нас вони й не догадувались.

Підпільне засідання тривало з годину. Потім почали розходитись по одному й по двоє. Вони зникали на пустирі. Останніми вийшли двоє. На межі саду й пустиря вони спинилися, і хоч стояли вони зовсім біля мене, я не міг розібрати їхніх слів, але голос чув добре. Тепер уже сумніву не було: розмовляли Ромчин батько і Женин. Я впізнав обох по голосу. Потім Женин батько пішов і зник, а Ромчин повернувся додому.

Я йшов слідом за ним кроків на двадцять. Чути було, як відчинив він і зачинив за собою двері. Довкола було цілком спокійно.

Потім зійшлися ми троє. Юрчик, який уперше був на варті, здавався просто захопленим.

— Шкода, що вони мало засідали,— сказав він.— Мені так сподобалося! Адже це справжні партизани.

— І ми партизани,— тихо промовила Ромка тремтячим від радості голосом.

Я довго не міг заснути. Все думав про подвиги. Мені навіть було трохи заздро, що Юрчик уже вчинив подвиг, а я ще. І мені хотілося подвигів, швидше, більше і як-найнебезпечніших...

І по тому, як дихала на тапчані Ромка, я зрозумів, що й вона не спала й думала про подвиги.

ЧУДОВА ПРАВДА!..

Мені пощастило підслухати цікаву розмову Вовчихи з Кривим. Він був у неї, потім вони вийшли вдвох. Вовчиха хотіла, мабуть, тільки прогуляти свою собачку. Вони стояли за ворітьми і розмовляли, а я в цей час був у сараї біля воріт і все чув.

— Якийсь хуліган,— говорила Вовчиха,— написав крейдою на моїх дверях погрозу моїм гостям.

— А що саме було написано? — спитав Кривий.

Вона нахилилась до нього й прошепотіла щось.

— О!..— вигукнув він.

А Вовчиха говорила далі:

— Розумієш, один з офіцерів добре знає нашу мову. Коли вони виходили, він прочитав і переклав усім. Вони дуже злякалися, повиймали з кобур зброю і вийшли з

дому з пістолетами напоготові. І тепер не приходять до мене...

— Найдємо інших,— сказав Кривий,— гестапо надішле. Та й золото їх принадить...

Вони розійшлися.

І коли пізніше ми зійшлися в нашому саду, щоб трохи погратися, я розповів це Ромці й Юрчикові як велику таємницю.

— Ти казала, що я несправжній партизан,— промовив я до Ромки,— а вороги бояться навіть самого мого напису на дверях...

А Ромка нічого не сказала і дивилась на мене широко відкритими очима. Та й усім нам це здалося таким дивним, що ми розгублено дивились одне на одного.

Вже сидячи в нас у хаті, ми ледве дограли одну партію в доміно. Щось заважало нам грати. Ми не думали над своїми ходами, раз у раз плутали і, нарешті, покинули доміно.

Юрчик зачепив заради жарту папугу Ласуна, але той змахнув крилами і прокричав:

— Графині нема дома! Графині нема дома!..

— Дурний у тебе папуга,— сказав Юрчик,— згадав хтозна-яку старовину...

І справді, чого це папуга згадує те, що він чув, мабуть, півстоліття назад чи й більше.

Через кілька днів трапилася одна подія, яка назавжди залишилася в нашій пам'яті.

Десь серед звалища сміття на Собачці фашисти знайшли два трупи своїх офіцерів. Ми цих трупів не бачили, про це довідалась Ромка від свого батька потім. А спочатку ми не знали справжньої причини, чому фашисти почали поголовний трас на наших вулицях.

Коли я вийшов з своєю скринькою, щоб іти на Хрещатик, я відразу помітив, що навколо діється щось непевне. По вулицях метушилися фашистські легкові й вантажні машини. Проходили групи солдатів. Серед людей було те, що називається панікою. Я відразу подумав про Старикова. Адже, коли почнуть шукати в їхньому будинку, неминуче його знайдуть, бо Юрчикова мати не має де його заховати, а сам він тільки почав зводитись на ноги й ходити. Я враз повернув назад, додому.

На жаль, я не міг бігти, щоб не привернути до себе

увагу гестапівців. Я покинув дома скриньку й поспішив до Юрчика. В нашому дворі трусу ще не було.

Ой як стурбувалася Юрчикова мати, коли я їй розповів про облаву. Вона сплеснула руками, заметушилася, не знаючи, що робити. Сам Стариков заспокоював її, сказавши, що він покине їхню квартиру й вийде на вулицю, немов звичайний тутешній житель. Але в нього не було документів, і, звичайно, його схопили б, бо в усіх дорослих перевіряли документи.

— Я вас одведу до своєї схованки,— сказав я Старикову і повів його через сад на наше подвір'я, а потім до підвалу, де ми довго йшли темними коридорами на-впомацки.

Командир роти тримався за мене. Сіриків ми не палили, щоб ніхто випадково не побачив нас, хоч побачити нас тут не було ніякої можливості. Нарешті ми прийшли до ями з лядою у вугільному підвалі.

Я відкрив ляду й допоміг Старикову влізти до ями, бо стрибати йому ще не можна було. Потім я закрив ляду, натягав на неї зверху всякого мотлоху і навіть присипав трохи жужелицею.

Ходи до цього підвалу настільки довгі й заплутані, що, звичайно, ніхто з чужих та й навіть з пожильців будинку не знайшов би не тільки самої ями, але навіть і цього куточка підвалу. Тепер я не боявся, що Стариков може потрапити в руки гестапівців.

Вже надворі я раптом згадав, що не залишив Старикову ніякої їжі, а він же був поранений і йому треба було одужувати. Я навіть спинився з несподіванки. Як же це я не додумався вчасно? А що, коли фашисти позаймають будинки й залишаться в них на довший час?..

Раптом хтось гукнув мене. Я побачив біля себе Вовчиху.

— Сашко,— спитала вона,— а кого це ти вів до будинку?

— Я? — зробив я здивоване обличчя, розгубившись.— Коли?

— Звичайно, ти. Годину тому ти вів якусь людину до будинку. Я питаю — хто це?

І, як завжди, попереду, ніж я міг щось придумати, язик мій уже говорив:

— А, отой! То був мій дядько, поліцай з району.

Його підстрелили партизани, і він поїхав лікуватися. Він тут у госпіталі, одужує і оце навідався був до нас і пішов знову до госпіталю... Він був у одному селі, заготовляв худобу і вже заготовив величезний гурт, як раптом налетіли партизани, він, звичайно, боронився, але поліцаїв було мало, і вони відступили. Дядька мого на руках винесли з бою пораненого. Мабуть, він служитиме у нас у поліції або в гестапо. Хочете, я вас познайомлю...

— Ні, не треба. В мене бувають порядні люди, пани офіцери, сам ад'ютант коменданта часто заходить, а ти тут з своїм поліцаєм...

— А я думав, може, він вам буде потрібний.

— Ні, не потрібний. Ось що, Сашко, сьогодні в мене будуть гості... Ти мені дещо допоможи приготувати в квартирі. Гаразд?

— Добре,— відповів я,— допоможу.

Я розумів, що мені зовсім не слід з нею сваритися, бо вона могла б нацькувати на мене когось із поліції чи й комендатури.

Хіба там стануть розбиратися, чи вона наклепала на мене, чи сказала правду?

В цей час до нашого двору зайшли есесівці. Вони почали обходити всі квартири й перевіряти документи. Коли вони зайшли до нашої квартири, Ласун раптом загукав: «Графині нема дома! Графині нема дома!»

Офіцер трохи знав по-нашому й звернувся до мене:

— Хлопшику, про який графиня говорить цей пташка?

Язик мій раптом відповів:

— Стара графиня — це моя бабуся. Зараз її немає дома — графиня пішла на базар...

— А, хлопшику, цей твій старий бабуся є графиня. Харош, харош... Який харош хлопшику! — Він погладив мене по голові і раптом гримнув на солдатів, що почали нишпорити по хаті, шукаючи, мабуть, що б його забрати з собою.

— Цурюк!

Один солдат, якому сподобався мій папуга, вже був став на ослін, щоб зняти клітку, але здивовано подивився на офіцера і миттю зліз з ослона. Офіцер щось почав говорити солдатам, і я чув, як він раз у раз ви-

мовляв слово «графиня». Солдати враз покинули нашу квартиру, а офіцер, козирнувши мені, сказав:

— Я ест сам онук бабушка, в якої дядя був граф... Передай, хлопшику, мій привіт своїй бабушка-графині. Ауввідерзеен!

Ох же й реготав я після того, як пішов цей дурень з хрестами на грудях.

Ласун все вигукував: «Привіт бабушка! Привіт бабушка!» — а мені стало так весело, що я покотився по ліжку з регогу. Саме таким і застала мене бабуся.

— Чи ти збожеволів! — гукнула вона.— Чого це ти товчешся на ліжку?

— Бабусю,— відповів я,— фашистський офіцер передавав вам тільки що привіт. Так і сказав: привіт графині!

— Привіт бабушка! — гукнув Ласун і розпустив крила. Він завжди розпускав крила, коли думав, що йому зараз дадуть чогось смачного.

— Та ви тут і справді побожеволіли,— гримала бабуся,— який там офіцерський привіт? Та я зроду ні з яким фашистом не знайома, хай би вони повиздыхали... Що це ти вигадав?

Та коли я пояснив бабусі, як усе сталося, то й вона, хоч і бурчала на мене за мій язик, але потім і сама сміялася з дурного офіцера.

Приходив Юрчик. Його цікавило, де я заховав пораненого радянського командира, але я навіть йому не відкрив цього.

— Знаєш що,— сказав я йому,— як тільки закінчиться облава й фашисти підуть геть звідси, ти простеж за ними і, якщо ніде поблизу не буде їхніх солдатів, дай мені знати.

— Нащо тобі це?

— Старикову треба понести їжу, адже він, мабуть, не встиг сьгодні й поснідати.

— Ми тільки збиралися снідати, коли ти повідомив про облаву.

— А він хворий... Може, він уже там знепритомнів у ямі...— сказав я.

— У якій?

— Це не твоя справа. Твоя справа доповісти мені, коли закінчиться облава.

— Добре,— відповів чудовий мій друг Юрчик,— я

доповім тобі й принесу zarazом їжу для командира Старикова.

Та облава тривала довго. Гестапівці надто старанно обшукували будинки. В нашому будинку вони ходили й по підвалу, присвічуючи собі ліхтарями. Я стежив за ними здаля, але всни не потрапили до того кутка, де я заховав Старикова.

Вдень я ходив до Вовчихи. Ми з її робітницею витрушували й вибивали килими й плахти та стирали пил з картин.

Я був у Вовчихи й до війни і бачив, які в неї були речі в квартирі. Тепер їх набагато більше. Мабуть, вона награвувала їх у покинутих домах.

Коли ми прибирали в розкішній спальні, зашланій і завішаній награвованими килимами й картинами, я побачив у склянці з водою штучну щелепу Вовчихи.

«Сашко,— сказав я сам собі в думках,— ти тут можеш дещо вигадати...» І справді, я й сам не збагнув, як воно вийшло, що моя рука, коли робітниця вийшла з кімнати, вмить витягла з склянки щелепу й засунула її під ковдру на ліжку Вовчихи. Після того я, наче нічого й не сталося, продовжував і далі витирати пил з рами.

До спальні зазирнула господарка. Вона щось спитала в мене і, відповідаючи, я подивився на неї. Яке ж смішне в неї було обличчя, коли в роті не вистачало однієї щелепи.

«Чекай, чекай,— подумав я,— що ти робитимеш, коли посходяться сюди твої гості: пани офіцери та різні запроданці... Як ти їм відкриєш рота?..»

І я, повзаючи по підлозі, продовжував собі наспівувати.

Раптом Вовчиха здивовано подивилася в склянку, потім повела поглядом по столу, по кімнаті, знову зазирнула в склянку... Я тим часом наспівував собі.

— Сашко,— сказала вона нарешті,— Матильда прибирала в мене на столі?

Це вона так називала тепер свою робітницю, а раніше всі її називали Мотрею.

— Це ви про Мотрею?

— Про Матильду! — вигукнула вона сердито.

— Не знаю нічого,— промовив я і продовжував наспівувати.

— Сашко,— спитала вона,— а хто ще заходив сюди до кімнати?

— Вантажники переносили сюди шафу...

— Матильдо! — гукнула вона злякано.

Прийшла робітниця.

— Чого?

— Ти не прибирала моєї щелепи?

— Ні, не прибирала...

— А хто ж її забрав?

— А хіба я знаю... Нащо мені ваші зуби — в мене свої добрі.

— Менше балакай... Краще відшукай швидше мою щелепу.

— Де ж я її знайду, як ви її самі заховали... Отак завжди, самі щось запроторите, а потім цілий день на мене гримаете. Ну нащо мені ваша щелепа? В мене своя ось — дивіться...

І Матильда розкрила рот, неначе для того, щоб переконати господарку, що в неї є власні зуби. Я ледве міг утриматись, щоб не зареготати.

— Боже мій, боже мій! Що ж тепер буде! — скавуліла Вовчиха, метушливо шукаючи щелепу.— Поприходять пани офіцери, а я без зубів. Матильдо, негайно віддай мої зуби! Це ти їх забрала, бо там два золотих...

— Та нехай вони вам пропадуть, оті ваші зуби! Щоб я до них хоч доторкнулася...

Раптом Вовчиха скоса позирнула на мене.

— Сашко! — сказала вона.— Це ти потягнув мої зуби? Ну кажи... Де ти їх дів?

— Я?! Що ви, тьотю! Я їх і не бачив, ваших зубів... Я думав, що у вас вони завжди в роті.

— Не брешти, ти їх забрав...

І вона вже схопила мене за плече й почала нишпорити по моїх кишенях. Потім знову бігала й шукала по всіх кімнатах. Шукала навіть під подушками, але тільки не догадалась підняти ковдру. Нарешті, мабуть, і вона погодилась з тим, що вантажники, які приходили годину тому назад переставляти меблі, побачивши в щелепі золоті зуби, вкрали її. Все ж таки, коли по закінченні роботи Вовчиха давала мені гроші, я спитав у неї:

— А що, тьотю, не знайшли своєї щелепи?

— Ой не нагадуй! — простогнала вона. І я побачив, що без щелепи вона нагадувала мені Бабу Ягу з казки.

Мені було зробилося шкода її, але я пам'ятав, що вона запродалася фашистам, що вона на людях лаяла Радянську владу, згадав, як вигнала бабусю з нашої квартири, згадав усе, що знав поганого за нею, і твердо вирішив: «Ходи, гадюко, без зубів! Прийде час — будеш ти й без голови...»

Увечері я тінню прошмигнув до підвалу. Перед цим я виліз на берест проти вікон зубної лікарки і побачив усе її, як каже дядя Михайло, кубло: фашистських офіцерів з жінками і якихось інших людей за столом. На столі була сила всяких страв і пляшок. Всі сміялися, щось вигукували, підіймали вгору чарки. Тільки сама Вовчиха нічого не брала в рот. Вона ходила між гостей, затуляючи рота хусткою, удаючи, що в неї болять зуби, хоч їх і зовсім не було в роті... і робила вона це так уміло, що і я повірив би їй, коли б не знав, що її зуби лежать на ліжку під ковдрою.

Юрчик увечері приніс мені молока і хліба. Це він узяв у матері для Старикова. Я ще взяв води і все це поніс у підвал. Юрчик дуже просив, щоб я взяв і його з собою, але я не погодився. Яма в підвалі — це була моя таємниця.

Поскидавши з ляди жужелицю й мотлох, я тихо спитав:

— Товаришу командир, ви не спите?

— Ні,— відповів він тихо втомленим голосом.

— Я приніс вам їсти...

І я підняв ляду й засвітив недогарок свічки.

Особливо Старикова мучила спрага. Він випив усю пляшку води, і я приніс йому ще пляшку. Частину їжі він залишив.

— Як тебе звати, хлопчику? — спитав він.

Я відповів. Розказав також про свою матір і бабусю і про те, що я хочу в партизани, але навряд чи мене візьмуть.

Він замислився і довго сидів сумний. Потім промовив:

— Ех, Сашко, я теж хочу в партизани. Та як з ними зв'язатися?.. Та ще мені, хворому... А до фронту я теж не доберуся — куди мені!

— Треба шукати партизанів,— порадив я, хоч і знав, що ця порада ні до чого.

— А чого ти хочеш у партизани? — спитав він.

— Я ненавиджу фашистів!

— Ти хороший хлопець, сміливий, маленький більшовик...

Я перепитав його навмисне, щоб почути ще раз:

— Як ви сказали, товаришу командир?

— Маленький більшовик ти, Сашко! Ось що я сказав.

Коли я хотів іти з підвалу, Стариков попросив мене посидіти ще біля нього. Адже й справді: йому було тяжко тут на самоті.

Я поклав біля ями одну на одну три цеглини і сів на них. Потім я спитав про те, як він зважився, маючи незагоєні рани, тікати з колони полонених, адже сили в його тілі не було і йому загрожувала вірна смерть. Про це ми не раз говорили між собою — я, Ромка й Юрчик.

Стариков жадібно затягувався цигаркою, поки не докурив її зовсім. Він простягнув руку й закопав недопалок у купу піску біля ями. Він робив це поволі, і я помітив, що він про щось думає.

— На війні буває багато дивного,— сказав він нарешті.— Я бачив, як тяжко поранений офіцер зв'язку скаче з наказом, встигає передати командирові наказ і тут же падає мертвий. А хіба не було таких льотчиків, що провадили бій одразу з п'ятьма фашистськими літаками, а самі були поранені, і літак їх був побитий зовсім, і все-таки льотчик закінчував бій перемогою, а потім дотягував літак до свого аеродрому, рапортував командирові і падав мертвий... Бо в сміливих і відданих народів людей у серці захована велика сила, і коли вже в людини не залишається зовсім снаги, тоді серце раптом віддає їй свою останню силу, і вона виповнює все їх тіло, і її вистачає, щоб виконати завдання і померти смертю героя, бо й серце вже, віддавши цю свою дивну силу, не може жити. Отак буває в житті, хлопчику. Коли ти виростеш великий, і народ доручить тобі важливу справу, і ти віддаси цій справі всю силу до останньої краплини, а до мети ще буде далеко, ніколи не думай, що сили в тебе вже немає, а завжди думай

про те, що твоє серце в останню свою хвилину напоїть тебе великою чудодійною силою.

Яка це була чудова правда!

РОЗМОВА МІЖ МУЖЧИНАМИ

Другого дня, коли бабуся пішла з дому, прийшли Ромка і Юрчик. В мене з'явилась думка, і я хотів розповісти про неї моїм товаришам і спитати їхньої поради.

Вчора, коли я пішов від Старикова, я подумав: а чи не зв'язати його з Ромчиним батьком? Адже Стариков сам хоче потрапити до партизанів, а Ромчин батько підпільник, і він, безперечно, зв'язаний з партизанами, які діють десь по лісах.

Коли Ромка сказала, що це було б добре, я відповів їй:

— Твій батько догадається, що ми знаємо про його підпільницьку роботу. А він не повинен про це знати.

— Я сама з ним поговорю,— сказала Ромка.

— Але ми повинні знати,— сказав я,— що ти йому скажеш, адже ти розкриєш нашу таємницю.

— Я скажу, що ми знайшли пораненого радянського офіцера і переховуємо його в підвалі, але довго переховувати його не зможемо, і от, мовляв, нехай він скаже, що нам робити з ним далі. Коли пустимо його на вулицю, він відразу ж потрапить до гестапо, бо не має документів, а в нас теж немає документів для нього...

— Ти можеш сказати,— не втерпів Юрчик,— що спочатку я знайшов офіцера, а потім ми втрьох привели його до нас. Мати зробила Старикову перев'язку і вилікувала його.

— Нашо ти хочеш вплутувати в це свою матір? — спитала Ромка.

— Нехай партизани знають про те, що моя мати теж наша, хоч і служить у лікарні,— відповів Юрчик.

— Це правильно,— втрутився я в розмову.— Наші батьки повинні бути нашими, і про це повинні знати партизани, а коли прийде наша армія, тоді й усі повинні знати правду про наших батьків.

Ми дозволили Ромці сказати батькові про Юрчикову матір.

Тим часом Стариков залишався в підвалі під моїм

доглядом. Кожного вечора я приходив до нього з їжею, яку приносив здебільшого Юрчик, бо його мати працювала в лікарні й одержувала там пайок. Але Ромка теж не хотіла відставати від нього й приносила теж або шматок хліба, або кілька картоплин, а коли батько повертався з поїздки й дещо привозив додому, тоді вона приносила грудку сиру чи й пляшку молока.

У нас з бабусею справи були зовсім погані, бо вже була пізня осінь, ішли дощі і я заробляв дуже мало, а спродувати вже не було чого. Проте я залишав для Старикова більшу частину своєї пшоняної каші. От тільки важко було робити це потай від бабусі, бо вона пильно стежила за тим, щоб я все з'їдав. Вона боялася, щоб я не захворів на легені. Я дуже схуд, і мені доводилось потай від бабусі проколювати в моєму поясі нові дірочки, щоб можна було стягувати його тугіше.

В ці дні я зовсім не ходив на Хрещатик з своєю скринькою, бо треба було увесь час вартувати на подвір'ї. Адже облава могла повторитися, і тоді треба було б вчасно попередити Старикова. Не міг я блукати десь по місту, знаючи, що поранений наш офіцер залишається без догляду.

Якось прибігла Ромка й сказала, що мене кличе її тато.

— Я розповіла йому про Старикова,— сказала вона.

— А що він сказав тобі відразу?

— Сказав, що ми взяли не за свою справу.

— Тобі треба було сказати, що ніхто з дорослих не побачив Старикова на пустирях Собачки, а ми побачили і нізащо не залишили б його без допомоги.

— Я йому так і сказала.

— А він?

— Пробурчав, що ми завжди плутаємося в дорослих під ногами. А тоді сів і довго, довго думав, а потім каже: «Поклич мені отого шибеника твого Сашка... Я з ним поговорю як слід!..»

— Думаєш — він мене лаятиме?

— Не знаю. Ти його не лякайся: він у мене хороший.

— Та я знаю... Нехай і лає, і наб'є, аби тільки допоміг Старикову.

— Він мені нічого про це не сказав. Але ходімо швидше, мені просто не терпиться, щоб ти поговорив з батьком.

Коли ми прийшли до них, Ромчин батько сказав їй:

— Ти йди собі, погуляй... у нас тут розмова між мужчинами... Ну! — гримнув він на неї, побачивши, що вона зам'ялася, не бажаючи йти.— Кому я сказав?!

Ромка пішла, ображена. Я певний, що вона намагалася потім нас підслухати, бо я її вдачу знаю.

Коли ми залишилися вдвох, дядя Михайло походив трохи по кімнаті мовчки, потім спинився напроти мене й гукнув:

— Ти що тут каламутиш дітей? Га? Ти думаєш, усе тобі так просто минатиметься?.. Молокосос ти, щоб за такі справи братися. Ось я візьму дрюка та всиплю тобі, щоб ти не брався не за своє діло! Матері немає тут, то виробляєш, що хочеш...

Такої зустрічі я не сподівався і мовчав, переступаючи з однієї ноги на другу, а він не переставав:

— Ти знаєш, що таке гестапо? Ти знаєш, що звідти живими не повертаються? А за такі справи гестапо тобі не минути. Там тебе битимуть нагаями, колотимуть голками під нігті, ламатимуть руки, а потім повісять незалежно від того, чи викажеш ти своїх спільників, чи ні... Тебе вмовлятимуть, що випустять, коли викажеш усіх, ти їх послухаєш і викажеш, а вони все одно тебе повісять. А коли й випустять, то свої тоді рішать тебе...

— А звісно,— вставив я,— щоб своїх не виказував, щоб мовчав як риба...

— Правильно, щоб мовчав як риба або брехав би їм хтозна-що...

— Я й мовчатиму. Я їх не боюся. З мене слова не витягнуть.

— Тебе спитають: «З ким ти водив пораненого командира? До кого ти повів його? Хто його заховав?» Ти їм і скажеш...

— Ніколи в світі! Дядю Михайле, ніколи й нізащо в світі! Йй-бо!

— А потім тебе спитають: «А кому ви віддали пораненого», а ти їм скажеш: «Батько моєї подружки Ромки забрав його і десь дівав».— «Ага! — скажуть.— Ромчин батько!.. А давай його сюди, в гестапо, ми ще й з ним побалакаємо!..»

Ці його слова вражали мене.

І навіщо він усе це говорить? І тоді я крикнув:

— Мовчіть, дядю Михайле! Коли ви мені не вірите,

то я сам уночі уб'ю фашистського солдата на вулиці, роздягну його, заберу одяг і документи, потім перодягну Старикова, віддам йому фашистські документи, і він тоді зможе кудись поїхати і, може, сам, без нас потрапить до партизанів. Тільки...

— Що — тільки?

— Мені буде дуже жаль, що ви не допомогли йому зв'язатися з партизанами, і людина може потрапити в лапи до гестапівців.

— Чекай, чекай, молокососе, до яких партизанів? Чому це я мушу його зв'язувати з ними? Я нічого про них не знаю...

Тут уже я й сам почав сумніватися, чи не помилялися ми всі троє щодо Ромчиного батька. Може, й справді, він нічого не знає про партизанів і сходяться до нього ночами не підпільники, а казна-хто. Справді, так могло бути. Це навіть дуже можливо. Мабуть, це так і є. Тоді навіщо мені з ним розмовляти? А він тим часом знову атакував мене:

— Ну, ось ти просиш поради в мене, ти навіть закинув про те, щоб я зв'язав його з партизанами, а звідки ти береш, що я можу це зробити і що я хочу це зробити? Що я, партизан, чи що?

Я розгубився зовсім. Виходить, ми всі помилялися.

— Я нічого не знаю,— сказав я.— Як ви нічого не можете нам порадити, то ми й самі знайдемо, що зробити з ним.

— Що, що ж ви з ним зробите? Ви ще самі з собою не знаєте, що робити, а вже хочете інших рятувати.

— Якщо ви такі,— випалив я раптом,— то я піду. Даремно ви мене кликали...

І я, одягнувши кашкета, рушив до дверей. Я почув, як від дверей хтось поспішав легкими нечутними кроками. Я впізнав Ромчині кроки. Звичайно, вона підслухувала і зараз прибіжить до мене радитись.

— Чекай! — почув я голос Ромчиного батька.— Куди?

— Додому! — відповів я сердито.— Ви на мене грімаєте, а може, я зараз для Радянської влади роблю більше, ніж ви. І мати моя для Радянської влади десь працює, а ви тут у фашистів служите на паровозі...

Він підійшов до мене, взяв за плече і скуйовдив мені чуприну.

— Ви мене не затримуйте,— сказав я йому і взявся за ручку дверей.

— Ну, ну, не поспішай...

Він глянув у вікно. Надворі вже було темно, і холодний дощ забивав у шибки. Я подивився на дядю Михайла запитливо. Він почав одягатися.

— Ну, веди до нього,— сказав він.

— До кого?

— До командира роти Старикова, зрозумів?

— Ніякого командира я не знаю і ні до кого вас не поведу.

— Ну, ну, Сашко, не вдавай дурника, веди.

— Не поведу й нізащо не покажу вам його. Я вам не вірю...

— Що? — вигукнув він.— Як ти сказав?

— Коли ви нічого не можете допомогти, то нащо я вам буду його показувати.

— От як!..— Він спохмурнів і знову почав ходити по кімнаті. Потім підійшов до мене.— Ну от що, Сашко, давай помиримось. Ось тобі моя рука, що я тебе не зраджу і не викажу нікому. Що ж до партизанів і таке інше, то ти менше ляскай про це, все-таки не твоя це справа. А тепер пішли, покажуй свого командира. Можеш мені довіритися. Ти друг Ромки, я тобі поганого не схочу.

На цьому ми й помирились. Я повів його до свого підвалу. Що далі ми йшли підвальними ходами, то більше дивувався дядя Михайло. Нарешті він спитав:

— А хто ще буває в цих підвалах?

— Я знаю тут краще за інших всі ходи й виходи... Ці підвали позакидані наполовину всяким сміттям та жужелицею від опалення, і тепер тут ніхто не буває, бо опалення не працює. Добре знав ходи тут двірник, але його ще наші мобілізували, а слюсар теж десь подівся, і тепер в домі немає нікого, хто б тут добре розбирався...

— Ум-гу...— промугикав дядя Михайло.

Ми прийшли до ями...

— Тут,— сказав я.

Дядя Михайло водив електричним ліхтарем по підвалу.

— Нічого не бачу. Тут стільки всякого мотлоху! Не лежить же він під цим сміттям...

Тоді я почав розкидати шматки старого заліза, каміння й жужелицю. Потім відкрив ляду й сказав командир Старикову:

— Я привів до вас нашого старшого друга. Він хоче поговорити з вами.

Стариков підвівся. Він був дуже блідий і виснажений, але рана його майже загоїлась і він уже мав досить сили і радісно всміхнувся мені й дяді Михайлові.

— З ким маю честь говорити? — спитав він дядю Михайла.

Дядя Михайло сказав до мене ласкаво:

— Сашко, піди постережи, щоб нас ніхто тут не застукав і не підслухав.

Я його зрозумів: дядя Михайло чудово знав, що ніхто нас тут не застукає і не підслухає, а йому просто треба було поговорити з Стариковим без свідків. Що не кажіть, а дорослі іноді бувають занадто боязкі й обережні. Потім, коли я через півгоднини повернувся до підвалу, дядя Михайло мені сказав:

— А ми тебе ждемо. Боїмося блукати тут самі по підвалах. Тут справжній лабіринт...

Я вивів їх з підвалу, і вони, попрощавшись зі мною, зникли. Перед цим Стариков міцно потиснув мені руку, подякував і попросив передати від нього подяку й привіт Ромці, Юрчикові і його матері. Вони вийшли садом на Собачку і зникли в цілковитій темряві.

Дядю Михайла я зустрів другого дня, але він мені не сказав і слова про Старикова, і я не знав, куди він його одвів і чи пощастило радянському командирові потрапити до партизанів. Я тільки вірив у те, що Ромчин батько допоміг Старикову і всякими зв'язками, і документами. Другого вечора Ромка знову прийшла до нас ночувати. Це означало, що в них знову збиралися підпільники. І, як звичайно, ми троє зайняли свої місця на варті і бачили, як тихі не відомі нам постаті сходилися на квартиру Ромчиного батька, як потім розійшлися і позникали, наче порозтавали в темряві.

Я не раз згадував Старикова. Мені було радісно, що ми врятували радянського командира, і в цьому була помітна моя участь. І все-таки було й образливо мені й моїм друзям, що нам навіть не сказали, де подівся Стариков. Дорослі думають, що небезпека й ризик — це тільки для них.

ВЕСНА І ПЕРША ЛАСТІВКА

А тим часом дні й місяці линули, як хвиля в Дніпрі. Я незчувся, як минула перша зима при окупантах. Дуже нам тяжко було в холодній нашій кімнаті. Ласун зробився сердитий і сидів на жердці, настовбурчений і мовчазний. Він, мабуть, думав, що ми шкодуємо для нього їжі, і як я не зазираю йому в вічі, як не говорив до нього лагідно, він не ставав веселішим. Перш ніж їсти самому, я завжди годував його. Але в нас тепер нічого не було смачного, та й того, що доставали, не вистачало на всіх. Але як можна пояснити це папузі?..

Пожвавівшав Ласун тільки влітку, коли я зміг приносити йому різний зелений харч, ягоди, зернятка. Він знову почав белькотати собі в клітці, а часом називав сам себе, звичайно, жартома, «попка — дурень!..» Насправді він дуже розумний.

І знову наближалася зима, і знову мерзли ми в хаті і їли хліб наполовину з просяної луски. І я навіть забув про те, що все зле минає і неминуче приходить хороше. Проте забувати цього не слід...

Якось увечері в кублі Вовчихи знову зійшлися гості. Проходячи мимо коридором, я трохи постояв під її дверима і дуже здивувався: в квартирі було так тихо, наче вони там сиділи й мовчали. Не чути було музики, вигуків, тупоту ніг... Що сталося? Я нічого не міг зрозуміти... Може, Вовчиха хвора? Але ж я бачив її в цей день надворі. Вона гуляла із своїм шпіцом.

Другого дня, коли я був у Ромки, я сказав про це дяді Михайлові.

— Ага! — усміхаючись, вигукнув він. — Так їм і треба, продажним шкурам. Вже й на музику не тягне...

Але більше нічого не сказав дядя Михайло і нічого не пояснив нам. І тільки днів через п'ять він зустрів мене на вулиці і спитав:

— Ну, Сашко, то не грає більше музика у Вовчихи?

— Ні, щось не чути, — відповів я.

— Не скоро й почувеш, — сказав він загадково, потім озирнувся назад, наче хотів переконатись, що поблизу нікого немає, і майже прошепотів: — Червона Армія дала їм духу під Сталінградом... Розгромила їх і наступає далі. Діла, Сашко, пішли вгору! Бачив, які похнюплені ходять їхні офіцери? Усе шепочуться про щось... Фюрер

оголосив траур по своїх дивізіях... Їм тепер не до музики!..

— Ой як добре, дядю Михайле! — вигукнув я.

Але дядя Михайло спинив мене:

— Не кричи... Впіймаєшся... Скажи своїй бабусі про це — і більше нікому. Зрозумів? Гестапівці тепер ще злішими стануть... Ну йди собі додому та бережися...

Але я все-таки не міг іти. Я щодуху біг по вулиці і свистів, бо ж говорити дядя Михайло заборонив мені. А то б я кричав на все горло про нашу перемогу під Сталінградом.

А Вовчиха стала зовсім похнюплена. Зустрівши її на подвір'ї, я привітався і спитав:

— Як діла, тьотю?

А вона подивилась на мене й відповіла:

— Іди ти під три чорти від мене, хуліган!..

Ох, який я був радий, почувши це від неї. Як же їй не бути сердитою, коли такі діла на світі діються!..

Через кілька днів після того я сидів на Бессарабській площі проти Критого ринку. Я тут ніколи не розташовувався, але Ромчин батько попросив мене сідати з своєю скринькою саме тут. Кілька днів я ходив сюди і, сидючи тут, думав: нащо дядя Михайло посилає мене саме сюди? Адже він мені зовсім нічого не пояснив. Я тепер здебільшого сам сиджу на вулицях біля своєї скриньки, бо Грицько Мірошниченко тільки інколи виходить із чистильницькою скринькою. Він тепер продає цукерки на базарі. Мати десь купує в кустаря, а він продає. Я б не погодився.

Тільки я розташовувався біля Бессарабки, як несподівано побачив біля себе дядю Михайла. Він поставив ногу на мою скриньку.

— Ну, синку, почисть і мені чоботи, хоч вони вже й подерті.

— Давайте, дядю Михайле, я вам зроблю їх, як дзеркало!

— Ну, ну, постарайся, синку.

— На поїзд поспішаєте, чи що?

— Ні, синку, оце вийшов — тут мені треба одного чоловіка побачити. Він має прийти до складу. Отам бачиш двері в підвал під Критий ринок? От туди має прийти один офіцер. Він мені обіцяв продати продуктів із складу.

— Офіцера не бачив.

— Ти, сидячи, поглядай — хто туди йтиме. Я зараз повернуся. Тільки добре стеж — хто туди йтиме і хто назад. Дивися ж, щоб ти не прогавив офіцера.

— Добре.

Я сидів і приглядався до всіх, хто приходив у склад. Мені здалося, що дядя Михайло просив мене приглядатися недаремно. Мій ніс учував тут якусь пригоду. Щоправда, виконувати це мені було неважко, бо до складу приходило дуже мало людей.

Години через дві знову прийшов дядя Михайло. Він оглянувся по сторонах і знову поставив ногу на мою скриньку.

— Треба трохи підновити блиск,— сказав він,— бо ото ходив по снігу, то вже й не подумаєш, що чоботи були начищені.

— Чоботи вогкі, дядю Михайле, не блищатимуть.

— Дарма,— відповів він,— які будуть, такі будуть... А от скажи, не приходив отой чоловік, про якого я тобі казав?

— Ні, не приходив.

— А може, ти не впізнав?

— Ні, не було. Приїздила вантажна машина з солдатами, набрали всяких продуктів і поїхали, а ще кілька підвід приїздили, теж набирали продукти й поїхали, потім звантажували дві машини в склад. Мабуть, масло.

— Ну, а з людей хто приходив?

— Троє цивільних. Двоє вже й пішли, а один зостався там, а потім приходили солдати поодинці й по двоє, теж уже пішли з складу.

— Так, так, синку, а проте це мене мало цікавить. Це як так.

В цю хвилину до складу підїхала вантажна машина. На ній сиділо п'ятеро вантажників. Дядя Михайло зняв шапку й надів знову. Мені здалося, що йому не треба було знімати шапку на такому морозі і що він немовби подавав людям у машині якийсь сигнал, бо, як мені здалося, вони подивились на нього, потім швидко скочили з машини. Всі пішли в підвал, а шофер вийшов і став біля машини, тримаючи руки в кишенях. За хвилину вантажники почали виносити з складу ящики з маслом і лантухи з цукром та борошном. Видно було, що вони поспішали. Дядя Михайло подякував мені й пі-

шов собі далі. Але я бачив, як він спинився за одною яткою з різним крамом і почав перебирати на прилавку різні дрібниці, раз у раз озираючись на вантажну машину.

Все це здалося мені дивним, хоч я вже бачив не одну машину біля складу.

За кілька хвилин вантажники навантажили машину, посідали самі в кузов, і машина швидко рушила. Вона зникла в напрямку на Печерськ. Я оглянувся на дядю Михайла. Його не було. Я все ж таки побачив його спину. Він швидко пробирався в базарному натовпі і за мить зник зовсім серед людей. І не встиг я проспівати й одного куплета своєї пісеньки, як з підвалу, де був склад, повибігали люди. Вони вигукували:

— Партизанен! Партизанен!

На базарі зчинилася метушня. Люди почали розбігатись. На всякий випадок наготувався тікати і я, але ждав, що воно буде далі?

Незабаром з'явилися солдати з автоматами. Вони оточили Критий ринок. Базар на той час уже спорожнів. Я тепер зовсім не відчував холоду. Навпаки, мені було тепло й радісно. Хотілося реготати в очі фріцам. Зовсім недалеко від мене стояв високий фашистський офіцер у довгій шинелі з піднятим хутряним коміром.

— Пане офіцер! Пане офіцер! — гукнув я до нього, показуючи на свою скриньку. — Давай почищу!

Як я й сподівався, йому було не до чобіт. Він повів по мені очима й одвернувся, потім, щось надумавши, підійшов до мене. Я підставив йому скриньку, але він не поставив на неї чобота, а спитав мене:

— Хлопшик, ти бачив авто з партизанами?

— З партизанами?! — зробив я здивоване обличчя. — Ні, з партизанами не бачив.

— А що ти був бачити тут?

— Базар...

— Турний ти, хлопшику. Я тебе питаю — отут, коло складу. Авто і люди... Брали вантаж?

— А — вантажники! Бачив, бачив. Вантажили ящики й мішки.

— От, от, хлопшику... — пожвавішав він. — Скільки було шоловіка на машина?

Я почав рахувати по пальцях, обмірковуючи, як краще збрехати йому:

— Один, два, три... Всього було на машині чоловіка з дванадцять...

— О! — вигукнув він.— А куди поїхав машина?

— На Хрещатик, пане офіцер,— і я показав щіткою в напрямку Хрещатику, хоч партизани поїхали зовсім у протилежний бік.

Офіцер відійшов від мене. Тоді я, боячись, щоб мене не взяли на допит як свідка, підхопив свою скриньку і нишком зник у ближчому дворі, з якого перейшов до іншого, потім на сусідню вулицю — і побіг додому.

Операція партизанів мені дуже сподобалась. Шкода тільки, що я сам не брав у ній участі. Дядя Михайло ніяк не хоче використати мене в якому-небудь ділі. А я б зумів стати в пригоді!

Ця зима була дуже холодна. Ми були погано вдягнені і взуті і ніколи не мали досхочу їсти. Мої щітки давали взимку дуже малий заробіток. А працювати на вулиці було тяжко, бо я завжди мерзнув, а в великі морози то й зовсім не міг вийти з хати. Потім чомусь у мене знову почала боліти рана в боці. Вона начебто зовсім зажила, а тепер почала боліти знову, і мене лікувала Юрчикова мати. Вона наказала мені не виходити з теплої хати аж до весни, але в нас не було палива, і в хаті часом замерзала вода. І все-таки цієї зими ми не сумували так, як минулої, бо дядя Михайло слухав десь наше радіо, і ми знали, що після того, як Червона Армія нагріла фашистів під Сталінградом, вона тепер іде визволяти нас, і що день, то наші ближче й ближче...

Нова весна принесла нам і нові події. Одної темної квітневої ночі я крізь сон почув гуркіт гармат. Це гриміли зенітки. Я швидко одягнувся й вискочив на подвір'я.

Гігантські мечі прожекторів метушливо сікли хмари. Злий, пронизливий гвалт зеніток то втихав, то знову розпалювався, і тоді в темному небі спалахували вибухи шрапнелей. Мені здалося, що кілька секунд я чув угорі далекий і короткий гул літака. Невже був тільки один літак?

Вранці, ідучи стежкою по Собачці, я побачив, як вітер заніс у бур'яни газету. Папір мені був потрібний. Я пішов у бур'ян і взяв газету. Я її обережно склав, і

раптом очі мої прочитали напис: «За Радянську Україну». Я миттю пхнув її за пазуху і, хвилюючись, дивився в проясніле небо, наче там можна було побачити той сміливий літак, який приніс і подарував нам звістку з тієї сторони — від наших.

Це була партизанська газета. Вона закликала до боротьби з чужоземними загарбниками. Ми тричі прочитали її у нас, замкнувши двері. Там було оповідання про одну радянську дівчину-партизанку, яку впіймали фашисти якраз тоді, коли вона хотіла підпалити військовий склад фашистів. Її взяли на страшні тортури, різали на ній живе тіло, по-звірячому мучили її, але не випитали в неї нічого. Від мук тих, яких зазнала ця дівчина, люди падають непритомні, навіть помирають, а вона жила і витримала всі тортури за наш народ і навіть знайшла в собі сили гордо йти на шибеницю, щоб востаннє перед смертю кинути в обличчя ворогам своє прокляття і закликати народ до боротьби... Цю дівчину звали Зоя. Вона загинула, обороняючи Москву...

Вперше тоді ми взнали про неї.

Ще там була надрукована пісня:

Бий фашистів чим попало,
Без пощади, без жалю!
Він прийшов на наше сало —
Заженем його в петлю!..
Захлинеється вража сила
У своїй брудній крові,—
В спину вила, в груди вила,—
Костуром по голові!..

Звичайно, ми вмиг вивчили її напам'ять.

Така була перша весняна ластівка, і таку радісну подію принесла вона.

ЦЕ НЕ ІГРАШКИ

На Перше травня Юрчик покликав мене й Ромку до себе. В них уже був накритий стіл. І Юрчик, і його мати були одягнені по-святковому. Тьотя Клава посадила нас за стіл, налила наливки, яка збереглася ще з передвоєнного часу, й поздоровила нас із святом Першого травня. Обід був смачний. Мабуть, вона дістала продукти в своїй лікарні. Коли вона вдруге налила

склянки, я встав і проголосив промову, а тьотя Клава побігла до дверей переконалась, що нас ніхто не підслухує.

— Товариші піонери! — промовив я, бо ми вже називали себе піонерами.— Все одно наші ще прийдуть, і знову буде Радянська влада, і ми будемо знову ходити до нашої школи, і мати моя приїде з тилу, і про нас з вами ще почують. Будьте готові, товариші!

— Завжди готові! — відповіли всі і в тому числі тьотя Клава. Вона навіть обняла мене після промови і поцілувала в щоку.

Раптом Ромка підвелася за столом, виструнчилась і тихо заспівала:

Бий фашистів чим попало,
Без пощади, без жалю!
Він прийшов на наше сало —
Заженем його в петлю!..

Це вона сама склала мелодію до того вірша, який ми вчитали в партизанській газеті. Коли вона закінчувала, ми вже підтягували її:

...В спину вила, в груди вила,—
Костуром по голові!..

Потім ми попросили Ромку повторити, і незабаром уже кожен з нас добре пам'ятав мелодію.

З того часу ми цю пісеньку наспівували дуже часто, іноді в очі фашистським офіцерам, які, звичайно, не знали нашої мови.

Але ні ми, ані дорослі, наші батьки, не знали, що чекало всіх нас попереду.

В один з травневих днів Ромка повідомила мене, що батько послав її ночувати до нас. Це означало, що вночі в нього збиратимуться люди. Цілу зиму в дяді Михайла не було цих засідань. Мабуть, збиралися десь в іншому місці.

І ми знову з радістю позаймали свої місця на варті і, незважаючи на темряву, добре бачили, як сходились підпільники на квартиру до дяді Михайла, бо ми вже знали, як кожен з них пробиратиметься на підпільне засідання. Ромка часом виходила з своєї схованки й ходила по двору. Оскільки вона жила тут, то коли б її хто й побачив, вона не викликала б ні в кого підозри.

Вона підійшла до мене, в сад, де чергував я під нашою шовковицею.

— Як гарно надворі! — промовила вона тихо. — І ніде ні душі.

— Нам нікого й не треба зараз, — відповів я.

Була темна травнева ніч. В солодких пахощах потопав сад. Кожне дерево в саду було немов живе, немов би дихало над нами. В тихій темряві щось раз у раз шелестіло й тривожило нас, і було нам приємно, що ми справді вартуємо, а не граємось.

— Сашко, чуєш — наче хтось підкрадається...

— То, мабуть, пробігла собака або якесь звірятко.

Я такі звуки чув, як тільки став на варту, і мене вони менш непокоїли. Ромка, видно, була чимсь розтривожена і кожного разу хапала мене за руку й шепотіла:

— Чуєш?..

— Не лякайся... Весняними ночами живе кожне дерево й кожне зіллячко, і вони теж шарудять, наче живі істоти. От прислухайся...

І справді. Прислухавшись, ми почули, як щось шелестіло на дереві і як наче перешіптувалась гілка з гілкою і верхівка яблуні з верхівкою вишні, і після кожної такої розмови дерев тихо падали на нас пелюстки квітів, якими була облита кожна гілка, кожне дерево — цілий наш сад.

— Як чудово, хороше! — шепотіла знову Ромка. — Знаєш, Сашко, навіть хочеться плакати, так хороше! Коли б не фашисти були тут, а наші, тоді б не мовчала ніч, тоді тут би до самого ранку лунали пісні, сміх, музика. Ах, Сашко, коли б уже швидше поверталися наші!

І стало нам так сумно, так сумно, як ще не було ніколи.

Перший вийшов з підпільних зборів Женин батько. Я тепер впізнав його по високій постаті і запаху махоркового диму, який залишала за ним люлька. Він палив люльку, вогника якої ніколи не було видно вночі. Він пройшов садом за кілька кроків від нас і зник у темряві. Хоч як він намагався ступати тихо й обережно, але, прислухавшись, можна було почути його кроки. Нарешті й вони затихли.

Раптом Ромка рвучко схопила мене за руку:

— Чуєш?

— Я нічого не...

Але я не встиг закінчити, як і сам почув далекі глухі голоси десь у ярах Собачки, одинокий вигук, постріл. Це було там, куди пішов Женин батько. І тої ж хвилини ми почули, як хтось біг з двору в наш бік. Це був Юрчик, який вартував з боку вулиці. Він знав, де я, і тому знайшов мене враз.

— Облава! — прошепотів він якимсь таким шепотом, який, мабуть, було чути далеко.

Але довкола знову було так само тихо, як і до того.

— Що ти бачив? — спитав я в Юрчика.

— Вулицею пройшли маленькими групами солдати. Їх розставляють недалеко один від одного коло будинків. Виходити на вулицю неможливо.

— А може, просто нічні дозори ходять по вулиці й ловлять тих людей, хто без перепустки насмівився вийти на вулицю в такий пізній час? Такі дозори ходять щонаочі.

— Не знаю,— відповів він,— може, й справді так, як говориш ти, а може, й ні. Я ще ніколи на нашій вулиці не бачив цього.

— Постійте тут,— промовила Ромка,— я подивлюся сама. Вони не почують мене.

Вона зникла в дворі, а ми з Юрчиком напружено прислухалися. І тепер нам здалося, що ми почули далекі кроки десь на Собачці за садами і навіть притишені голоси. А може, це нам тільки здавалося.

Прибігла Ромка.

— Що там? — спитав я в неї сполохано, але вона спочатку не відповіла: вона задихалась від хвилювання й не могла навіть вимовити слова. Нарешті прошепотіла:

— Солдати на вулиці стоять цепом. Я чула їхні голоси і навіть бачила постаті. Це облава. Мені здається, вони оточують наш квартал.

— Ромко, сповісти батька,— наказав я.

Але в цей час ми почули на подвір'ї кроки. Це розходились підпільники. Вони йшли в наш бік, і по тому, як вони поспішали, і по їх перешіптуванню я зрозумів, що вони й без нас уже знають про облаву. Певне, вони таки виставляли свого вартового. Попереду йшов Ромчин батько. Очевидно, він вирішив вивести всіх на пустирі Собачки.

— Тату! — стиха промовила Ромка.

— Це ти, Ромко? Чого ти тут? — спитав він, підходячи до нас.— А ще хто тут? А, це ви, хлоп'ята! Що ви тут робите? Ану ж миттю по домах.

Потім він повернувся до своєї групи, і вони рушили до саду.

— Їх там упіймають,— прошепотів Юрчик.

Але я вже надумав, що треба робити.

— Іди негайно додому,— наказав я.— Щоб не впіймали й тебе на чужому подвір'ї. Ти, Ромко, йди до нас і лягай спати.

Сам я побіг вслід за дядею Михайлом і іншими, що йшли за ним. Почувши мої кроки, вони спинилися. Дядя Михайло впізнав мене. Він ступив мені назустріч:

— Чого ти?

— Дядю Михайле, не можна туди йти, там теж облава. Солдати оточили наші будинки з усіх боків. Коли пішов туди Женин батько, його, мабуть, схопили гестапівці, бо ми чули голоси й постріл.

— Ти не помилився, малий? Який Женин батько? Що ти вигадуєш?

— Ні, я не помилився, дядю Михайле. Не йдїть туди.

— А що ви тут робите?

— Ми просто загулялися допізна. Ніч така гарна, а в хаті задуха. Але не йдїть туди далі, там фашисти підстерігають.

Він задумався, мабуть, не знаючи, що робити. В цю хвилину на вулиці пролунали притишені голоси. Це йшли фашистські солдати.

— Дядю Михайле, давайте я проведу вас усіх до того підвалу, який ви знаєте.

— Гарзд, веди,— враз погодився він.— Ти проведеш туди цих людей, а я піду до себе. Мене не займають, адже я в себе вдома.

Я повів аж п'ять дорослих чоловіків до свого саду, потім на подвір'я і, нарешті, до підвалу. Дядя Михайло залишився, він, мабуть, пішов до себе.

Зачиняючи після всіх двері до підвалу, я чув, як розмовляли солдати на сусідньому подвір'ї. Хоч було дуже темно, але я показав їм язик, як це робила Женя, і повів людей заплутаними темними коридорами й ходами по підвалах, де тільки я розбирався вільно, бо це були шляхи моїх дитячих пригод. П'ятеро дорослих підпіль-

ників ішли за мною, і я їх рятував від гестапо,— це вам не іграшки!..

Всіх п'ятьох я привів до ями, підняв ляду й закрив потім за ними, заваливши її всяким мотлохом.

Один підпільник, кремений і балакучий дядя, сказав мені, коли стрибав у яму:

— Ти ж, хлопчику, дивися не забудь про нас завтра, бо з твоїх катакомбів сам чортяка дороги не знайде...

— В порядку! — сказав я йому.— Як тільки солдати подадуться з нашої вулиці, я буду у вас.

Ледве я встиг прийти додому й лягти в ліжко, як у двері застукали.

— Це фашисти,— прошепотіла Ромка, яка, звичайно, ще не спала.

— Вони,— відповів я і розбудив бабусю, потім відчинив двері.

Четверо фашистів — троє солдатів і один офіцер — зайшли до кімнати.

— Хто тут живе? — спитав офіцер.

— Тут живемо ми,— відповів я, показуючи на Ромку і на бабусю, що саме протирала очі й ніяк не могла збагнути спросоння, що власне сталося.

Офіцер подивився на мене й сказав щось до солдатів. Вони пройшли на кухню, заглянули під бабусине ліжко, але по-справжньому не шукали. Мабуть, на них вплинуло те, що помешкання наше виглядало дуже вбого і фашистам не було чого потягнути. Недаремно на їх обличчях, коли вони тільки зайшли до нас, можна було побачити якесь невдоволення й розчарування.

Один солдат, який, до речі, трохи розумів по-нашому, зняв був з цвяшка моє пальто, але, оглянувши його з усіх боків, презирливо скривив губи і повісив знову. Я вийшов вслід за ним і пошепки сказав йому:

— Пане солдат, ось я вам покажу квартиру, де живе одна дуже багата жінка. Вона спекулянтка, вона скуповує у ваших солдатів і офіцерів різне майно, обдурює їх. В неї бувають різні підозрілі люди...

І я розповів, як потрапити до квартири Вовчихи.

— Гут, гут, хлопшику! — зрадів солдат і сказав щось офіцерові. Потім вони всі вчотирьох рушили до зубної лікарки, минаючи квартири інших пожилців.

«А що, мадам,— сказав я собі в думках,— потралялякаеш тепер!..»

І я пішов спати.

Вранці Ромка пішла додому і враз повернулася:

— Сашко, тебе кличе батько.

За хвилину я вже був у них.

— Ну, розповідай,— сказав він.

— Що ж тут розповідати? — відповів я.— Сидять усі в ямі, замасковані так, що ніхто їх не знайде. Коли скажете, тоді й випущу. Але в мене немає чого дати їм їсти.

— Про те не турбуйся. Просидять кілька годин голодні. З дому не виходь нікуди, я прийду незабаром і тоді скажу тобі, що робити далі.

— Єсть! — відповів я з готовністю.

Але даремно я побоювався, що дядя Михайло затримається. Він прийшов швидше, ніж я сподівався, і знову Ромка прибігла за мною.

— Діти,— сказав дядя Михайло мені й Ромці,— сталося велике горе: гестапівці схопили батька вашої товаришки Жені.

— Не може бути!

— Бідна Женя! — вигукнули ми.

— Це тоді,— промовив я,— коли він уночі вийшов садом на Собачку.

— Сашко,— відповів дядя Михайло,— зарубай собі на носі, що його тут не було ні сьогодні вночі, ні вчора, ніколи не було... Ти його зовсім не бачив тут, ти помилився...

— Я вже зарубав собі на носі, дядю Михайле. Я нікого не бачив цієї ночі навіть уві сні і нічого не знаю...— сказав я.

— Справді, ми нічого не бачили,— відповіла Ромка.

Дядя Михайло пильно подивився на нас і щось буркнув собі під ніс, здається, про те, що, мовляв, ми ще молокососи і що нам треба гратися в ляльок.

З Ромкою ми домовилися, що вона піде до Жені й спробує її заспокоїти. Я запропонував, щоб Женя приходила до нас частіше.

ПІСНІ СТЕПУ

Заховані мною підпільники сиділи в підвалі аж до вечора другого дня. Дядя Михайло заборонив мені випустати їх раніше і навіть хоч один раз понести їм їсти.

Я думав, що вони потім будуть мене страшенно лаяти і, в усякому разі, будуть ображені на мене, що я не прийшов до них і не приніс їсти, бо цілих півтори доби ніхто з них нічого не їв.

Тільки надвечір другого дня дядя Михайло наказав мені випустити їх, але сам не пішов зі мною до підвалу. Я розумів: він зовсім не хотів, щоб хтось його бачив зі мною та ще й на нашому подвір'ї.

Підпільники покійно сиділи в ямі, коли я прийшов і, відкидавши мотлох, підняв ляду. Вони не тільки не лаяли мене, а, навпаки, були дуже ласкаві зі мною, і дякували мені, і руку тиснули, і навіть хотіли щось подарувати мені, та тільки в них нічого з собою не було, і тоді один спитав, який би я хотів подарунок від них на згадку: чи сибірського кога, чи складаний ніж, чи металевий свищик, чи балалайку.

Я сказав, що дуже хочу, щоб мені хто-небудь подавав пістолет ТТ.

Тоді один з них промовив:

— Такою цяцькою ми й самі граємось.

Другий додав:

— Бач, синку, пістолети, та ще такі, як ти просиш, не даруються, а здобуваються в бою. Зрозумів?

— Авжеж, зрозумів,— засміявся я.— От я й здобуду такий пістолет собі в бою.

Вони похитали головами, дивлячись на мене. На прощання я їм сказав:

— Ви не думайте, що я побоявся прийти до вас удень або пожалів для вас якої-небудь їжі. Ні, я хотів принести вам що-небудь поїсти, але дядя Михайло мені заборонив навіть відвідувати вас.

Той чоловік, який сказав про пістолет, тихо відповів мені:

— Дядя Михайло знає, що робить. Ти його завжди слухайся. Тільки нікому не проговорися, що ти нас тут переховував, бо потрапиш просто в пекло.

Вони виходили з нашого дому поодинці, сміливо, не крадучись. Я вийшов на двір останнім і побачив Вовчиху.

— Сашко,— спитала вона,— що це за люди ходять у нас? Я їх тут ніколи не бачила.

— Не знаю,— відповів я,— здається, чи не переодягнена поліція. Вони обійшли всі підвали й чомусь пита-

лися про вас, тьотю, що ви робите і чи не скуповуєте у військових різне майно.

— Ой Сашко, це вони справді в тебе питали?

— Питали...

— А що ти їм відповів?

— Я сказав, що ви працюєте зубною лікаркою і ні в кого нічого не купуєте, а заробляєте на роботі.

— Молодець, Сашко, ти розумний хлопчина, хоч ми з тобою й сварилися не раз. Заходь колись до мене, я тебе почастую добрими цукерками, а схочеш — то й вином.

Я, звичайно, чи, вірніше, мій язик збрехав цій жінці, але на цей раз мій язик зробив правильно, бо в мене вже народилася думка — а чи не здобути пістолет у фашистських офіцерів, коли вони будуть гостювати у Вовчихи.

Але дальші події примусили мене тимчасово забути про пістолет. Останніми днями Ромчин батько не раз викликав мене, доручав приносити які-небудь записки і завжди попереджав, щоб я нізачо не говорив нікому про це. Я залюбки виконував його доручення. Але все ж таки це були занадто дрібні доручення. Просто взяв, одніс — і все... Мені хотілось іншого. І тепер, коли дядя Михайло знову викликав мене, я подумав: «А може, оце вже буде справжня робота?»

Я миттю з'явився до нього.

— Сашко,— сказав він,— ти поїхав би з моїм дорученням до одного міста?

— А чого?

— Одвезти записку...

Мабуть, на моїм обличчі він побачив розчарування, бо раптом сказав:

— Ну, як не хочеш, то я нав'язувати тобі цього доручення не буду.

— Ні, ні, дядю Михайле, я охоче... Кажіть, куди і коли треба їхати.

— Їхати треба завтра. Місто тобі, здається, знайоме. Адже ми з тобою зустрілись в ньому — пам'ятаєш? — на вокзалі в перші місяці війни. Через це я й посилаю саме тебе. Тільки чи пустить тебе бабуся?

— Я щось вигадую, і вона пустить.

— Сядеш у поїзд і поїдеш. Адже дорога тобі знайома. За добу й доїдеш. Станція тобі теж знайома. Там є касир, Семен Порфірович. Не забудеш?

Другого дня дядя Михайло зашив мені в сорочку малесенький клаптик тонкої матерії — не більший за вербовий листок. Я нічого більше не брав з собою в дорогу, щоб не мати вигляду подорожуючого хлопця. Всім мало здаватися, що я ось тільки вийшов з своєї хати і просто через хлоп'ячі витівки підкатуюся то на приступці вагона, то в кузові автомашини.

Для бабусі була вигадана історія про те, що я їду не сам, а з одним знайомим хлопчиком до його родичів на село погостювати з тиждень. Бабуся, звичайно, повірила. Те ж саме я мусив сказати й Ромці та Юрчикові, бо дядя Михайло заборонив мені розповідати будь-кому про те, що я їду з його дорученням. Він і мені не сказав, що везу я листа до партизанів, але я в цьому не сумнівався.

І ось наступного дня я немовби вийшов просто собі з дому, а насправді я виїхав у далеку і, мабуть, небезпечну й дуже цікаву подорож.

На асфальті біля опери лежав труп дівчини. На грудях її був шматок картону з написом «Партизанка». Люди спинялися коло неї на хвилинку і мовчки проходили далі. Якась жінка своєю хусточкою витерла кров на обличчі в дівчини. Одне око в дівчини було напіврозплющене. Я довго дивився на її спотворене від тортур обличчя і все не міг рушити далі. Наче прикувала партизанка мене нерухожим поглядом напіврозплющеного ока.

Якийсь дуже старий чоловік, що стояв тут, узяв мене за руку й промовив:

— Іди собі, хлопчику, далі. Це не для тебе видо-вище.

І я, згадавши про свою справу, швидко побіг далі.

Один залізничник на вокзалі порадив мені шукати на товарній станції вантажного поїзда.

Я швидко розшукав вантажний поїзд, що йшов у потрібному мені напрямку. За кілька хвилин до відходу я обійшов усіх кондукторів, але ніхто з них не погоджувався брати мене до себе. Тоді я зачекав, поки поїзд рушив, і скочив на приступку тормозної площадки. Кондуктор стояв з другого боку спиною до мене, виставивши прапорець з тормозної площадки. Тим часом поїзд набирав швидкості.

Кондуктор помітив мене тільки тоді, коли поїзд ішов

майже повним ходом. Це був старий і похмурий кондуктор. Він подивився на мене спідлоба й не сказав спочатку нічого, а почав копатися в своїй скриньці. Все-таки я помітив, стоячи на приступці, що він раз у раз позирав у мій бік.

— Ну влізай уже сюди, чого ж став на приступці,— нарешті сказав він,— довго ти отак їхатимеш?..

— Їхатиму, поки ви, дядю, дозволите...

— А я тобі не дозволяв і стільки їхати. Я ось тебе здам на першій станції військовому комендантові...

Я почав удавати, що дуже злякався, і спустив ногу з приступки так, немов хочу стрибати на повній швидкості.

— Куди, скажений!..— вигукнув кондуктор.— Голова ще ціла?..

Він навіть схопив мене за руку і втягнув на площадку.

— Сиди отут.

І посадив мене на свою дорожню скриньку. Сам він сів край тормозної площадки, поставивши ноги на верхню приступку. Тепер він дивився не на мене, а в поле, але кожного разу, промовляючи до мене, він напівобертвся в мій бік.

— Сам із Києва?

— З Києва.

— А їдеш куди?

— На село.

— Думаєш, там краще?..

Щоб якось не проговоритися йому, чого я їду, я почав говорити йому те, що я вчитав у одній старій книжці для дітей, у якій хлопчик-сирота їде на село до родичів, бо не має чого їсти в місті, всі його забули, всі його женуть від себе, не дають йому їсти, лають. Він не має притулку, його втягують у своє коло міські босяки, різні там злодюжки й так далі...

— Та вже не знаю, чи там краще,— відповів я,— знаю тільки, що гірше, ніж тут, не буде.

— А хіба в місті немає більше родичів?

Кондуктор уже зовсім повернувся до мене й уважно слухав.

— Бідна дитина,— сказав він,— таке мале, а стільки вже перетерпіло. Всього вже звідав. Як ото не

натрапиш на доброго чоловіка, то життя тебе так перемеле, що не буде з тебе нічого путнього.

Я розповідав йому все те, що було написано в книзі про хлопчика, а він тільки співчутливо кивав мені й підтакував. Потім він, коли вже звечоріло й ми проїхали кілька станцій, дістав з своєї скриньки хліб, печену картоплю, цибулю й сіль. Мені він одломив більше хліба, ніж собі, й підсунув до мене картоплю й цибулину.

— Іж, синку, бо ніхто тебе в дорозі не нагодує, а з тобою ж, бачу, нічого немає...

Потім він мене знову посадив на скриньку, вкрив на ніч своїм брезентовим кобеняком і наказав заснути хоч сидьма...

— Спи собі, синку, тут тебе ніхто не займе.

Мені було соромно перед самим собою, що я в розмові дурив цю, таку добру до мене, людину, але інакше повестися не міг, бо все ж таки я людини не знав та, хоч би й знав, то не міг би йому сказати правду. Я втішав себе тим, що, мабуть, в цій книзі про давнє життя, з якої я все йому розповідав, описана правда. А ще я думав про те, чи знайду, приїхавши, ту людину, до якої мене послав дядя Михайло, і чи не потраплю й сам у гестапо, і, коли б потрапив, то як би я себе там поведив, і тут же вирішив, що нехай там навіть з живого мене здирають шкіру, а я їм нічого не скажу про підпільників. І думав ще, чи встигну виконати доручення за той час, який мені дав на це дядя Михайло. А що, коли касир, до якого мені треба звернутися, вже не працює, або кудись поїхав, або його заарештовано і він розповів у гестапо про пароль, і тоді мене, тільки-но вимовлю пароль, миттю схоплять і, звичайно, повісять, і що я вигукну до катів перед шибеницею...

Ніч навіювала на мене сумні думки, та коли я прокинувся вранці й побачив сонце, зелені ниви, ліси, то сам здивувався, як це могли опанувати мене такі думки вночі.

З цим кондуктором було добре їхати. Вранці він годував мене знову хлібом і холодною картоплею і навіть здобув десь гарячої води, і ми напилися чаю. Шкода тільки, що він зовні виглядав дуже похмурою й мовчазною людиною. Після першої ж розмови він наче замкнувся й майже весь час мовчав.

Я мав трохи грошей, які дав мені на дорогу дядя Михайло, і на одній зупинці купив смачних і запашних суниць. Я й сам дуже любив суниці, але особливо хотів почастувати ними кондуктора, щоб віддячити йому за співчутливе ставлення до мене. Але він не взяв у мене жодної ягідки, як я не просив його з'їсти хоч трохи. Йому навіть стало чомусь так ніяково, що він, щось промимривши, заметушився і швидко кудись пішов. Довелося мені самому з'їсти всі суниці.

Та, на жаль, незабаром довелося мені розлучитися з цим чудовим кондуктором. На одній станції поїзд зупинили, і далі він не пішов. Я ще з годину чекав, аж поки не повернувся кондуктор.

— Га-га... — сміявся він якимсь дивним, немов довго стримуваним реготом, — партизани висадили міст через річку, і тепер ніякий чортяка не проїде вперед поїздом.

Він скрутив цигарку, довго смоктав її, сказав знову:

— А здорово висадили! Мабуть, тижнів на два спиниться рух на дільниці. От що, синку, нема чого тобі тут даремно сидіти, йди на дорогу, може, хто в машину візьме. Ти малий, тебе пожаліють.

Він трохи покопався в своїй скриньці й подав мені загорнутий у папір шматок хліба, картоплину й маленьку грудочку цукру.

— Візьми собі на дорогу, бо хто зна, коли ще ти доберешся до своїх родичів на село та чи й приймуть тебе.

Бідний дядя кондуктор, він цілком повірив у те, що я йому розповідав немовби про себе. Я попрощався з ним і вирішив, що обов'язково віддячу цій людині, якщо тільки коли-небудь в житті зустріну її.

Кондуктор підрахував, що йти мені до моєї станції треба ще кілометрів сто п'ятдесят, тримаючись біля залізниці. Мені нічого не залишалось, як вийти на шлях і рушати пішки, сподіваючись, що якась попутна автомашина візьме мене. Я мусив поспішати, бо дядя Михайло дав мені строк і сказав, що спізнюватись не можна.

Я розпитався про дорогу в однієї старої жінки, яка, подивившись на мене, похитала головою і сказала:

— Дай боже тобі, синку, дійти, та тільки боюся, що не дотопаєш — малий ще... та й взуття на тобі плохе, не витримає. Хіба хто на машину візьме, просися.

Довгий час треба було йти вимощеним стовповим шляхом. Але йти по каменю було важко. Незабаром я зійшов на бічну стежку й почимчикував, намагаючись поспішати.

Кожного разу, побачивши здаля вантажне авто, я вибігав на шосе й підіймав руку, але здебільшого машини навіть не спинялися, а коли спинялися, то, довідавшись, що я хочу під'їхати, рушали далі без мене.

Вибігати до машин доводилось так часто, що я за півдня пройшов зовсім мало, зате втомився вкрай. Я сів край дороги, вірніше, впав, безсилий, і вмить заснув просто на землі. Я спав так міцно, що, прокинувшись, не міг пригадати, щоб мені щось снилося. Зате не вві сні, а насправді я побачив, що мої черевики витримують недовго. Підметки повідставали, а в одному вже повилазили пальці на свіже повітря.

«Сашко,— промовив я сам до себе,— ти ж не якийсь там мамин мазунчик, ти — справжній партизан і виконуєш партизанське доручення. Не до лиця тобі придивлятися до своїх дірявих черевиків...» Я підвівся й пішов далі.

Ідучи, я з'їв кусень хліба й картоплину, що дав мені чудовий кондуктор. Не знаю, чи й наївся. Я про те зовсім не думав. Знав тільки, що мені треба не спізнитися на призначену станцію.

Незабаром на одному черевіку підметок відірвався зовсім, а на другому ледве тримався й тільки заважав мені йти. Я роззувся, зв'язав шнурки й перекинув черевики через плече так, щоб один висів на грудях у мене, а другий — за спиною. Не знаю, скільки я пройшов. Тепер уже не до всіх машин вибігав я на шосе. Коли здаля бачив на машині постаті німецьких солдатів, я йшов собі далі. Коли ж бачив цивільних, я просився на машину, і звичайно машина пролітала повним ходом повз мене й навіть не думала зупинитись.

Мені дуже хотілося пити, і коли я переходив кладкою через рівчак, то не втримався, спустився до води і з насолодою напився. Ніколи я ще не пив такої смачної води. Відпочиваючи на березі, я згадав про подаровану мені кондуктором грудку цукру і знову напився води, але хоч вода пилася й з цукром, то вже була не така смачна, як уперше.

Кортіло полежати на зеленій м'якій траві, проте я

не міг собі дозволити цього й рушив далі. Незабаром в мене почали боліти п'яти, і потім мені здалося, що я голодний. Я старанно гонив від себе цю думку, бо ж однаково не мав чого їсти, але думка про їжу була дуже настирлива й ніяк не покидала мене. Це вона, ця думка, підмовляла мене просити їсти в селян, коли я проходив селами.

Я пройшов довгу вулицю, спитавшись у однієї жінки тільки про дорогу. Вона показала мені рукою напрям і швидко пішла, мабуть, кудись поспішала. Коли б не це, я, напевне, попросив би в неї шматочок хліба, як жебрак. Потім я ще кількох людей розпитував дорогу, хоч уже й знав, куди йти. Я хотів почати з дороги, а потім попросити хліба або вареної картоплі, але щоразу тільки питався про дорогу й не зважувався попросити їсти. Тільки значно пізніше я додумався до того, що люди вважали, ніби я просто вийшов з ближчої вулиці чи села і зараз потраплю додому, тому ніхто з них і не пропонував мені їсти.

Якийсь селянин, з великими навислими бровами, страшенно худий і якийсь надто нервовий, коли я його теж спитав про дорогу, подивився на мене пильним і сердитим поглядом і замість того, щоб пояснити дорогу, спитав:

— Ти з Оболоні?

— Авжеж, — відповів мій язик, не спитавшись поперед у мене.

— А як там в Оболоні сьогодні?

— Добре...

— А вночі не насакували оті босяки, бандити?

— Які, дядю?

— Ну, партизани — не знаєш...

Він питався в мене сердитим голосом, а я був голодний і теж розсердився на нього і сердито відповів:

— Була вночі якась стрілянина, хтось когось за щось застрелив, але кого, й за що, і хто — не знаю...

— Ага... А ти не знаєш, хлопче, чи то були партизани, чи просто хлопці сільські поміж себе пересварилися?

— Не знаю. Чув тільки, що кількох людей з управи начебто заарештували й кудись вивезли. Кажуть люди, немовби до лісу...

— До лісу?

— Так кажуть люди.

— Це вони, партизани. Ага. Ну, йди собі, хлопче, далі.

Кілька селян віддаля, що, мабуть, зустрілися і про щось розмовляли, бачили, як я говорив з старим селянином, і спитали мене:

— Гей, малий, про що тебе староста розпитувався?

— А хіба то староста?

— А ти й не знаєш? Староста, бодай йому до ранку завтрашнього не дожити!

— Він питався в мене про Оболонь, чи не було там цієї ночі партизанів.

— А ти що йому сказав?

— Сказав — були...

— Були? Ти сам бачив? Може, наші хлопці? Може, Бородатий?

— Та ні, насправді я нічого не знаю, бо я й не був в Оболоні. Це я так, щоб його трохи полякати.

— Ха-ха-ха,— реготалися селяни.— Оце так малий! Влучив якраз у саму точку. Пан староста вже й ночами не спить, усе про партизанів думає, все боїться, що вони злапають його. Та й бідовий же ти хлоп'яга.

— Я йому ще сказав,— додав я,— що партизани забрали з собою всю сільуправу до лісу.

— Ха-ха-ха...— сміялися селяни.— Було б тобі ще сказати, що партизани питалися й про нього. Мабуть, з переляку й окачурився б нарешті. Вже й так став сухий, як очерет, вже йому й шматок у горло не лізе від страху.

В цих людей я міг би напевне випросити хліба, але язик мій, завжди такий сміливий, тут наче присох до горла.

І я пішов далі.

Так я перейшов усе село. За селом на толоці пастушки пасли кілька корів. Майже безсилий, я доплентався до них і сів на землю. Хлопчаки сиділи півколом і мовчки дивились на мене. Один з пастухів ганявся по полю за коровою, що все відбивалася від череди, і голосно лаявся.

— Можна біля вас посидіти? — спитав я.

— Посидь,— відповів за всіх досить високий, у рудих патлах пастушок.

Тут же на двох каменюках стояв казанок, і в ньому

кипіла вода — мабуть, варили юшку. Ох, як мені хотілося їсти!

Мені раптом спало на думку заробити в цих хлопців собі їжу. Адже їм, видко, було нудно й сумно.

— Хлопці,— промовив я,— хочете, я заграю вам спектакль?

— Який спектакль? — спитав рудий.

А один хлопець сказав:

— Хай грає, подивимось.

— А що ти гратимеш? — почув я запитання.

— Макбета гратиму.

— Макбета? А що це?

— Спектакль такий. Про те, як Макбет убив короля.

Проте я згадав, що й сам не знаю, нащо він це зробив. Але сцену цю виконував наш сусід-артист, і вона мені дуже подобалась.

— Тільки мені треба, щоб хтось із вас ліг отут, а я маю нападати на нього.

— Знайшов дурнів! — промовив хтось із хлопців.

Але високий рудий гримнув:

— Ану, помовч.

— Я не насправді,— пояснив я.

— Мишко, лягай ти,— скомандував рудий одному з хлопчиків.— Не бійся, живий будеш.

Хлопець ліг біля мене. Рудий сказав:

— Ну, тепер грай.

Я почав грати. Де й поділась моя втома і голод! Я тільки бачив вирячені на мене з подиву очі хлоп'ят, їхні витягнуті обличчя й розкриті роти. Коли я з ножом кинувся на «короля», то почув вигук жаху в моїх глядачів і побачив перелякані обличчя. А хлопчик, який був моєю «жертвою», лежав ні живий ні мертвий.

Коли я скінчив, хлопчики хвилину сиділи мовчки.

— Здорово! — нарешті прохопилось у рудого.

— Отак буде й з фашистами! — додав я.

Хлопчики здивовано дивилися на мене.

— Де це ти навчився? — спитав мене рудий.

— Я артист! — відповів я.— Я знімався в кіно.

— Брешеш! — сказали всі пастушки хором.

— Ага, брешу? Брешу?

І я почав копатися в кишенях, поки не знайшов клаптик кінострічки, де я знімався:

— На, дивися! Брешу?

Хлопці недовірливо взяли стрічку й почали розглядати її проти сонця. Звичайно, на стрічці було важко розпізнати обличчя, на ній я навіть сам не впізнавав себе, але один з пастушків упевнено сказав:

— Він! Упізнав! Оце здорово! А в якій це картині?

— Ця картина не була закінчена. Війна перешкодила,— пояснив я.

Хлопці з повагою повернули стрічку мені.

— А тепер,— сказав рудий,— тягни там юшку, бо, мабуть, уже विकипіла...

В казанку хлопці варили суп з перепеленятами, яких вони повидирали з гнізд і самі випатрали. Пташенята були зовсім малі, голопуп'янки, але юшка була дуже смачна. Мені дали ложку, і я підсів до казанка. Побачивши, що я їм юшку без хліба, рудий розломив свій шматок надвое і більший кусень дав мені. І я почував, як разом з перепелячою юшкою вливається в моє тіло втрачена в дорозі сила й бадьорість. Перший обід у подорожжя я заробив своїм трудом, як артист.

Потім я проспівав хлопчикам нашу пісню:

Бий фашистів чим попало,
Без пощади, без жалю...

Пісня їм дуже сподобалась, і я навчив їх співати її.

День був великий. Я поспішав пройти якнайбільше, поки настане вечір. Мої кишені були напхані тепер цибулею, вареною картоплею, огірками. Це все надавали мені пастушки, довідавшись, що я пішки йтиму дуже далеко і що зі мною немає ніякої їжі. Їм було жалко розлучатися зі мною. Один із них подарував мені пару печених яєць і порадив ночувати в ближчому селі, де в нього була сестра. Він розповів, як її знайти, щоб не блукати по селу. Який я був вдячний цьому хлопцеві.

Я й справді легко розшукав сестру того пастушка, і вона відразу дозволила мені ночувати в них. Чоловік її був у Червоній Армії, а вона залишилася сама з двома дітьми: хлопчиком років дев'яти й дівчинкою років на три молодшою за брата. Вечеряв я разом з ними. Після вечері діти так розгулялися зі мною, що довго не хотіли лягати спати, бо я таки вмів гратися.

Господарка повклала всіх спати на полу, а сама лягла на лаві біля вікна. Втоmlений тяжким для мене днем, я враз міцно заснув.

Сонце ще тільки зводилось над обрієм, як я рушив далі. І враз я відчув, що вчора попідбивав собі ноги, йдучи босий. Вони боліли. Я не звик стільки ходити та ще босоніж. Ні, я таки не був певен, що дійду, якщо не трапиться машина. Їжа тепер непокоїла мене менше. Хазяйка, де я ночував, не пустила мене в дорогу без їжі. Вона повісила мені через плече невеличку торбу, поклала туди хліба, картоплі і навіть пляшку молока.

Проходили машини, і я знову просив підвезти мене. Не брали. Я відпочивав щодалі частіше і відчував, як раз у раз мені важче зводитись на ноги і йти, йти...

Проходячи села, я вже не розмовляв ні з ким, а тільки розпитувався, як вийти мені на стовповий шлях, щоб іти попід залізницею, яка, звичайно, не працювала. На деякі машини я вже не звертав уваги і навіть не обертвся в їх бік. І ось раптом з однієї машини хтось гукнув на мене:

— Хлопшику! Хлопшику!

Це їхали вантажною машиною фашистські солдати.

— Куди йшов? — спитали вони мене.

Я махнув рукою вперед. Вони закивали до мене, закликаючи в машину. Я не повірив, але все ж підійшов. Вони втягли мене в машину й поїхали.

На дошках у кузові машини сиділо більше десятка солдатів. Вони щойно пообідали й були веселі від випитого спирту. Вони почали про щось питати мене, показуючи в різні боки руками й вимовляючи назви сіл. Я, звичайно, не розумів нічого і показав рукою вперед, туди, куди мені було треба.

Машини мчали з великою швидкістю. Ми проїхали багато кілометрів і нарешті прибули до одного великого села, де вже стояли на майдані такі ж машини з солдатами.

Я пішов по селу. В одній тітки я попросив напитися. Поки я пив, вона когось лаяла:

— А бодай би ви без голів отут позалишалися!.. Щоб на вас холера напала!

— Кого це ви лаєте, тьотю? — спитав я.

— Та вже ж нікого... як не отих ненажерливих фріців. Думаєш, чого вони поприїздили? Заготівлі скоту село не виконало, от вони й приїхали... Бачиш, оточили село — це щоб ніхто й теляти не вигнав у степ.

Почнеться, сину, таке тут зараз, що краще б і не бачити, й не чути...

Я зрозумів усе. Про таку заготовівлю скоту мені вже розповідали вчора пастухи. Зараз почнуться арешти селян, биття їх у сільуправі, грабунок, а може, й палитимуть хати. Швидше, швидше звідси! Я маю своє завдання і тільки про нього мушу думати. І я вийшов з села знову на стовповий шлях, відчуваючи, як слабнуть мої ноги і як боляче мені ступати.

Пізніше мені пощастило впроситися на якусь порожню вантажну машину. Машина пройшла ряд сіл, в одному з них спинилася і далі не пішла. До сусіднього села було вісім кілометрів. Сонце вже було низько над далеким лісом, та я вирішив іти. Не можна було гаятися. За всяку ціну треба було завтра прийти на станцію, де я мав передати заштиту записку.

Я пройшов менше половини дороги до ближчого села, як уже стемніло. Я міг би йти і вночі, коли б не втомлені й підбиті ноги. Вони вже зовсім відмовлялися йти. Коли виходив з останнього села, я не помітив на обрії грозової хмари, яка швидко росла й застинала все небо. Це через неї так рано стемніло. Незабаром шлях розійшовся на два боки, і я не знав, яким піти. Я звернув ліворуч і пішов, хоч і не знав, чи йду туди, куди слід. Було вже темно, і я не бачив, чи є десь поблизу залізнична колія, від якої я весь час намагався триматись недалеко, бо вона мала напевне привести мене до моєї станції. Почалася гроза, і настала така темінь, що я не міг бачити й за п'ять кроків поперед себе. На щастя, дощ був теплий, і я зовсім не змерз. Тільки ногам йти було ще важче.

Десятки блискавиць раз у раз пронизували хмари, немовби падаючи на мене, небо вибухало громами. Тяжко було мені й моторошно самому в полі, та ще, мабуть, збившись з дороги. Я спробував був заспівати, та з пересохлого горла вирвався якийсь не чутний навіть самому мені хрип і враз обірвався. Я не мав сили не те що співати, а навіть голосно промовити слово.

Злива незабаром минула. Далі й далі спалахували блискавиці, слабше гримів грім. Вже давно закінчився потужний шлях, і я йшов понад звичайною польовою дорогою.

В небі засяяли зірки. Стало трохи видніше, і я поба-

чив перед собою величезну калюжу. Треба було обійти її. Я взяв просто в поле і незабаром побачив, як щось зачорніло поперед мене.

— Гей там! — гукнув я, зібравши всі сили.

Але ніхто не відгукнувся. Тим часом на горбі щось вимальовувалось схоже на невеличку хатку. Мені так хотілося зустріти якийсь житло з людьми, що я твердо вірив у те, ніби на горбі хата, і прямував на неї. Кілька разів я падав у якусь високу траву, спотикаючись у борознах. Нарешті дійшов, тільки сили мені вже не вистачало, щоб знайти вікно й постукати. Я підняв руку і, ледве доторкнувшись до чогось твердого й холодного, опустився безсилий тут же, пірнаючи в забуття. Останнє, що я відчув, була вогка й тепла земля піді мною.

«Треба пошукати...» — промайнуло в моїй голові, але так і не встиг я подумати, що саме треба пошукати... Земля, здавалося, почала падати піді мною, і якась солодка втома раптом налила мене вщерть.

...Коли я прокинувся, то не враз пригадав, де я і чому тут опинився. Наді мною миготіли вже збляклі зірки, сіріло на сході, та кругом була ще темрява. Я обмацав землю навколо себе. Тепер зрозумів: я напівлежав, обіпершись об розбитий танк, покинутий серед ячменів.

А навколо мене буяло життя, незважаючи на те, що світанку ще не було. Настирливо кричав десь зовсім недалеко деркач, наче дратувався зі мною. Підпадьомкало враз кілька перепелів, високо десь, не перестаючи, торжествував жайворонок, у недалекому лужку гуділа птиця бугай. Птахи наче змагалися один з одним, і здавалося, що деякі кричать тут, біля моїх ніг. Я навіть обережно підвів голову, щоб подивитись, і раптом побачив двох зайченят, що гралися коло мене. Потім над нами закричав сич, і зайці зникли в хлібах.

Я спробував поворухнутись і відчув у всьому тілі непереможну втому й біль. Ноги були неначе прикуті до землі. І я вирішив лежати так і не ворухитись, щоб до ранку набратися сили. І ось почало уявлятися мені, що я лежу біля танка тяжко поранений і прощаюся з життям; і мені солодко слухати й останню, мабуть, тільки для мене розпочату пісню жайворонка вгорі, і перепелячий марш, і настирливе й наче зловтішне деркачеве: «Прощай! прощай!..» І радісно мені, героєві бойової

слави, вмирати отут, під своїм танком, на полі бою за свій народ...

«Піонер Сашко! — ніби промовляю я сам до себе.— А коли ти не зможеш сьогодні звестися на ноги, щоб іти вперед, як ти передаси листа партизанам?»

«Я поповзу по землі, як вуж,— відповів я сам собі.— Так, як на моєму місці зробила б Зоя...»

«А якщо тебе схоплять, і віддадуть у руки гестапівцям, і будуть тебе там мучити й випитувати відомості про партизанів?»

«Я мовчатиму, хоч би мене вішали, і тільки плюватиму в обличчя катам. Так, як Зоя...»

«Але ж ти зараз лежиш, безсилий навіть звестися на ноги, а тобі ще йти далеко-далеко...»

«Ні, неправда, що я безсилий! В кожній людині в серці є дивна сила, яку тільки деякі люди зважуються витратити, та й го тільки раз у житті. Коли вже знесиляться вони, ослабнуть руки, і ноги, і все тіло, тоді серце враз напоює тією силою людину, щоб вона могла виконати своє останнє завдання і потім померти...»

«Немає такої сили, це ти вигадав, Сашко».

«А я кажу — є така сила... дивна сила. Мені про неї розповідав капітан Стариков. Хіба не буває так, що смертельно поранений боець скаче на коні з донесенням до командира, передає донесення і враз падає мертвим? Хіба не було таких льотчиків, що витримували бій відразу з п'ятьма фашистськими літаками, а самі були поранені, і літак був побитий зовсім, і все-таки льотчик провадив бій до перемоги, а потім дотягував літак до свого аеродрому, репортував про перемогу і падав мертвий?.. А всі дивилися на його літак і не могли збагнути, як він тримався в повітрі, такий розбитий. А тому, що в серці льотчика вибухла дивна сила. Так і я — доберуся до станції і передам доручений мені лист... і серце моє...»

Я не помічаю, як настає світання... Як ще дужче гомонять і співають птахи... Як на колосках блищить роса...

Я не помічаю й того, як засинаю міцним ранковим сном, заколисаний піснями степу.

Я був певен, що дійду до станції й передам листа. Але в останній день мандрівки я дуже ослаб. Я вже не йшов, а плентався, а коли хотів сісти відпочити, то просто падав на землю. Підводячись, спочатку ставав навкарачки, потім відштовхувався від землі руками і починав іти.

Наближався вечір. Цілий день я живився тільки щавлем і не доїденою вчора цибулиною. Часом я зустрічав у полі людей, але я ні в кого не хотів просити допомоги, бо побоювався, щоб мене не розпитували або не затримали. Адже до мети вже залишалось недалеко.

Тепер уже не тільки ноги, але й голод, і запаморочення в голові перемагали мене. До станції залишалось якихось, може, вісім кілометрів, але перемогти їх я вже не мав сили. Я ще пробував ступати запаленими ступнями, та змушений був спинитись. Я сів біля дороги, сподіваючись на якусь випадкову машину. Байдужість і сонливість перемогли мене. Я заснув сидячи.

Я не чув, як біля мене спинились на шляху підводи, як люди з підвід, здивовані моїм виглядом, підійшли до мене. Не чув, як будили мене, як поклали на віз і поїхали далі.

Я прокинувся тільки тоді, коли вночі підвода спинилась і хтось почав знімати мене з воза.

— Прокинься, хлопче, бо мусиш тепер іти своїми ногами.

І я прокинувся. Навколо мене метушились якісь по-статі, розмовляючи впівголоса. Я став на ноги й роздивлявся навколо себе.

— Ну,— спитав мене високий чоловік з автоматом на грудях,— туди ми тебе привезли, куди тобі треба, чи ні?

— А де я?

— На хуторі під містечком. До нього ще кілометрів зо два.

— Мені треба в містечко, на станцію,— сказав я.

Біля мене стояли якісь люди, озброєні гвинтівками, автоматами, а недалеко я побачив групу людей біля станкового кулемета. А високий пояснив мені:

— Бачиш, синку, взяли ми тебе по дорозі, бо зовсім ти плохий став. Привезли тебе ближче до станції,

тільки на станцію сьогодні не можна. Ночуватимеш тут, на хуторі, бо зараз на станції війна буде.

— Яка війна, дядю?

— Та ми трохи прочухана дамо фрїцам.

— То ви партизани?

— Та вже ж ніхто більше.

— Візьміть і мене з собою.

— Та ти й так ледве на ногах держишся. Куди тобі з нами?

Вони не взяли мене з собою і наказали сьогодні до містечка не ходити, а тільки завтра, і не раніш, як удень.

Я ночував на хуторі. Вночі ми чули далеку стрілянину в містечку й бачили кілька заgrav. То партизани паляли фашистів і їхню поліцію. Ах, як я шкодував, що вони не взяли мене з собою! Може, я й залишився б з ними на весь час війни. Малий, кажуть. А листи возити секретні, то не малий!

Вдень я пішов у містечко на станцію, щоб передати листа касирові. Я знайшов касу й постукав у віконечко, але воно не відчинялось. Я постукав ще. Якийсь чоловік, мабуть, сторож, спитав, що мені треба. Я сказав, що мені треба касира. Він вилаявся й показав мені на якийсь папірець, який висів на стіні біля каси. Я прочитав про те, що каса зачинена в зв'язку з тимчасовим припиненням руху на залізниці.

Вперше за всю свою подорож я перелякався й не знав, що мені робити. Адже, окрім касира, мені не вказано було нікого іншого.

Я розпитався в сторожа, де живе касир. Я сказав, що я винен касирові гроші. Сторож мені повірив і докладно розповів, як знайти касира.

Через кілька хвилин я вже стояв на подвір'ї касира Семена Порфировича. Побачивши стару жінку, що витирала ганчіркою щойно помитий ганок, я спитав:

— Скажіть, будь ласка, чи Семен Порфирович дома?

— Дома, а нащо він тобі?

— Та маю передати йому гроші, я йому винен.

В цю хвилину на ганку з'явився сам Семен Порфирович.

— Які гроші? Хто це мені тут винен гроші? — почув я суворий і разом м'який голос.

— Та я... та мені треба... я вам зараз поясню які.

— А що там пояснювати, коли винен, то давай сюди. Є там у мене час на балачки...

Він тримав у руці шило і жіночий черевик, з якого звисав кінець дратви.

— А скільки коштує квиток до Семенівки?

«Квиток до Семенівки» — це був наш пароль, який передав мені дядя Михайло.

Старий шильно подивився на мене й сказав:

— Квиток до Семенівки? Гм... Скільки ж він коштує?.. От і не пам'ятаю. Рідко хто бере до цієї станції. Рідко!

Ще дядя Михайло мене попередив, що такої станції на залізниці взагалі немає, а є село десь далеко від залізниці.

Він запросив мене до хати й повів у невеличку кімнату, де був розкладений інструмент для лагодження взуття і де, мабуть, у вільний час він сам працював.

— А для кого потрібний цей квиток? — спитав він, зачинивши щільно двері.

— Для дяді Михайла.

— Ну сідай...

Я сів. Семен Порфірович раптом покинув шило і сплеснув по-жіночому руками:

— То це ти, хлопчику, аж із самого Києва?! Та як же ти сюди добрався? Адже ж поїзди не ходять.

Я кількома словами розповів, як добрався сюди. Семен Порфірович оглянув мої збиті й опухлі ноги, ще пильніше подивився в мої очі. Мені навіть здалося, що в його очах з'явився раптовий блиск і вогкість.

— Такий малий! Такий малий!..— промовляв він і гладив мене по голові.— Та ти ж міг загинути в дорозі чи з голоду, чи від лихої години. Та ніхто б і не кинувся тебе.

— Ні, я не загинув би. Я бідовий!

— Варваро! Варваро! — гукав уже він. І коли його дружина прийшла, він сказав:— Цей хлопчик аж із самого Києва, він ішов пішки. Мало не покалічив собі ніг, а таки прийшов, бо так треба було.

Його дружина кинулась готувати теплу воду, щоб обмити мене.

— Зараз я нагодую тебе, дитино...— промовляла вона.

А Семен Порфірович наказав їй:

— Ти, Варваро, йди там поклопочися про все, що треба, а ми тут самі поговоримо, бо в нас мужська розмова...

І коли вона пішла, сказав:

— Давай лист!

Я взяв його ніж, яким він різав шкіру, розпоров рубець на сорочці й дістав записку. Він прочитав записку тільки за допомогою шифру, бо записка була зашифрована, і, спокійно подумавши, сказав:

— Ти не знаєш, про що тут написано?

— Ні.

— Ну, тоді і я тобі цього не скажу.

Мені було трохи образливо, що від мене криють те, в чому і я беру участь, але я переміг себе й сказав:

— Конспірація?

Це слово я чув від дяді Михайла, і його ми вживали в розмові між собою — я, Ромка і Юрчик.

— Так, конспірація! — сказав Семен Порфірович. — От мене й цікавить заради цієї конспірації, як ти знайшов мене?

— Спитав у сторожа станції, де ви живете.

— А що він сказав тобі?

— Він спитав, чого я хочу бачити вас. А я сказав, що винен вам гроші, не доплачені за квиток до Києва...

— А ще кого ти питав?

— Більш нікого.

— От за це ти молодець, що вміло вигадуєш. Це, синку, не брехня, це так треба. Ворога завжди треба вводити в оману, інакше ми видамо себе.

Після цього я встав і хотів іти.

— Куди? — спитав мене старий.

— Піду назад, до Києва.

— Сказився!.. Знову пішки?

— Пішки. А може, якась машина мене підвезе.

— Нікуди ти зараз не підеш. Твої ноги не пройдуть і десяти кілометрів.

І я залишився в Семена Порфіровича.

Мені не дозволяли нічого робити, а примушували лежати й спати. Дружина Семена Порфіровича мазала чимсь мені ноги. Виразки, які з'явилися на ногах в дорозі, незабаром полушилились, біль і втома в ногах і в усьому тілі зникли. Я знову почував себе здоровим, повним сили й бажання діяти. Найважчим було для мене

тепер — влєжати на ліжку вдень, а господарка все ще примушувала мене лежати.

Через кілька днів касир приніс мені старі, але зовсім цілі черевики на гумовій підшві.

— Ану ж, приміряй,— сказав він.

Черевики були трохи великі на мене, але він порадив:

— Як ітимеш, то більше намотуй на ноги: м'якше буде і ніг не позбиваєш.

Я все поривався повернутися додому, але Семен Порфирович мене затримував. Він казав, що я ще не досить відпочив. Тільки пізніше я догадався, що він на-вмисне тримав мене більш, ніж треба.

Якось уночі Варвара Андріївна збудила мене.

— Устань, Сашко, там тебе хоче бачити один чоловік.

— Який? Хто? — враз підскачівши, спитав я.

— Сам Бородатий прийшов, щоб побачити тебе. Отам, у кімнаті Семена Порфировича.

Бородатий? Той, про кого говорять на сотні кілометрів навкруги?

Я швидко одягнувся і пішов туди.

— Оце він і є, наш герой! — сказав Семен Порфирович, побачивши мене на порозі.

— Ну, здоров, здоров! — сказав, підходячи до мене, якийсь чоловік. Спросоння він здався мені величезним. Він мав довгі вуса і величезну бороду.

Я враз упізнав його: це був той партизан, якого я бачив ще тоді, коли лежав на селі поранений, тільки тепер у нього була велика, чорна борода. Хоч то було торік, але я впізнав його і зрадів.

Він розпитувався в мене, як я живу, з ким товаришую. Спитав і про дядю Михайла, але я, пам'ятаючи заборону дяді Михайла розповідати про нього що б там не було, не сказав про нього нічого, відмовляючись тим, що нічого не знаю.

— А він таки хитрий, дарма що малий,— сказав про мене Бородатий.

— А я вас знаю,— сказав я весело.

— А звідки ж ти знаєш?

— Ви були колись в одному селі, в тітки Катерини, а я лежав у неї поранений, то ви обіцяли прийняти мене в партизанський загін і не прийняли...

— Е, синку,— сказав він,— коли б я кожного з таких, як ти, приймав до себе, то в мене був би не партизанський загін, а піонерська дружина. А командири мої поробились би вихователями.

Він трохи подумав і сказав:

— Ну, давай свою сорочку, зашиємо в неї відповідь дяді Михайлові.

— А як же ви доручаєте мені везти відповідь,— сказав я,— коли вважаєте, що такі, як я, не можуть бути партизанами?

— Ну, це ж не про тебе мова йшла. Ти перевірений партизан.

Так і сказав: «Перевірений партизан».

Обіймаючи мене на прощання, він промовив:

— Ти молодець, синку, добрий з тебе буде партизан. Такий у мене синок був, та нещодавно потрапив у лапи до гестапівців, отут, у цьому містечку.

— Його скарали? — вигукнув я, вражений.

— Скарали, синку... І вийшло так, що і врятувати його я не міг.

— Треба помститися! — вигукнув я.

— Я помстився... Тяжкої помсти завдав я фашистам, пам'ятатимуть мого Славка! Рушай же здоров, синку! — сказав він мені і, обійнявши, поцілував мене, а потім зняв з руки годинника і подарував мені:— Нехай буде тобі на згадку про мого Славка, який по-геройськи загинув за нашу Батьківщину. Гестапівці не видерли з нього й слова про партизанів.

— Я їм теж буду мститись! — вигукнув я.

— Бережи себе, синку, ти зараз маєш завдання і повинен його виконати, що б там не було.

Він попрощався з усіма й пішов кудись у ніч, яка враз проковтнула його.

Як мені шкода було цієї людини, що зазнала такого горя! Я не знав, чим би допомогти йому. І тут я вирішив мститися за смерть Славка фашистам, мститися жорстко, не мати ніякого жалю до ворога... А годинник, подарований мені Бородатим, я носив з гордістю, хоч майже нікому не міг признатися, за що мені його подаровано.

І я радів, що маю нове відповідальне завдання, небезпечне для мого життя, але потрібне для життя інших радянських людей — і для дорослих, і для дітей.

На залізниці вже знову почали ходити поїзди. Вранці я вийшов з дому Семена Порфіровича, щоб повернутись до Києва.

КВИТИ ВГОРУ!..

Першого ж дня, коли я повернувся до Києва, Ромка прибігла до нас. Я чекав, що побачу її радісною, але вона була сумна й замислена.

— Що сталося? — спитав я, коли бабуся вийшла з кімнати.

І вона розповіла мені, що на завтра призначена страта восьми партизанів-підпільників.

— Сашко,— прошепотіла вона, хоч у хаті не було нікого,— Сашко...

— Ну кажи, кажи далі...— перебив я її.

— Сашко, татусь мені сказав — вони мають відомості, що серед інших підпільників буде розстріляний і Женин батько...

— Тобі наснилося?

— Ох, коли б тільки наснилося, Сашко!

Ще трохи, і вона заплакала б, але все-таки витримала, тільки очі в неї якось особливо заблищали...

Вона пішла, а я ліг на тапчан, наче щось важке спало мені на серце, стиснуло його, і я не мав сили визволитися від цього тягаря...

Женя, моя однокласниця, така завжди безтурботна, весела шукарка...

І раптом... Невже вона буде на страті? Ромка казала, що про це не знає Женина мама, не знає й Женя.

Фашистська влада не сповіщала про призначену страту, але гестапо само пустило чутку, і люди рознесли звістку про це по всьому місту.

Другого дня бабуся, повернувшись із крамниці, уже знала теж про страту.

— Не ходи, Сашко, на те видовище,— сказала вона.

Я не відповів їй нічого, тільки лежав, як застиг, на тапчані й уже цілу годину дивився в стелю, нічого не бачачи...

— Не підеш? — спитала бабуся тривожно.

Я мовчав. Тоді вона підійшла до мене, сіла на канапу і, дивлячись мені в вічі, сказала:

— Ну що ж, Олександрє, бачу по тобі — підеш... Бачу — надто рано виріс ти, вигнався вгору, дорослим став. А я що ж — я не владна вже над тобою. Так, мабуть, положено вам, теперішнім дітям, — щоб науку свою проходили, відаючи людську смерть...

Вона брала мої руки, цілувала їх і примовляла:

— Та невже ці рученята вбиватимуть колись людей...

— Ворогів, бабусю, — нарешті вимовив я, наче прохрипів.

Руки мої стали вогкі: бабуся вмивала їх своїми слізьми.

— Не плачте, бабусю, прийде ще й наш час...

Страта була призначена на одній із площ міста, недалеко від його околиці. Ромці і Юрчику батьки не дозволили бути на страті партизанів. Їм сказали, що це видовище не для них.

Але й дядя Михайло, і тьотя Клава ще зранку пішли з дому, а Ромка й Юрчик не послухалися їх. На нараді під шовковицею ми вирішили бути присутніми при страті. Та ми тепер і так багато чого не боялися...

На площі вже зібрався народ, хоч і небагато. Ромка й Юрчик були певні, що їхні батьки теж придуть сюди, і ми вирішили знайти таке місце, де б вони нас не побачили.

Ми вирішили пройти до триповерхового будинку, розташованого зовсім близько від місця страти. Але двері будинку були замкнені. Я забрав Ромку й Юрчика, і ми пішли в обхід кварталу. Ми проходили іншими дворами, перелазили через стіни і таки прийшли до того будинку, який нам був потрібний. Чорним ходом з двору ми потрапили на сходи і розташувались на третьому поверсі. Відчинивши вікно, ми полягали на підвіконня.

— Дивіться — Женя! — раптом гукнула Ромка.

Вона показувала нам рукою в натовп. Справді, охопивши руками телефонний стовп, у натовпі стояла наша Женя.

— Юрчику, — сказав я, — піди й приведи її. Йй краще було б не йти сюди, та коли вже прийшла, веди її до нас, Юрчику.

Ми з Ромкою вирішили, що б там не було, умовити Женю піти звідси додому. Ми ще не знали, чи відомо Жені про те, що сьогодні каратимуть її татуся.

Незабаром Юрчик привів її до нас на сходи.

— Женю, ти сама? — спитала її Ромка.

— Сама. Мама мене не пускала, а я не послухалась і прийшла сюди.

Вона підійшла до вікна, і ми жахнулись, побачивши її змарніле і змучене обличчя. Дні й ночі вона плакала за батьком, майже нічого не їла, і тепер її важко було впізнати. Вона ледве трималась на ногах від кволості. Ми вдавали, що нічого цього не помічаємо. Ромка посадила її на підвіконня.

— Женечко,— промовила Ромка.— Ти, мабуть, так погано себе почуваєш, що тобі було б краще не приходити сюди.

— Справді, Женю,— сказав я,— ну що тут для тебе цікавого? Ти й без того намучилася. Не треба тобі тут бути.

— Давай, Женю, підемо зараз звідси,— вмовляла її Ромка,— я тебе проведу і сама тут не буду. Я сюди йшла й сама не знала чого. А тепер хочу піти звідси.

Ми замовкли, побачивши, як Женя беззвучно плакала. Личко її було все в сльозах, і рожеве платтячко — в плямах від сліз. Нам теж було тяжко дивитись на неї.

— Ходімо, Женю,— ми всі гуртом тебе проведемо й підемо до тебе додому. Хочеш?

— Ні,— відповіла вона,— я мушу бути тут.

— А чого ти тут повинна бути?

— Не знаю чого. Я не можу всидіти дома сьогодні. Може, я не дивитимусь на страту, але повинна бути тут.

Як ми не вмовляли, вона не погоджувалася з нами. Якись люди ходили по сходах, але ніхто не зайняв нас. До вікна підійшло кілька жінок і чоловіків з цього дому. Їхні вікна виходили на подвір'я, а вони теж хотіли дивитись за парадних сходів на площу.

Переконати Женю було неможливо. Тоді я сказав:

— Добре, Женю, але умова — ти на страту не будеш дивитись, тому що в тебе нерви. Ти одійдеш убік і сидітимеш тут на сходах, а потім ми всі разом підемо додому.

На це вона погодилась. Присутні тут пожильці здивовано дивились на нас...

Тим часом на площі вже було багато народу. Поліцаї й солдати відгородили від натовпу великий чотирикутник, по якому, розмовляючи, походжало два офіцери.

Чотирикутник упирався одним боком у високу стіну спаленого кам'яного будинку. «Певно,— подумав я,— їх будуть розстрілювати під стіною цього будинку».

Ромка сіла разом з Женею на східцях за кілька кроків від вікна. Я нахилився до Юрчика.

— Треба зробити так, щоб вона не дивилась на страту. Нехай сидить на східцях, а ми будемо розповідати їй дещо з того, що побачимо.

— Ми загородимо від неї вікно, і вона нічого не побачить, навіть коли б хотіла,— радив Юрчик.

Кілька дорослих прислухалися до наших розмов. Тоді я пошепки попросив їх стати стіною коло вікна, щоб Женя нічого не могла бачити.

— А нащо це? — спитали вони.

— Сьогодні будуть розстрілювати батька цієї дівчинки.

Я побачив, з яким жахом і жалем дивились на Женю чужі жінки. Потім всі ми поставали біля вікна так, що Женя не змогла б нічого побачити, крім синього передвечірнього неба та ще хіба дахів найближчих будинків.

— Сашко,— спитала кволим голосом Женя,— ще нема нічого?..

— Ще.

— А їх ще не привозили?

— Ще.

Але в цей час на повній швидкості під'їхали три закриті машини. Народ загомонів, заворушився. Солдати й поліцаї на площі зімкнулися шпалерами.

— Привезли,— промовила одна з жінок біля нас.

Я оглянувся на Женю. Ромка сиділа поруч неї й обіймала її за плечі.

Тепер усе відбувалося швидко. Приречених на страту вивели з машин і поставили під стіною в одну шеренгу. Офіцер прочитав уголос папір, але ми нічого не чули. Народ гомонів, чути було якісь вигуки.

Ми всі притиснулись до вікна. Не всім було добре видно, бо місця було мало, але кожен з нас хотів усе бачити.

— Вони помруть як герої! — промовив збуджено я.— Адже вони партизани.

І раптом Юрчик підштовхнув мене й шепнув:

— Дивися на крайнього праворуч...

Я придивився пильніше й пізнав Жениного батька. Я на мить оглянувся назад. Женя хлипала на грудях у Ромки.

На площі проти партизанів вишикувався взвод есе-сівців. Офіцер стояв збоку спиною до солдатів, вдивляючись в іншого офіцера біля авто. Ми завмерли на вікні. Женин батько раптом підняв руку й щось прокричав. Ми здалеку ледве почули його голос, зовсім не розібравши слів. Та ми й без того розуміли, що в його словах була віра в нашу перемогу.

— Тату! Тату! — раптом вигукнула Женя, схопилася з місця і, наче пташка, кинулась до вікна. Вона розштовхала сторопілих жінок біля вікна і так ухопилася за раму, що ми не могли її відірвати.

— Татусю! — крикнула вона щосили.— Татусю любий! Я тут... Женя...

Офіцер біля авто махнув рукою. Прогримів залп, який розтягнувся на кілька секунд. Ми бачили, як першим упав Женин батько, за ним — решта. Над натовпом де-не-де зацвіли букети квітів, підкинуті вгору. Поліцаї враз кинулись у натовп, розштовхуючи людей гвинтівками й автоматами. Вони хотіли схопити тих, що підкидали вгору квіти. Окремі вигуки потопали в загальному гомоні. Я обернувся до Жені. Вона лежала непритомна на підвіконні. Ми заметушились біля неї. Жінки взяли її на руки й занесли до ближчої квартири. Ми були разом з нею.

Жені принесли води. Одна з жінок дістала нашатирного спирту й дала Жені понюхати. Ми дуже боялися за Женю, але вона через кілька хвилин розплющила очі й нерухомим поглядом, мовчки дивилася в стелю. Їй дали води, вона мовчки одвела губи й не схотіла пити.

Ромка стояла біля Жені навколішках й тихо промовляла:

— Женечко! Женю!

Вона гладила її волосся. Але дівчинка ніяк не озивалася на ці слова й не дивилась ні на кого.

— Нехай відпочине тут,— промовила хазяйка квартири.— Бідне дівчатко!

— Це й на дорослого, то чи пережив би...— додав хтось із присутніх.

Тільки через годину хазяйка дозволила нам забрати

Женю. Я й Ромка вели її попід руки. Вона була така квола, що ледве йшла.

Ми вийшли на площу. Народу вже не було. Не було й солдатів та поліції. Вже вечоріло. Женя з останніх сил тягла нас під стіну, де були розстріляні партизани. Ми примушені були поступитись їй.

Трупів уже не було тут. Двірники замели сліди крові під стіною.

Ми всі тремтіли від якогось незрозумілого нам почуття, стоячи на місці страти. Женя наче завмерла, стоячи навколішки, припавши головою до землі.

— Тату! Татусю!..— шепотіли її уста все тихше й тихше.

Нарешті ми підвели її. Тепер треба було йти, поки поліція не звернула на нас уваги. Підводячи Женю, я помітив, що вона затисла в руці грудочку землі з місця, де востаннє стояв її гордий татусь.

І ми пішли, побравшись за руки, не вимовляючи й слова одне до одного. Нам було гяжко, дуже тяжко в ці хвилини, але якийсь настрій робив нас суворими й рішучими. Навіть Женя, здавалося, почала ступати твердіше, стиснула губи і вперто мовчала.

НАШІ ДРУЗИ В НЕБЕЗПЕЦІ

І лаяв же мене дядя Михайло за те, що я колись давно написав на дверях Вовчихи свою погрозу фашистам. Він довідався про це від Ромки, що похвалилась йому моєю сміливістю. І хоч напис зробив я дуже давно, дядя Михайло сердився на мене так, наче це було вчора.

Потім, коли він трохи заспокоївся, то промовив тихо:

— Щоб ти ніяких написів на нашій вулиці не робив. А щодо Вовчихи, то треба тобі з нею бути в дружніх взаєминах. А коли будеш у неї на квартирі, то все примічай і до всього прислуховуйся. В неї збирається зграя націоналістів і гестапівців. Нам корисніше знати, про що вони там розмовляють, аніж лякати їх написами на дверях. Зрозумів?

— Зрозумів! — відповів я.

Всі наступні дні я при зустрічі з цією клятою Вовчихою був дуже люб'язний з нею, вітався перший, навіть

одного разу спитав, як здоров'я її шпiца і її власне. Вовчиха аж очі витріщила на мене, так здивувалася.

Побачивши якось, що її робітниця вибиває качалкою пил з килимів, розвішавши їх на подвір'ї, я почав їй допомагати. Потім ми вдвох носили килими до кімнат, розстеляли і розвішували по стінах. Ідучи повз вітальню, я побачив Кривого, який тихенько розмовляв з самою Вовчихою. Коли я зазирнув до вітальні, він раптом накрив газетою великий синій конверт, а Вовчиха гримнула на робітницю, щоб та зачиняла двері. Звичайно, я не звернув на них особливої уваги.

Потім я почув, як до воріт під'їхала легкова автомашинка, а за хвилину на квартирі у Вовчихи з'явився молодий, блискуче вдягнений фашистський офіцер. Він зник у вітальні.

Як не намагався я підслухати що-небудь під дверима, я не почув нічого. Вони розмовляли пошепки. Я розумів, що завдання дяді Михайла я, мабуть, не виконаю. Тоді, вдаючи, що розгортаю килимову доріжку під дверима, я зазирнув одним оком у щілину замка. Я тільки встиг побачити, що офіцер ховав до свого портфеля отой синій конверт. Я вчасно відскочив від дверей. За мить офіцер вийшов з квартири.

Я схопив невеличкий килимок, ніби для того, щоб його перетрусити, й вибіг з хати. Не виходячи за ворота, я підгледів номер автомашини.

Увечері, коли повернувся з роботи дядя Михайло, я про все йому розповів і повідомив про номер машини. Сьогоднішня моя поведінка йому сподобалася.

А вдома у нас того вечора я несподівано застав Женину матір. Вона чекала на мене.

Женя тяжко захворіла. Ми попросили тьотю Клаву оглянути її. Вона сказала, що Женю треба лікувати в четвертому санаторії — лікарні для нервовохворих, але туди майже неможливо було її покласти, тому що лікарня намагалась позбутися й тих хворих, які вже там були, і не приймала зовсім нових.

Юрчик щодня, не спиняючись ні перед чим, вимагав від матері, щоб вона використала свої зв'язки серед лікарів і домоглася місця для Жені в лікарні. Вона енергійно взялася за цю справу, і незабаром Женю одвезли до лікарні.

Ми троє часто ходили її відвідувати. Щоправда,

тільки раз на тиждень нас пропускали в садок лікарні, і ми могли трохи порозмовляти з Женею. Але серед тижня ми могли бачити Женю через паркан з вулиці Воровського, а часом навіть і перемовитися з нею кількома словами.

Під час одного побачення з Женею, коли ми намагались розвіяти її задуму й тугу, вона раптом оглянулася довкола саду й витягла з-за кофточки папірець. Це була переписана рукою Жені копія листа її тата. Ось що він написав у своєму передсмертному листі:

«Не сумнівайтесь щодо моєї поведінки в лапах гестапівських катів. Я був і лишився комуністом! Ім не пощастило домогтися від мене бодай одного зрадницького слова. Я вмру, твердо вірячи в перемогу радянського народу над ненависним фашизмом. Я вітаю всіх, хто жив і боровся в ім'я перемоги, й закликаю до дальшої нещадної боротьби з гітлерівськими загарбниками.

Моїй дочці Жені передайте, що батько її віддав життя для свого народу. Нехай і дочка росте непохитною, сміливою, чесною перед своїм народом і ненавидить ворогів так, як умів ненавидіти їх її тато».

Якимись невідомими шляхами цей лист був переданий матері Жені, і Женя потай від матері переписала його, щоб завжди, все своє життя носити його з собою. Вона майже не розмовляла з нами, а сиділа увесь час нерухомо, втупивши очі в одну точку, й мовчала.

Ми повернули їй лист. Вона мовчки дивилась на папірець, може, в сотий чи в двохсотий раз, дивилась довго, про щось думаючи, і краплини сліз раз у раз падали на папір.

Нам було тяжко з Женею, але ми приходили часто, намагаючись хоч трохи розвіяти її настрій.

Та найтяжче було попереду.

Під час однієї з облав у Києві якимсь чином потрапив у лапи до фашистів Юрчик. Звичайно, він міг би втекти від солдатів, але, мабуть, він думав, що його, як малого хлопця, не займуть. Та його забрали разом з дорослими й кількома дітьми, такого ж, як і він, віку. Їх тримали кілька днів — дітей окремо — на вулиці Артема в двадцять четвертому номері. Про все це ми довідалися пізніше.

Повернувшись з лікарні, де вона працювала, Юрчикова мати не побачила його дома. Спочатку вона дума-

ла, що він десь гуляє зі мною чи з Ромкою. А коли він не повернувся додому і ввечері, вона пішла його шукати. І я, і Ромка сказали, що не бачили його зранку і що, коли б він уранці був дома, він би обов'язково прийшов до когось із нас.

— Вранці він був у мене в лікарні,— говорила вона,— я сама провела його трохи по вулиці й повернулась до лікарні.

— З лікарні він не повертався додому,— запевняв я,— бо я приходив до нього і не застав.

Хоч був уже вечір, ми всі розійшлися по вулицях шукати Юрчика і повернулись так пізно, як тільки дозволяв наказ коменданта про рух по місту. Ніяких слідів Юрчика ми не знайшли. Тільки я в знайомих чистильників, які сьогодні працювали в місті і яких я випадково зустрів увечері, довідався про облаву на Сінному базарі. Я розповів про облаву Юрчиковій матері.

— Юрчик міг іти з лікарні через Сінний базар,— висловила вона здогад.

— Але ж він малий...— заперечував я.

Та вона знала більше за мене.

— Останнім часом фашисти беруть дітей і везуть до Німеччини,— сказала вона.— Я ще не знаю напевно, для чого вони їх вивозять, але нам уже відомі факти вивозу дітей.

Тьотя Клава була в розпачі. Незважаючи на пізній час, вона пішла в комендатуру. В неї була нічна перепустка, як у лікаря.

Ми з Ромкою довго розмовляли під шовковицею, але нічого не могли придумати, щоб допомогти Юрчикові чи його матері.

Вранці другого дня вона сказала нам, що не знайшла слідів Юрчика і в комендатурі. Проте якийсь офіцер у комендатурі, який користувався її послугами в лікарні, пообіцяв вжити заходів, щоб розшукати хлопця. Не чекаючи виконання його обіцянки, ми всі знову пішли по місту шукати Юрчикових слідів.

Але тільки на третій день ми довідались про його долю.

Звістку про нього приніс Ромчин батько. Він через своїх людей узнав, кого захопили в облаву, і, як виявилось, серед в'їманих на вулиці дітей був Юрчик. Коли ми сказали про це його матері, вона мовчки,

з рішучим виглядом одяглась і пішла з дому. Напевне, вона пішла на вулицю Артема, і ми нетерпляче чекали її.

Вона повернулась тільки надвечір. Ми побачили її ще на вулиці й побігли назустріч.

— Ну! Де Юрчик? Ви його бачили?

Вона нічого не відповіла нам, і ми помітили, що вона ледве переступала ногами з виснаження й розпачу. Ми пішли за Юрчиковою матір'ю до їх помешкання. В неї ледве вистачило сили відімкнути двері. Потім вона впала на ліжко обличчям у ковдру і заридала.

Ромка кинулась до неї, обняла її, цілувала.

— Тітонько, не треба, не треба так!.. Він іще повернеться, його відпустять.

Але тьотя Клава рвала на собі волосся, підхоплювалася з ліжка й падала знову...

— Юрчику! Юрчику! Синку мій нещасний! — увесь час промовляла вона, не слухаючи наших слів.

Я не знав, що мені треба тут робити, і стояв зовсім безпорадний. Нарешті я догадався налити в склянку води, але бідна жінка не стала пити.

— Коли його вивезуть,— стогнучи промовляла вона,— я не витримаю, я не зможу жити без нього. Я жила тільки моїм Юрчиком. Я накладу на себе руки.

— Що ви, тьотю,— втішала її Ромка,— хіба ж можна так? Ми всі повинні жити, щоб боротися з проклятими загарбниками. Ми будемо мститися за Юрчика, і ви, і я, і всі ми. Але вони не заберуть його, він ще повернеться.

Минуло багато часу, поки вона трохи заспокоїлась. Мабуть, у неї вже зовсім не було сили, і вона здавалась нам спокійнішою.

— Я виходила скрізь,— розповідала вона тепер нам,— і на вулиці Артема, і в коменданта, і в гестапо. Я скрізь благала відпустити його, і ніхто нічого не допоміг мені. Я пропонувала вивезти мене замість нього, але вони сказали, що я потрібна тут, у лікарні.

— А той офіцер з комендатури, який обіцяв допомогти вам? — спитав я.

— Той офіцер? — промовила вона.— Це мерзотник, яких я ще зустрічала в житті. Він глумився з мене. Адже це він керував облавою, це в нього є наказ про вивіз дітей після десятилітнього віку. Нехай він тепер потрапить до мене в лікарню!

Через хвилину вона знову плакала, стогнала, не знаючи собі місця.

Коли ми почали прощатись, вона з жахом в очах ухопилася за нас і почала просити, щоб ми не залишали її, бо вона не знає, що може вдіяти з собою.

Ромка залишилася з нею на всю ніч, а я пішов додому і по дорозі зайшов до дяді Михайла попередити, що Ромка не прийде до ранку.

В одному з сусідніх будинків по нашій вулиці оселилися троє фашистських офіцерів. Не довго думаючи, я вирішив у них дістати зброю собі й Ромці. Адже які ми партизани, коли не маємо зброї. В цьому ж будинку жив швець, у якого я часто купував гуталін його власного виробництва. Будинок був мені знайомий. Ми почали стежити за їх квартирою. Ми встановили, що вони зранку о дев'ятій годині виходять з дому, за винятком свят. Приходять назад не в однаковий час, але ніколи не приходять раніше шостої. Їх обслуговувало троє денщиків, які теж зранку йшли за продуктами. Помешкання було на замку, і в кімнатах залишався величезний страшний собака — німецька овчарка.

Що в них у кімнатах можна було знайти зброю, я не сумнівався, бо одного разу, стежачи за будинком, коли офіцери вже пішли, я бачив, як денщик витирав ганчіркою дві кобури з пістолетами. Певне, це були запасні.

Спочатку ми з Ромкою думали отруїти собаку і влізти до кімнат, коли нікого в них не буде. Ромка спробувала якось у дворі кинути собаці шматок чистого хліба для спроби, але та не взяла їжі з чужих рук. Тоді ми стали чекати випадку, коли хто-небудь з німців, ідучи з дому, забере з собою й собаку.

Такого випадку не траплялось. Зате трапилось інше. Один з офіцерів виїздив з Києва й забрав з собою собаку. Я бачив, як вантажили на авто його чемодани й собаку. Бачив, як він гаряче прощався з своїми приятелями. Було ясно — він виїздив зовсім.

Другого дня, коли обидва офіцери пішли з дому, ми чекали, що денщики теж підуть. Але незабаром пішов тільки один, а другий залишився дома замість собаки. Ми терпляче чекали.

Наступного ранку чергувала коло їх будинку Ромка.

Вона раптом прибігла до мене й повідомила, що з дому пішли обидва офіцери й обидва денщики.

Я залишив дома свою чистильну скриньку, яку вже був лагодився взяти з собою, і ми поспішили до сусіднього двору. Про все ми поміркували раніше. Крізь щілину в паркані ми пролізли до саду. Ромка залишилась біля паркана. Вона мала тихенько насвистувати, якщо нам не загрожує ніяка небезпека. Коли ж вона почне свистіти голосно, то мені треба швидше тікати...

Я підбіг до ринви, і може, не минуло й хвилини, як я вже стояв на балконі біля причинених дверей до кімнати. Я увійшов до помешкання офіцерів. Перша кімната, певне, була їдальнею. Ніякої зброї тут я не побачив. Я кинувся швидше до другої кімнати і зразу побачив на стіні два пістолети в кобурах. Я повиймав пістолети і заховав у кишеню. Обидві кобури я знову закрив. Потім прислухався. Ромка тихо свистіла в саду. Отже, небезпеки не було, але однаково в мене дуже колотилося серце і стукало щось у скронях. Вибігаючи з кімнати, я перечепився через поріг і мало не впав. Так само по ринві я зліз у сад.

Біля паркана мене з тривогою чекала Ромка. Ми спокійно пішли до міста. Ромка взяла мою руку й притулила долоню до свого серця.

— Чуеш, як б'ється... Ще хвилина — і я не витримала б, дала б тобі тривожний сигнал. Дуже боязко було за тебе.

Потім ми звернули на пустирі Собачої стежки.

— А що, коли вони кинуться за нами з собакою? — злякано сказала Ромка.

— Давай поскидаємо черевики, — запропонував я.

Ми поскидали черевики, довго блукали по калюжах, плутаючи сліди. Потім заховали в зарані наготовленому місці у вибалку пістолети й пішли блукати по Печерську, потім прийшли до центру міста. Одним словом, годі було нас шукати по слідах.

— Як ти думаєш, Сашко, нас уже шукають там?

— Мабуть, ще. Обидві кобури залишились висіти на стіні. Денщики можуть не відразу помітити, та й самі офіцери, які носять при собі інші, не ці пістолети, теж можуть помітити колись пізніше.

— А вікно?

— Вікно я зачинив.

Все ж таки ми були стривожені й довго мовчки сиділи вдвох під шовковицею. І тільки перед смерком пішли додому.

Я був певний: якщо хто приходив до мене, бабуся обов'язково мені скаже, коли я вернуся додому. Але вона нагримала на мене за те, що я вчасно не прийшов обідати, і нічого не сказала, чи приходив хто до мене, чи ні. Отже, не приходили. Але я все-таки був неспокійний і нарешті запитав сам:

— Бабусю, мене ніхто не питався?

— А кому ти потрібний, такий гуляка?..

— А чому гуляка, бабуся?

— А хто ж? То було з скринькою ходив, чоботи людям начищав, а тепер уже й забув за скриньку.

— Ні, не забув. Незабаром знову візьмуся за неї.

— А хто мав прийти до тебе?

— Та ніхто... Це я так просто... А коли нікого в мене не було і все тут спокійно, то про що й говорити.

— Чого тобі боятися, дитино? Не вистачало, щоб вони ще й дітей займали, іроди!..

І я враз заспокоївся.

НА АЛЕЇ ЧЕТВЕРТОГО САНАТОРІЮ

Ніякі клопотання не врятували Юрчика. Тьотя Клава домоглася прийому в самого високого начальства, але і там їй відповіли, що в Німеччині йому буде добре, він там навіть одержить освіту й спеціальність. Це, звичайно, мало тишило його матір. За кілька днів вона дуже постаріла. Мені здавалося, що вона навіть посивіла. Ми з Ромкою часто заходили до неї, і вона була рада нам.

І ось був призначений день від'їзду мобілізованих і просто захоплених у полон до Німеччини. Зранку я й Ромка зайшли до Юрчикової матері і втрьох пішли на вокзал, звідки мав рушити десь по обіді поїзд. Ми сподівались, що вагони подадуть раніше і ми побачимо Юрчика під час посадки. Але вагонів довго не подавали, і ніхто на вокзалі з працівників нічого не міг нам сказати про цей поїзд. Здавалося, що вони вперше про нього чули.

Тим часом надходили люди, які хотіли провести своїх дітей чи родичів.

Нарешті я знайшов одного чоловіка, який нишком сказав мені, що цей поїзд відійшов уночі, а посадку робили увечері на вантажній станції. Звідти й рушив поїзд.

Я не знав, як розповісти про це матері Юрчика. Я розповів спочатку іншим, що поприходили проводжати своїх. Народ загомонів. Почула швидко про це й тьотя Клава. На вокзалі зчинився галас, зойки, плач.

З'явилися фашистські солдати. Вони почали проганяти людей і враз очистили перон від натовпу. Ми з Ромкою підтримували Юрчикову матір попід руки. Вона так знесиліла, що не мала сили йти. На площі вона спинилася. Стояла довго мовчки, дивлячись на вокзальний будинок. Очі її потемніли, і брови нижче нависли над очима.

— Ну гаразд! — раптом вимовила вона рішучим і якимсь загрозливим голосом.

І ми пішли додому.

Незабаром я одержав від Юрчика листа, зашифрованого за моїм способом. Я негайно розшифрував його. Ось що він писав мені:

«Дорогий мій Сашко! Пишу тобі з самої Німеччини. Нас тут, таких хлопців, як і я, зібрали багато, цілу школу. Тут є наші люди — підпільники. Вони пояснили нам, що з нас хочуть зробити зрадників нашої Батьківщини, майбутніх катів нашого народу, найвірніших поліцаїв і холуїв фіурера... Тепер ми й самі бачимо, що саме таких потвор з нас хочуть зробити. Та не думайте, Сашко й Ромка, що піонера Юрка можна переробити. Ваш друг Юрко був і залишиться бойовим радянським піонером, ворогом фашистів, і ніколи не припинить боротьби з ними, навіть тут, на проклятій чужині!»

Такого листа надіслав мені Юрчик. Мабуть, він написав також листа й матері, але вона його не одержала: десь загубився в дорозі або фашистській владі не сподобався цей лист і вона його перехопила. Адже мати Юрчикова не знала нашого шифру, і тому він не міг писати їй зашифрованих листів так, як мені.

Ми з Ромкою пішли до неї з цим листом. Ми думали, що, читаючи лист сина, вона плакатиме знову. Я дуже не любив, коли плачуть дорослі. Але вона зовсім не

плакала на цей раз. Вона тільки попросила в мене його лист, і я віддав їй, але шифру ми їй не розкрили, бо така в нас була давня ухвала.

Даремно чекав я, що Юрчик незабаром надішле мені ще листа. Він мовчав або його листи не доходили до нас.

Одного разу тьотя Клава покликала мене й Ромку. Тепер вона дуже змінилася. Стиснуті губи й похмуре обличчя робили її суворою. Але нас вона дуже любила тепер, добирала найтепліші слова для нас, часто годувала і навіть діставала для нас ласощі. Від її давньої зненависті до мене не залишилося й сліду.

Тепер вона закликала нас до себе в трохи незвичайний час: пізно увечері. Замкнула двері й сказала:

— Друзі мої, я не зуміла врятувати свого сина, може, і я, і Юрчик такі щасливі, що він таки не загине, але тепер я хочу врятувати інших дітей, у яких, мабуть, є батьки і вони не знають, що над їхніми дітьми нависає страшна хмара...

Ми, звичайно, нічого не розуміли, але вона говорила далі, і нам ставало більш зрозуміло і страшно.

— Фашисти задумали знищити всіх хворих у тій лікарні, де лежить і ваша товаришка Женя.

— Як це — знищити?

— Вони мають намір вивезти всіх хворих у душогубці, такій машині, де задушливий газ від згорілого бензину душить усіх пасажирів раніше, ніж вони можуть куди-небудь приїхати...

— Жахливо! — вигукнула Ромка.

Вона все-таки була дівчинка і боялася смерті.

— Серед цих хворих, — говорила далі тьотя Клава, — є й діти. Треба врятувати хоча б частину цих нещасних людей. Може, хоч дітей нам пощастить врятувати.

— Треба обов'язково, — сказав я.

— Але як? — спитала Ромка.

— Сама ще не знаю, — відповіла тьотя Клава. — Треба шукати шляхів до їх порятунку, але якнайшвидше, бо мине три-чотири дні — і буде пізно. Питання про їх знищення вирішене, і вже доручено декому з фашистських катів розробити план, як це провести практично.

Я запропонував, коли це можна, завтра ж врятувати Женю.

— Завтра неділя, — сказав я. — Ми з Ромкою підемо

до Жені відвідати її. Ми походимо з нею по саду, потім заховаємось в гущавину, за кущі під парканом. Я підсаджу Женю на паркан, потім вилізу сам і спушу її на вулицю. Там, на вулиці, Женя почекає нас за рогом, бо я знову злізу до саду, і ми з Ромкою спокійно вийдемо через ворота, щоб чергові нас бачили, як ми будемо йти самі, без нікого. Так ми врятуємо Женю.

— Це занадто наївно,— сказала тьотя Клава.— За хворими стежать. А якщо дирекції лікарні відомо про підступний і варварський замір фашистської влади, то, певне, за хворими стежать ще пильніше. І потім — як же буде з іншими? Женя, звичайно, дочка борця, що віддав своє життя за наш народ, але треба пам'ятати й про інших.

— Треба подумати й про них,— сказав я, маючи на меті поговорити про це з дядею Михайлом.

— Я маю ще де з ким поговорити...— сказала тьотя Клава.— Є люди, які довідались про цей замір фашистів, і, може, вони щось нам порадять. Серед лікарів у лікарні, я певна, більшість захоче нам допомогти.

Просто від тьоті Клави ми з Ромкою пішли до них. Дядя Михайло якраз був дома і радісно зустрів нас.

— Я вже думав, що з вами щось трапилось...— сказав він.— Хіба можна вам так пізно ходити по вулиці?

Ми розповіли йому про все, що нам говорила Юрчикова мати. Хоч як умів дядя Михайло приховувати свої переживання, але тут таки не витримав — розхвилювався.

— Діти,— промовив він,— немає кінця й межі фашистським злочинам. Спочатку фашисти зробили тих людей хворими, а потім хочуть знищити їх через те, що вони хворі. Треба рятувати нещасних людей.

Тоді я розповів йому про свій план рятування Жені.

— План, звичайно, занадто простий.— сказав він, подумавши,— але спробувати можна. Тільки треба, щоб під парканом лікарні чергувала наша машина, яка відразу б забрала Женю.

— А де ж узяти машину? — занепокоївся я.

— Про це вже потурбуюсь я,— відповів дядя Михайло,— а ваша справа — допомогти Жені потай від доглядачів перелізти через паркан.

Другого дня ми умовилися з дядею Михайлом, коли

і в якому місці має під'їхати до паркана лікарні машина, і пішли з Ромкою до Жені.

Ще було рано, і нас не пускали. Ми ж прийшли навмисно задалегідь, бо що раніше, то буває менше відвідувачів у саду. До того ж сьогодні була хмарна погода, навіть накрапав трохи дощ і був вітер, отже, в саду мало бути небагато народу.

Коли почався час відвідувань, ми з Ромкою перші пройшли до саду лікарні. Там уже гуляло кілька хворих. Жені не було. Тоді Ромка підійшла до її вікна і пройшлася повз нього кілька разів. Женя побачила й вийшла до саду. Ми почали ходити з нею алеями. Женя була така ж, як і завжди.

— Женю,— нарешті спитав я.— Тобі тут дуже нудно?

— Дуже! — призналась вона.— Мені тут страшно серед хворих людей. Тут є корпус для божевільних, і часом звідти чути зойки людей, яких там б'ють за щось...

— Я б звідси втік,— сказав я.

— Куди? — спитала Женя.

— Додому,— відповів я,— або до кого-небудь із знайомих, якщо додому не можна.

— Та й як звідси втечеш? — мляво спитала вона.

— А через паркан!

— Високо!

— А я б тебе підсадив,— сказав я.— Хочеш, давай спробуємо? Зайдемо за оті дерева, а потім у кущі... Ромка повартує тут, на алеї, щоб попередити нас, якщо з'явиться доглядач. Хочеш?

Женя мовчала, але я вже взяв її за руку й вів за дерева. Вона майже не опиралася.

— Поїдемо до нас, і там перебунеш кілька днів, а потім прийде твоя мати й забере тебе.

— Чекай, чекай,— казала вона,— я ще нічого не розумію.

— Не треба й розуміти. Треба діяти швидше. Треба тікати звідси, я тобі потім скажу — чого...

Ми вже були за кущами під самим парканом, що виходив на Чеховський завулок. Ромка ходила недалеко по алеї і пильнувала. Коли б з'явився доглядач, вона б тихенько засвистіла.

Тепер треба було переконатися, що на вулиці немає поліцаїв або фашистських солдатів, які могли б нам

перешкодити. Я миттю виліз на паркан і подивився на вулицю. Ні солдатів, ні поліцаїв я не помітив. Недалеко стояла наша машина. Я махнув рукою шоферові і скочив назад до саду.

— Лізь мені на спину,— скомандував я Жені і вперся руками в паркан.

Женя раптом, як кізка, скочила мені на спину, я виставився, Женя стала мені на плечі й почепилася руками за верх паркана. Потім видряпалася вгору і вмить була на вулиці. Про машину я вже попередив її, і крізь щілину в паркані бачив, як з авто висунулись руки назустріч їй. Я навіть впізнав у машині дядю Михайла. Машина рушила й зникла. Я зітхнув вільніше і вийшов на алею до Ромки.

Ми пішли по алеях.

Ромка дуже хвилювалася: все-таки вона була дівчинка.

— Ти не хвилюйся,— сказав я їй,— ми з тобою ще не такі справи будемо виробляти!..

— Я пробую не хвилюватись,— відповіла вона,— але чомусь у мене не виходить.

— А ти все-таки пробуй.

— Я пробую. Ой як колотиться в мене серце...

Назустріч нам ішла доглядачка. Я сказав їй:

— Її тьотю, покличте нам Женю.

Доглядачка тихо відповіла:

— Її немає.

Я зробив страшенно здивоване обличчя.

— Як немає? А де ж вона? Може, вивезли?

Тоді доглядачка пильно подивилася мені в очі, оглянувшись назад на алею і якимось зовсім іншим сумним голосом промовила:

— Хлопчику, ти краще за мене знаєш, де зараз дівчинка Женя. Іди звідси, поспішай, бо може бути пізно, а мені буде жалко тебе, ти справжній мужчина...

Тоді ми з Ромкою вклонилися доглядачці й пішли з саду лікарні. Вже аж на розі Чеховського й вулиці Воровського Ромка сказала:

— Ну й скажений ти, Сашко, як ти не боїшся?

Я весело підморгнув Ромці.

— Все в порядку, дівчинко,— сказав я.— Женя зараз у вас на квартирі. Тільки, напевне, дядя Михайло не знає, що з нею робити. Будемо поспішати додому. А ця

доглядачка, мабуть, таки бачила, як я пересаджував Женю через паркан.

Справді, Женя була вже дома в Ромки, коли ми повернулись. Одного тільки не могли ми зрозуміти: коли ми розповіли Жені про те, що їй загрожувала загибель, вона зовсім не виявила ніяких ознак радості, що врятувалася. Спокійно вислухала нас і потім почала дивитися в вікно.

Того ж дня ввечері прийшла оглянути її тьотя Клава. Вона запропонувала віддати тимчасово Женю їй. Справді, в тьоті Клави було безпечніше, і ми одвели Женю до неї.

Я говорив з дядею Михайлом про врятування інших хворих, але він нічого мені не сказав.

Вже далеко пізніше ми довідалися, що на другий день, після втечі Жені, до лікарні під'їхали дві вантажні машини з поліцаями. Вони пред'явили якісь документи дирекції лікарні, забрали на машини близько сорока хворих і вивезли їх. Потім виявилось, що то були партизанські машини, а поліцаї — переодягнені партизани. Вони пред'явили підроблені документи про те, що лікарню немовби треба звільнити, щоб дати місце хворим фашистським солдатам і командирам...

Цих хворих вони потроху зсаджували на різних вулицях Києва.

Повторити цю операцію було неможливо. Тих нещасних, що залишилися в лікарні, фашисти незабаром вивезли в душогубках за місто.

КІНЕЦЬ ПІСТОЛЕТНОЇ ІСТОРІЇ

З двох пістолетів, захованих у вибалку на Собачці, спочатку я взяв один. Я точно не знав, що з ним робитиму, але почував, що без зброї я не вояка. Шкода тільки, що я не знав, як треба стріляти з цього пістолета. Після тривалого вагання я пішов до дяді Михайла.

— Дядю Михайле,— сказав я весело й по-хвацькому,— а в мене є пістолет, тільки я не вмію з нього стріляти. Навчіть мене. І патронів тільки вісім...

— Покажи.

Я подав йому пістолет.

— Де ти взяв?

— У фашистських офіцерів...

І я розповів, як ми з Ромкою забрали в офіцерів зброю. Він слухав мовчки, не перериваючи мене. Тільки чомусь обличчя його червоніло щодалі дужче. Мабуть, він хвилювався. Коли я закінчив, він раптом підхопився з місця, забігав по кімнаті й почав кричати:

— Ах ти шмаркач!.. Хто тобі дозволив це? Думаєш, ти зробив користь партизанам? Нашкодив ти їм. Так, нашкодив. Ти думаєш своїми пістолетами воювати з фашистами? Малий ти ще й дурний! Я ж тобі наказав не робити нічого самому, а ти що? Це тобі не школа, де за провину ставили трійку з поведінки! Тут один крок неправильно — і на кладовище... Зрозумів?

— Ні,— признався я щиро, як тільки міг.

Розлютований дядя Михайло підскочив до мене:

— Я знаю, як ти не зрозумів! Ти хитре чортеня! Ти тільки кажеш, що не зрозумів, а насправді ти прекрасно все розумієш. Я тебе бачу наскрізь!..

Я таки й справді дещо розумів. Але до якого ж часу я мав залишатися без зброї? З обережності я все-таки сказав йому, що я забрав у офіцерів тільки один пістолет.

— Ви давно обіцяли мені пістолет, а й досі не дали. Як закінчиться війна, тоді мені пістолет не потрібний буде.

— А ти розумієш, що ти своїм пістолетом демаскував нас?

— Кого? — спитав я.

— Кого? Кого? Старий будеш, як усе знатимеш... Нікого. Тепер гестапо зверне увагу на нашу вулицю, подумає, що тут діють підпільники абощо. Зашле сюди своїх агентів. Почнуть нищпорити.

— Добре,— сказав я,— більше я не буду порушувати дисципліни.

— Що ти вигадуєш? Якої дисципліни? Що ти, підпільник, чи що?.. Просто мова йде про твою поведінку.

— Я більше не буду,— сказав я, глибоко ображений, і підвівся, щоб іти.— Віддайте мій пістолет.

— Нізащо!

— Як?! Адже це тепер мій пістолет.

— Ну то що?

— Я ризикував життям.

— Не верзи мені тут казна-чого. «Мій! Ризикував

життям»... Не бачити тобі цього пістолета, як своїх вух. Якби ти був моїм підлеглим, я б віддав тебе до суду.

Образа й злість підперли мені груди. В голові в мене запаморочилось.

— Віддайте! — закричав я на нього.— Яке ви маєте право віднімати чужі речі!..

Тоді він, глузуючи, насунув мені кашкета на самий ніс. Але я вже вчепився в його руку, намагаючись відняти пістолет.

— Ну, ну!..— вигукнув він.— Одчепися.

Я вкусив його за руку.

— Ось ти який! — гримнув він на мене.

— Віддайте!..— прохрипів я з сльозами на очах.

Він був у багато разів дужчий за мене, але не сподівався, що я нападну на нього, і спочатку розгубився. Щоправда, він міг вдарити мене, наприклад, по голові, але не пробував робити цього, а тільки намагався одірвати мене від себе, хоча й це було не так легко. Та, зрештою, він таки скрутив мені руки за спиною, силоміць посадив на тапчан і, все ще тримаючи мене за руки, сам сів поруч.

— Ех, ти, вояко!..— промовив він.— Запалу й завзята багато, а сили й розуму мало... Як же ти воюватимеш?

Він немовби глумився з мене, але в голосі його я вже почув ту лагідність, яку він часто виявляв до мене. І я враз відчув себе тяжко побитим, хоч він мене не вдарив і разу. Я тільки закусив губу і позирав довкола.

— Ех, Сашко, а я вважав тебе розумним і путнім хлопцем. Та ти знаєш, що за пістолет — розстріл. Знайдуть у тебе зброю або побачить хтось із дітей, викаже поліції чи есесівцям — і кришка тобі. Ясно? Добре, якщо офіцери приховують від начальства, що в них украдено пістолети, адже їм заборонено залишати зброю вдома. Та гестапо може довідатись.

Він пустив мої руки і почав терти ті місця на своїх руках, де позалишалися сліди від моїх зубів.

— От як покусав! Це ти міг би й горло фашистові перегризти...

— І перегриз би...

— Е, синку, бойовий ти хлопець, тільки дуже дикий. А для боротьби в тилу ворога треба мати і розум, і хитрість. Зрозумій — хитрість!

— Я хитрий. За це Бородатий і годинника мені подарував.— І я показав йому годинника, якого вже не раз йому показував.

— Де ж ти в біса хитрий? От ти взяв і прийшов до мене із зброєю, а я взяв і одняв її в тебе. А тобі треба було спочатку прийти без пістолета та й домоворитись. От би я й не зміг відняти.

— А я вам доведу, що я хитрий,— заперечив гаряче я.

— Ану ж, доведи.

— І доведу...

— Ану ж...

Я вибіг з кімнати. Нехай не думає, що я такий дуренький. Я йому доведу, який я.

Я дістав у схованці другий пістолет. Але дяді Михайла вже не було вдома. Я його побачив удруге тільки ввечері. Зараз я вже не був сердитий на нього, але довести своє мені кортіло. До якого часу він вважатиме мене за дитину!

— Знов прийшов? — сказав він, впускаючи мене до кімнати. Ромки не було вдома, і ми знову були вдвох.

— Прийшов.

— Чого?

— Щоб показати вам другий пістолет.— І я дістав такий же пістолет з кишені і показав йому здаля.— Я вам навмисне не сказав, що в мене їх аж два.

— А може, в тебе ще й кулемет є?

— Хоч би й був, я тепер не признався б вам.

— Дуренький ти, Сашко, їй-бо, дуренький, от хоч сердься, хоч не сердься. Коли твоя мати виїжджала з заводом в евакуацію, вона з слізьми просила мене, якщо ти повернешся, наглядати за тобою. Вона попереджала мене, що ти шибеник. Ну, от... іменем твоєї матері я наказую тобі віддати зброю...

Я швидко поклав на стіл пістолет і стрімголов вибіг з кімнати, щоб дядя Михайло не бачив моїх сліз...

ТРА-ЛЯ-ЛЯ!..

Було вже поночі, коли Ромка прибігла до нас.

— Тебе кличе татусь,— сказала вона.

Нащо мене кликав дядя Михайло, вона не знала, а це значило, що я потрібний йому в дуже важливій справі.

— Сашко! — пошепки прохала мене по дорозі Ромка.— Тільки ти не дуже щільно зачиняй за собою двері, а то ви завжди з татусем зачиняєтесь. І татусь, коли викликає тебе, вигонить мене з хати.

І справді, дядя Михайло, привітавшись зі мною, сказав до Ромки:

— Ану, дочко, йди собі погуляй, ще не дуже пізно. У нас тут мужська розмова.

Я помітив, що Ромка нещільно зачинила за собою двері, бо їй дуже кортіло знати, про що ми, чоловіки, будемо тут говорити. А дядя Михайло помітив, що двері зачинені нещільно, й притиснув їх сам як треба.

Він трохи подумав, походив по кімнаті, а потім посадив мене біля себе на дивані й почав говорити:

— Я тобі зараз щось скажу, а ти відразу забудь те, що я тобі скажу.

— Гарзд.

— Навколо нас, Сашко, багато ворогів: гестапівських шпигунів, націоналістів і тому подібної наволочі. Вони намагаються вистежити чесних радянських патріотів, щоб віддати їх до рук фашистів.

— А що за люди націоналісти? — спитав я.

— Ти ще не зрозумієш. Це ті, які кажуть, що вони за свій народ, за Україну, а насправді вони продають Україну, зраджують свій народ.

— Що ж тут незрозумілого? — сказав я.— Все зрозуміло. Вони теж фашисти.

— Ну от і добре, що зрозумів. Слухай же тепер... За твоєю допомогою ми довідалися, що Вовчиха шпигунка, вона служить в гестапо й має завдання збирати відомості в цьому районі. Вона це й робить уже давно, з самого приходу фашистів. Це вона тоді вказала гестапівцям на підпільників, і вони ввіймали Жениного батька. Вона дещо тоді пронюхала, тільки не знала точно, в якому дворі ловити підпільників. Ти маєш сказати цій жінці, що знаєш одного есесівського офіцера, який продає золоті речі, наприклад, персні, годинники, і що про це тобі сказав офіцерів шофер, якому ти чистиш завжди чоботи.

— Але ж я не знаю такого офіцера.

— А мусиш сказати, що знаєш... І що, коли вона схоче, ти скажеш цьому шоферові, й він приїде за нею на своїй машині, щоб одвезти її до офіцера, бо сам офіцер

не може до неї приїхати: це дуже великий чин. Зрозумів?..

Я сказав, що все зрозумів і що я зараз побіжу до неї й зроблю так, як він мені наказує, але дядя Михайло взяв мене міцно за плече й знову посадив біля себе.

— Не спіши поперед батька в пекло,— сказав він.— Я сам тобі скажу, коли це треба зробити. Так от... якщо вона скаже тобі, що згодна поїхати до того офіцера, то потім одного разу ти приїдеш у машині з есесівським шофером. Тільки ти не звертайся до нього, бо він у цей час розумітиме тільки по-німецькому. Второпав?

Ще б пак не второпав! Я відразу зрозумів усю задуману операцію, в якій я мав бути головною особою. Ой як це здорово!

Мені не терпілося швидше взятися за діло, але дядя Михайло мені сказав:

— Я тебе покличу і скажу, коли починати. Ти не виходь нікуди з дому і стеж за лікаркою.

Тоді я сказав дяді Михайлові, що я привезу її з шофером, куди буде наказано мені, і навіть допоможу її ліквідувати... Але дядя Михайло сказав, що моя справа — зв'язати лікарку з «есесівським» шофером, а потім вони обійдуться й без мене, і щоб я не сунув свого носа туди, куди мене не просять. Став би я ждати, поки мене кудись попросять! Мабуть, мене нікуди ніколи не просили б.

Коли я йшов від дяді Михайла, на подвір'ї мене схопила за руку Ромка й потягла за будинок у садок.

— Набалакались? — спитала вона сердито.

— Набалакались,— відповів я поважно.— А про що — краще не питай, однаково не скажу.

— Чому?

— Тому, що я вже забув, про що ми говорили.

— Брехун ти, Сашко.

— Нехай і брехун, однаково забув.

— А ти зовсім не товариш мені, коли так.

— А ти теж не товаришка, коли хочеш випитати.

Тоді вона засміялася й сказала, що вона тільки пожартувала, щоб переконатися, чи вмю я держати язик за зубами, чи, може, я базікало, і що її зовсім і не цікавить, про що ми розмовляли з її татом, і що їй наплювати на наші таємниці, що в неї є свої таємниці, про які вона нікому, зовсім нікому не розповість, хіба що тільки

мені, якщо я розкажу їй свою сьогоднішню таємницю. Я хотів йти додому, а вона тримала мене за рукав і все казала, що їй не цікавить моя таємниця, і що їй взагалі ніщо не цікавить, і що я можу собі йти додому, вона мене не триматиме. А проте рукава мого не пускала...

...Після того я почав стежити за лікаркою. До неї протягом цілого дня йшли пацієнти, і я не міг добратися, які з них справді хворі на зуби, а які тільки вдають, що в них болять зуби. Вже надвечір, коли в лікарки нікого не було і вона сама вийшла з дому, я наздогнав її, привітався й спитав, чи дуже вона на мене сердиться за те, що я кидаю грудками в її шпіца. Вона сказала, що дуже сердиться і що коли-небудь вона мені наб'є фізіономію, якщо я не облишу її собаку. Тоді я сказав, що більш ніколи не буду кидати грудками в її собаку і що я знаю одного есесівського шофера, який завжди чистить у мене чоботи і який сказав, що його офіцер продає золоті речі — персні, годинники і навіть готові золоті зуби, які можна купити в нього і відразу ж вставляти беззубим людям. Тоді вона спинилася й спитала:

— А як можна побачити того офіцера? Нехай він приїде.

— Ні,— відповів я,— це дуже високий чин, і він сам не може приїхати, але може послати за вами свого шофера з машиною.

— То нехай посилає шофера. Я поїду до нього. Спитай шофера, коли він може приїхати.

— Добре. Коли він буде чистити в мене чоботи, я його спитаю. Але він чистить не щодня...

— Обов'язково спитай, Сашко. Тільки нікому про це не кажи. Нехай приїздить завтра надвечір, або нехай сам призначить час. А ти, Сашко, теж матимеш із цього користь, обов'язково. Я тобі віддячу.

Коли вона зникла на вулиці, я пішов до дяді Михайла.

— Ну? — спитав він, побачивши мене на порозі.

Я розказав йому про свою розмову з Вовчихою.

— Ну й гаразд,— сказав дядя Михайло й, подумавши, додав:— Призначай на завтра, на вечір. Скажи, що офіцер удень зайнятий, а надвечір буде вільний і чекає її в своєму особняку. Але ти не знаєш, де його особняк, шофер, мовляв, одвезе, то вона сама побачить, де живе офіцер.

— А як вона мене братиме з собою?

Дядя Михайло подумав. Він над кожним словом думав.

— Нащо ти їй здався? А проте... гаразд, коли братиме, їдь...

Тої ночі я заснув не відразу. Я довго лежав з розплющеними очима й думав. Так, тепер уже дядя Михайло не скаже, що я дикий... Я беру участь у важливій операції. Адже дядя Михайло так і сказав: призначай на завтра. Цебто щоб я призначив... Ой як усе це таємниче, як це небезпечно і як прекрасно!..

З самого ранку я взяв свою скриньку з щітками й гуталіном і пішов до міста. Гриша цього дня теж прийшов. Він підсів до мене, і ми разом закликали на вулиці до себе клієнтів чистити чоботи. Коли настав обідній час, я заявив Гриші, що вже піду додому. Він дуже здивувався, бо саме настав час, коли особливо багато було бажаючих чистити взуття, та я сказав, що в мене хвора бабуся і я мушу бути дома, щоб нагодувати її.

Я сказав лікарці, що за нею приїде машина від есесівського офіцера цього вечора о восьмій годині. Вона ласкаво подякувала й дала мені п'ять німецьких марок. Я спитав її, чи хоче вона, щоб і я поїхав з нею. Вона сказала:

— Ти хочеш покататися в машині? Гаразд, сядеш зі мною, але до офіцера я, звичайно, піду без тебе.

Поки що все йшло добре. Погано тільки було те, що я нічого не міг розповісти Ромці, і хоч вона ні про що вже не питала мене, але очі її тепер нагадували мені два великих знаки запитання... Моя таємниця мучила її, і я це читав у її очах.

Рівно о восьмій до наших воріт підїхало авто. Шофер побачив мене коло воріт і крізь віконце кивнув мені рукою.

— Мадам доктор? — питався він, не вміючи висловитися по-нашому.

Я відразу зрозумів, що це і є той шофер, який повезе лікарку в останню її подорож. Я побіг за нею. Лікарка вже чекала. Шофер привітав її по-німецькому, і вона відповіла теж по-німецькому. Потім вона щось сказала йому, показуючи на мене. Шофер кивнув мені, і я вмить вмовстився поруч нього біля руля. Було вже темно, і ніхто не бачив, як я сів у машину. Шофер щось запитав

у лікарки, вона кивнула головою на знак згоди. Машина рушила...

— Тра-ля-ля... Тра-ля-ля...— наспівувала Вовчиха.

Дивно мені було їхати цією машиною. Я навіть часом думав, чи не привиділося все це мені вві сні, таке все було таємниче: і цей невідомий шофер в есесівській формі, і ця пасажирка, яку я дуже вміло обдурив, щоб помститися за її зраду, і за смерть багатьох наших людей, і за смерть Жениного батька особливо, і ці нічні вулиці й дорога до невідомих людей. «Як усе це відбудеться?» — запитував я сам себе. І не уявляв усього до кінця...

Десь аж на Шулявці ми спинилися перед ворітьми. Поночі я побачив в глибині садка невеличкий будиночок. Біля воріт стояв есесівський вартовий. Він заглянув у вікно машини до шофера й щось запитав у нього по-німецькому. Той відповів. На одну мить промайнула в моїй голові думка: «А чи не вліз я сам у лапи гестапівців? Цей фашистський шофер і фашистський вартовий...» Але я багато не думав. До того ж не було часу багато думати. Нас повели крізь хвіртку до садка. Потім лікарку пропустили в двері будиночка, а мені наказали чекати біля ганку.

Через хвилину невідомо звідки з'явився дядя Михайло. Він узяв мене за руку й повів до воріт.

— Тепер тебе, Сашко, ця сама машина одвезе майже до самого дому. Ти вже все зробив, що від тебе вимагали. Та тільки держи добре язика за зубами, бо погано тобі буде...

— Дядю Михайле,— тихо прошепотів я.— А може, мені доручать розстріляти цю гадину?

Він раптом упустив мою руку, спинився проти мене і, певно, вдивлявся в моє обличчя. Було темно. Я відчув, як він гладив моє волосся і якийсь не зрозумілий мені звук застряв у нього в горлі — чи то зітхання, чи стогін. Він не сказав нічого і, взявши лагідно мене за плечі, провів до машини.

НА ТІМ БОЦІ ДНІПРА!

Минуло багато днів і місяців з того часу, як я вперше в своєму житті віз для помсти й кари зубну лікарку Вовчиху. Вона не повернулася додому. Я чув останнє її

«тра-ля-ля». Ніхто з нас більше не бачив її. Тільки я знав про долю Вовчихи.

Незабаром викликав мене до себе дядя Михайло.

— Сашко, ми знищили шпигунку, яка нас продавала гестапівцям. Та є ще багато запродавців, різних фольксдойців, націоналістів та інших продажних шкур, які допомагають фашистам боротися з радянськими патріотами. Деяким ми довіряли і розгадали їх надто пізно. Вони продають нас гестапо. Нам треба зникати. Можливо, ти не скоро побачиш мене й Ромку. Не сумуй без нас. Головне, бережи себе. Твоя мати просила мене доглядати за тобою, але тепер ти вже справжній чоловічина і вже знаєш, як треба жити. Я все-таки буду стежити за тобою, хоч ти мене й не бачитимеш... І в важку хвилину я прийду тобі на допомогу.

Він обняв мене на прощання. Тяжкою для мене була відсутність Ромки. Тепер я був зовсім самотнім і часто й подовгу розглядав проти сонця клаптичок моєї кінострічки.

А нові події владно входили в наше життя. Червона Армія наближалась, і всі, кого ми так ненавиділи при німцях, хто був чи став нашим ворогом, тепер тікали звідси кудись у невідомий мені світ.

Але ось одного дня нам оголосили, щоб усі мешканці з нашої вулиці, з усього нашого району і з центральних вулиць міста негайно виїхали.

Я думав, що бабуся буде плакати, бо нам абсолютно не було куди виїздити, але вона не плакала зовсім і не приказувала, як це роблять старі жінки, коли трапляється в них якесь горе. Бабуся мовчки зв'язувала якісь клунки і раз у раз поглядала у вікно на вулицю.

Повз наш будинок такі ж бідні люди, як і ми, тягли тачки з пожитками, несли на руках малих дітей. Під час окупації майже в кожній нашій сім'ї завелися отакі двоколісні тачки, на яких люди привозили з сіл картоплю або перевозили речі з одної квартири на іншу, бо фашисти часто виганяли людей з їхніх квартир. Ми з бабусею такої тачки не мали, але після наших сусідів, що кудись виїхали далеко, залишилася в сараї цілком придатна тачка. Я ще тоді, коли сусіди виїхали, підіймав з неї колеса й поховав у підвалі. Тепер я знайшов ці колеса, надів їх на вісь тачки. Нам було чим виїхати з нашого двору, тільки не було куди їхати...

Коли я увійшов до нашої кімнати, щоб сказати бабусі про тачку, я раптом побачив, як вона дивиться у вікно, регоче й приказує: «А що, діждалися? Так вам і треба, так вам і треба! Скоро вам увесь світ буде тісний...» Я спочатку думав, що бабуся від тяжких переживань і труднощів стала не такою розумною, як була досі, і замість того щоб пожаліти людей, глузує з них. Раптом вона схопила мене за плече й підштовхнула до вікна:

— Дивися, дивися, Сашко! Тепер їх лиха доля спіткала. Ха-ха-ха... Ми ще десь пересидимо та й сюди повернемось, а їм увесь світ тісний буде...

Я зрозумів, у чому справа: по вулиці машинами й на візниках разом з нагробованими пожитками їхали всі оті фольксдойчі і рейхсдойчі, які добре нажилися при фашистах, і панночки, яких ми дражнили овчарками.

— Думаєш,— сказала мені бабуся,— вони з нами на околиці міста тікають? Якраз там! Далеко тікають! Тікають, бо наша армія близько. Тікайте, тікайте, поки є куди, бо скоро не знатимете, куди й поткнутися. Ха-ха-ха...

Ми поклали клунки на тачку, замкнули нашу кімнату й виїхали на вулицю.

— Де ж ми тепер знайдемо собі притулок? — сказала бабуся, не знаючи й справді, куди нам рушати.

В цю хвилину до нас підійшла якась жінка.

— Добридень! — привіталась вона. — Не впізнали?

Я відразу впізнав Женину матір.

— Добре, що я вас застала. Я поспішала, щоб застати вас до себе. Тільки ви не відмовляйтеся. В нашій хаті знайдеться місце й для вас.

Нічого кращого для нас у цей час не можна було й придумати. На хвилину я побіг до Ромки. Ще ввечері я приходив до дяді Михайла просити, щоб він забрав мене з собою куди-небудь або щоб дав мені якесь доручення. Тоді не довелось би нудьгувати десь на околиці Києва... Йшли такі дні!.. Але дядя Михайло заборонив мені навіть думати про якісь доручення. Тепер я знову прибіг до них: а може, пощастить зараз...

Вони теж спаковувались. Я мовчки став біля дверей.

— Сашко,— тихо спитала Ромка,— ви вже зібралися?

— Уже.

— А куди ви переїжджаєте?

Я розповів про Женину матір. Дядя Михайло зв'язував чемодан ременями і, не підводячи голови, сказав:

— Ну, от і добре. Я й там буду наглядати за тобою, хоч, може, ти мене й не бачитимеш. А про те, що ти прошив учора, перестань і думати. Зрозумів?

Я мовчав і тільки сопів. Не подобались мені його слова.

— Зарубай це собі на носі! — додав він, підійшовши до мене. — Жодного кроку без мого дозволу!.. Будеш потрібний — покличу сам. Ромка прийде. Ну чого ж ти мовчиш?

Він лагідно підвів мою голову, взявши мене за підборіддя.

— Ну, хлопче, веселіше!.. Адже справи добрі! — вигукнув він зовсім іншим тоном.

— Однаково втечу звідти, — сказав я зі злістю.

— Гаразд, гаразд, там побачимо, — раптом трохи по-добрішав дядя Михайло. — Тільки пам'ятай, Сашко, зробиш один дурний крок — і пропадеш... Вони тепер як звірі... А незабаром повернеться твоя матір, — що тоді я їй скажу?..

Він обняв мене на прощання:

— Я тобі нічого поганого не бажаю. Ти для мене, як рідний син... От... Ну, а тепер, — він тихенько підштовхнув мене, — іди до бабусі і не заважай нам.

Ромка вийшла зі мною на ганок. Вона подала мені руку і довго, довго тримала її в своїй...

— Приходь до Жені, я завжди чекатиму на тебе...

Мені дуже не хотілося розлучатися з ними.

— Прийду, обов'язково прийду!.. — пообіцяла Ромка.

Для мене й бабусі знайшлася у Жені кімната з вікнами в садок, і ми почали жити там, і нам було радісно, що фашисти в тривозі, що наближається час, коли прийдуть наші і визволять нас.

Мені здавалося, що цей час прийде через кілька днів. Я часто прокидався вночі й прислухався, чи не чути гуркоту бою десь на околицях Києва. Рано-вранці я виходив з хати, вилазив на паркан і, сидячи на стовпі, довго вдивлявся в далечінь вулиці, і серце моє завмирало від радості, коли я помічав удалині щось схоже на танк або на групу вершників, — я сподівався, що то

вже прийшли наші. Мені зовсім не хотілося їсти й розважати з Женею. Я схуд, і бабуся дуже горювала, дивлячись на мене. Я тепер думав тільки про прихід Червоної Армії і про повернення всіх наших.

Женя не могла розважити мене. Лікування грохи допомогло їй, та вилікуватись цілком їй не пощастило. Вона могла довгими хвилинами стояти на одному місці й дивитися кудись далеко поперед себе, і очі її в цей час, певно, нічого не бачили. І коли до неї щось говорили, вона довго нічого не могла зрозуміти й не відповідала.

Одного разу вночі я почув гуркіт артилерії в місті.

— Наші! — закричав я несамовито.

Всі підхопились. А я вже був надворі. В різних кінцях міста гуркотили гармати, і вибухи шрапнелей угорі шматували осінні передранкові хмари. Це був наліт радянських літаків. І хоч наліт був на залізницю, якраз у тому районі, де жили й ми, нікому з нас не спало на думку ховатися від бомб і осколків фашистських зенітних снарядів. Десь недалеко спалахнула пожежа і наче кинула ясні промені в наші душі. Навіть Женя заплескала в долоні.

— Наші! Наші! — повторювали ми без кінця, і я бачив, як Женина мати й бабуся обнялися. Та й сам я з радощів не знаходив собі місця, стрибав, гасав по подвір'ю, видирався на паркан, і стрибав униз, і щось кричав таке, чого й сам, мабуть, не розумів.

Тільки пізніше, коли радянські літаки відбомбилися й зникли, ми помітили, що й по інших дворах цієї околиці міста рухались постаті, чути було радісні вигуки, збуджені розмови й метушню. А ще далеко було до ранку!..

День, який почався після прильоту радянських літаків, був великим нашим святом. Ми ходили радісні і збуджені. Того дня я не витримав і потай від бабусі поліз на заборонену територію «кампфзони». Я вміло обходив фашистських патрулів, побачивши їх здала, переховувався за парканами, по порожніх дворах і садах. Сьогодні я вирішив побувати дома, в нашій покинутій кімнаті.

Замок на дверях висів відімкнутий. В нашій кімнаті хтось уже побував без нас. Ми знали, що фашисти грабували покинуті помешкання, і тому я не здивувався.

В нашій кімнаті вже не залишилося нічого цінного, і я був спокійний. Справді, взяти у нас не було чого. На стіні ми залишили старе, облізде дзеркало — то й його забрали фашистські солдати. Зникла й невеличка люстра, що висіла над столом. Та я не думав зараз про ці речі. Мені було приємно стояти в нашій кімнаті, звідки нас силоміць вигнано. Скоро, скоро ми прийдемо сюди знову!

На вікні стояв майже засохлий уже вазон гортензії. Сухі гілочки ламалися від самого лише дотику до них. Проте я добре полив вазон водою — може, оживе! Я ніколи не звертав на нього уваги. Тепер мені було його жаль. Мені навіть здалося, що квітка зараз відчуває біль.

Я хотів замкнути наше помешкання, але потім роздумав і залишив його таким, яким і застав. Нехай бачать: тут уже пограбовано все, що можна було грабувати.

Потім я навідався до школи. Тут, як і раніше, під'їздили й від'їздили машини — і вантажні, і легкові. Але тепер до школи підходили тільки порожні машини, а від'їздили навантажені всяким добром: склад вивозили. І я сказав сам собі в думках: «Вивозьте, звільняйте школу, ось прийде Червона Армія, і ми знову повернемося до наших класів...» Ех, як мені закортіло написати ці слова на стіні школи! Нехай би фашисти читали...

Коли я йшов назад, мені спало на думку перемінити на розі покажчики доріг. Людей поблизу не було, всі були виселені, і ніхто мене не міг би впіймати на гарячому. Я швидко поодривав покажчики і поприбивав каменем їх знову, але тільки поміняв місцями. «Все-таки який-небудь гітлерівець може заблудитись», — думав собі я.

Це мені сподобалось. На околиці Печерська біля під'їзду до одного військового складу я побачив високий кілок з написом: «Міновано!» Я оглянувся. Довкола було порожньо. Під'їзд завертав за ріг одного спаленого будинку, і вартовий не міг мене бачити. Тоді я швидко розхитав кілок, висмикнув його з землі разом з покажчиком і закинув у глибокий рів, зарослий бур'яном. Цього разу мені стало страшно: адже якби мене побачив який-небудь фашист, то... Я чомусь не міг стримувати себе і кинувся тікати...

Кілька днів після того я шукав по навколишніх вулицях покажчиків доріг і прибирав їх зовсім на інших місцях...

І щодня і щоночі я прислухався до далеких шумів, намагаючись почути нехай і далекий, ледве чутний гуркіт бою за Київ...

Та минали дні. Настала осінь, прозора, золота...

Одного разу я зустрів на одній з вулиць нашої околиці Гришку. Ох, шибайголова цей Гришка! Він мені почав нашіптувати, що ніби пролазив учора на самий берег Дніпра і... Він не одразу сказав те, що треба було сказати після «і», а роздивився довкола і прошепотів з голосним сміхом:

— А я бачив їх...

— Кого?

— Наших...

— Гриша! — сказав я, затремтівши. — Ти мене не обманюй, бо я з тебе тут котлету зроблю...

— Справді бачив. Я проліз на самісінький берег проти Подолу. Раптом почув, як фашисти стріляють з кулеметів і гармат, що на Володимирській гірці. А снаряди вибухають на Трухановому острові в шельюзі. Коли дивлюся — з кущів вибігає якийсь чоловік з автоматом, пробіг кілька кроків і зник у лозах. Це був наш розвідник.

— Це правда, Гриша?

— Сам бачив. Фашистів уже на тім боці Дніпра немає, там уже наші. От наш розвідник і вивіз на Труханів, щоб роздивитися київський берег.

— Я хочу теж подивитися на той берег.

— Ходімо разом, — погодився Гриша.

Ми умовились, коли зійтися. Тільки одній Жені в садку я стиха сказав:

— Сьогодні піду дивитися на наших...

Вона байдуже подивилась на мене.

— Вестимуть полонених? — спитала.

— Якраз так! Забудь про полонених! Піду дивитися на той берег, там наші розвідники...

— А-а-а!.. — раптом вирвалося в неї, і вона схопила мене за плечі і почала дивитися на мене якимись дивними, широко розплющеними очима. І ні про що не питалася словами. Я вже потім коло самої хвіртки оглянувся на неї — вона стояла, обнявши стару, безлисту

вже яблуню, і мовчки дивилась мені вслід. Потім я стукнув хвірткою й побіг швидше по вулиці, бо мені здавалося, що Женя мене захоче наздогнати, та ще причепиться, щоб узяв з собою.

Спочатку ми хотіли пролізти непомітно на дніпрові гори, де мені відомі були кожна стежка, кущ і кожна схованка. Але на горах були фашисти. Там стояла їх артилерія, міномети і багато солдатів. Ми не були тут, на горах, давно. І мені так хотілося саме звідси, з гір, побачити на тім боці наших. Та пролізти туди нам не пощастило. Ми відійшли назад, до міста, і, ховаючись у руїнах Хрещатика й інших вулиць, спустилися на Поділ.

Тут теж проповзти непомітно на самий берег не вдалося: скрізь ходили патрулі. Тоді ми знайшли собі ще краще місце. Біля самого берега стояла величезна вигоріла споруда — мабуть, якась фабрика або млин. Вона дивилась на Дніпро темними дірками замість вікон. Ми обійшли її довкола й відшукали зовсім цілі залізні сходи нагору. Щоправда, між третім і четвертим поверхом залізні сходи вивалилися з стіни і звисли в повітрі, і коли ми, вчепившись за поруччя, видиралися по них угору, то вони так хиталися, що Гриша трохи був злякався. Ну, таки ми вибралися на самий верх, аж на горище. Як добре звідси було все видно!

Заллятий передвечірнім сонцем Труханів острів був пустельний і мовчазний. Де-не-де зводились почорнілі комини спалених домів, якраз навпроти нас жовтіли руїни церкви, десь далі ще курилося якесь згарище.

А ген далі, за луками й затоками, оповивалися синім туманом далекі ліси. І там, у тих лісах, стояли наші танки, гармати, готувалися до наступу на Київ радянські дивізії й армії. Нам здавалося, що ми їх навіть бачили. А Гриша казав навіть, що під дальнім лісом рухається наша кіннота. Скільки я не вдивлявся, кінноти я не побачив. Гриша завжди до того, що бачив, додавав трохи такого, чого не бачив, і в нього завжди виходило непогано.

Зате нам добре було видно, як метушилися фашисти на Володимирській гірці, в Пролетарському саду і далі на дніпрових горах, бачили їхні гармати й міномети, замасковані під деревами. Було зрозуміло, що вони покинули лівий берег і будують укріплення на правому.

Як цікаво було на все це дивитися!

— Ех, коли б у нас тут був кулемет! От би ми шпарнули по фашистах...— промовив Гриша.

Я згадав історію з пістолетами, які я цапнув у фашистських офіцерів.

— Мале ти ще! — сказав я Гриші і навіть не оглянувся на нього.

Раптом страшний вибух струснув будинок, де ми сиділи.

Враз після того прогуркотіло ще кілька вибухів. Із свого спостережного пункту ми побачили тільки один. Це висадили пароплав на Дніпрі недалеко від пристані. Пароплав швидко нахилився набік і почав тонути. Кінчик його труби так і залишився над поверхнею води.

Після того в різних кінцях міста почали лунати вибухи. То фашисти висаджували великі будинки.

Збуджені і разом приголомшені всім баченим, пішли ми з Грицьком додому. Вже вечоріло, і відсвіти пожеж судорожно тремтіли над містом. І нам було якось захоплююче страшно...

Радісно збуджені поверталися ми з Подолу. Було дуже небезпечно, і ми йшли, ховаючись по руїнах.

На воротах млина Грицько написав крейдою: «Хай живе Червона Армія — переможець!» Я швидко намалював там же, на воротах, шибеницю. Людині в петлі я підмалював маленькі вусики і підписав знизу: «Хайль Гітлер у петлі».

Потім, уже на вулиці, біля дерев'яного щита з афішами, ми обидва спинились.

— Сашко, давай і тут...— прошепотів Гриша.

— Давай...

Він намалював крейдою височенну шибеницю, а я намалював Гітлера у петлі і написав знизу: «Гітлер юбер аллес!..»¹.

Ми з реготом побігли далі.

Вже було зовсім темно, коли я повернувся. Біля воріт біліла постать. То Женья чекала на мене. Як же мені прикро було, що я не міг сказати їй: «Женю, а я бачив наших!..» Проте я все-таки зміг розповісти їй багато цікавого.

І коли я їй описував усе, що ми бачили з горища

¹ Гітлер над усіма! — фашистський лозунг.

млина, вона увесь час міцно тримала мене за руку, мабуть, боячись, щоб я не пішов, не доказавши чогось. Вже потім, коли вона випитала в мене все і ми йшли до хати, вона сказала:

— Якщо йтимеш удруге на берег Дніпра виглядати наших, обов'язково візьми й мене з собою. Дивися ж, Сашко, не обдури.

Ну ось — це якраз те, чого я не хотів...

ПЕРШИЙ УРОК У ШКОЛІ

Ой що робиться на вулицях нашого Києва!..

Ті, кому добре жилося при фашистах, виїзять. Одні везуть речі на вокзал, щоб їхати поїздом, а інші навантажилися на машини і їдуть до Німеччини машинами. Попутного вітру вам, фольксдойчі і рейхсдойчі!

Десь далеко за околицями гуде не перестаючи канонада, і на вулицях Києва метушня й паніка. Тепер уже фашистам не щастить приховати того, що десь недалеко йде бій за Київ, що радянське військо перейшло на наш берег Дніпра, наближається до міста й несе нам визволення.

Ми ховаємось по льохах, підвалах і просто в ямах на київських пустирях, бо фашисти вигонять людей з Києва. Женина мати знайшла місце в глинищах за своїм садом. Там, серед кущів, ми викопали у схилі печеру, і як тільки помічаємо на своїй вулиці здаля фашистських солдатів або якісь підозрілі машини, ми ховаємось у тій печері, а хату замикаємо й зачиняємо віконниці. Так роблять і сусіди.

Але я не можу всидіти в якійсь там печері. Для мене це однаково, що зав'язати очі. А хіба я можу нічого не бачити навколо себе? Тому я дуже мало сиджу в печері, а здебільшого вартую, сидячи десь у куцах або на дереві. Мені кортить пробратися знову на нашу стару квартиру, подивитися, що робиться там. Шкода, що немає з ким піти туди.

Так минає день, другий. І раптом з'являється... Ромка. Спочатку я не вірю своїм очам. Невже це вона? Потім ми кидаємось одне до одного. Нас бачать усі — і Женя, і її мати, і бабуся. Це нам заважає відразу розповідати одне одному про все. Але за кілька хвилин ми

зникаємо за садом на глиняних горбах. Я хочу розпитати в Ромки, де вона була, але Ромка не дає мені сказати.

— Сашко! — говорить вона, оглядаючись по сторонах.— Я ледве розшукала тебе. Маю доручення для тебе.

— Від дяді Михайла?

— Від нього.

— Кажі швидше.

— Тільки ти нікому не кажи, а то тебе не пустять.

— Ні, що ти... Хіба я маленький!

— Татусь доручив тобі й мені пробратися на нашу вулицю так, щоб нас не помітили...

— Ой як цікаво!..— вигукнув я, бо мені вже не терпілося.— А для чого?

— Треба стежити за будинком нашої школи. Там якісь склади в німців. Німці захочуть знищити всякі сліди своєї роботи і можуть висадити школу в повітря. А може, вони вже її замінували. Як тільки ми щось помітимо, треба негайно повідомити татуся. Татусь каже, що треба якнайбільше врятувати будинків, тоді нам буде легше відбудувати Київ.

Звичайно, я погодився. Треба було тільки щось придумати для бабусі. В ці дні вже деякі жителі пробиралися на «кампфзону» у свої помешкання, і бабуся про це знала. Я сказав їй, що разом з Ромкою підемо теж до своїх будинків, щоб на всякий випадок бути коло дому. І поки бабуся думала, чи пустити мене, чи ні, ми з Ромкою вже були далеко.

Ми не пішли вулицями, бо могли натрапити на патрулів, а дерлися по схилах і вибалках, що на пустирях між Сталінкою й Печерськом. Цю місцевість ми добре знали: скільки разів ми тут гралися, скільки разів на цих пустирях відкривали не відкриті ще ніким краї і дороги!.. Скільки ми тут переслідували «розбійників» і «бандитів»...

Ми знайшли місце на одному з глиняних горбів за садом школи. Звідси було добре видно шкільне подвір'я і двоє вхідних дверей. Як скучили ми за нашою школою!

Почав накрапати маленький дощ. Треба було залізити до якогось будинку. Ми знали помешкання одного з учнів, що жив біля самої школи. Головне, до їхньої квар-

тири не треба було йти з вулиці. Ми, озираючись, зайшли з саду на подвір'я. Тут було зовсім безлюдно. Двері на сходи були відчинені. Коли ми піднялись по сходах, на знайомих нам дверях побачили замок. Ми трохи посмикали його, але таким способом замки не відмикають.

Я і Ромка нерішуче стояли біля дверей. Раптом застукотіли кроки по сходах. Може, це йшов двірник, а може, й вороги. Треба було ховатись. Лишалось тільки підійматися сходами вище. Звичайно, ми це робили тихо, щоб нас ніхто не почув. Так ми зайшли на найвищий поверх, але в цей час кроки внизу припинились. Очевидно, людина зайшла до якогось бічного коридора.

— Сюди! — сказала Ромка й потягла мене за руку ще вище. Там були маленькі двері під самою стелею. На дверях висів засув з поламаним замком. Ми відсунули його й зайшли на темне горище. Вдалині світилося маленьке слухове віконце. Ми обійшли при ледве помітному світлі цього віконця все горище. Воно було цілком порожнє, якщо не брати до уваги кількох куп поламаних меблів і якогось дрантя.

— Сюди! — знову сказала притишеним голосом Ромка, що вже стояла біля віконця.

Справді, з цього віконечка було добре видно подвір'я школи і навіть частину вулиці за ворітьми. З дверей школи фашистські солдати все ще виносили ящики з якимись речами й вантажили на машини. Мені здавалося, що вони не дуже поспішали. А мені хотілось бачити, щоб вони поспішали, метушились, щоб вони боялися, що не встигнуть. Отже, нічого підозрілого тим часом ми не помічали, і нам не було про що повідомляти Ромчиного батька.

— Сашко, — сказала Ромка, — а що, коли нічого не зміниться й завтра, і позавтра, і багато днів? Хіба ми зможемо тут залишатися? А що ми будемо їсти?

— Нічого ти не тямиш! — зміряв я її презирливим поглядом. — Коли маєш бойовий наказ, то втри на посту, а виконай доручення.

Ромка засміялась і сказала:

— У-ух!.. Можна подумати, що ти й справді думаєш умерти на цьому посту.

— А от не зійду з місця, поки не виконаю.

— Дурень ти. Татусь сказав: наглядайте за школою. Навідуйтеся до неї частіше. І все.

— Однаково буду тут, поки вистачить мені сили.

— А що їстимеш?

У кишені в мене була пара варених картоплин і шматок хліба. Я показав свої запаси Ромці. В неї теж був шматок хліба, помазаний рижієвою олією і добре посолений.

— Гаразд,— сказала Ромка,— ми тут переночуємо, а завтра побачимо, що нам далі робити.

Треба сказати, що нам і до вечора дуже набридло стояти коло віконця. Нічого цікавого з нього не можна було побачити. Тоді я з старих меблів наздирав повсті, морської трави, якою підбивають дивани, намостив усе це в кутку, і ми тепер мали місце, де можна було добре лежати й відпочивати. Канонаду чути було тим часом здалека, і, мабуть, фашисти протримаються в місті ще кілька днів. Так думали ми.

Тим часом поночіло. Світла в дворі не запалювали, а присвічували собі електричними ліхтариками, і ми по ліхтариках могли стежити майже за кожною постаттю на подвір'ї школи. Вночі німці робили те саме, що і вдень: коли на подвір'я приїздила машина, виходили солдати, навантажували її, й машина виїздила з подвір'я. Солдати знову заходили до школи, на ганку залишався вартовий.

Нарешті ми умовилися, що, поки один з нас вартуватиме біля віконця, другий відпочиватиме і навіть може спати. Перший заступив на нічну варту я. Нічого цікавого на подвір'ї школи не було, і я, не маючи чого робити, уважно прислухався до канонади, намагаючись по звуку визначити, чи наближається до нас фронт, чи залишається на місці. Але незабаром канонада стихла. Зате в місті почастишали вибухи. Це окупанти висаджували будинки.

Іноді довкола панувала тиша. Я навіть чув тоді, як неспокійно й поривчасто дихала вві сні Ромка. Признаюся, під час такої тиші було мені якось моторошно. Серед тиші я не міг орієнтуватися в тому, що діється навколо мене, і це було найгірше. Мені зараз потрібні були звуки канонади, окремих пострілів, вибухів, гуркоту

машин і метушливого лементу людей, багато, багато звуків, що правили б мені за азбуку, по якій я читав би, що діється навколо мене.

Раптом мені здалося, що я чую обережні, тихі голо- си. Холодні дрижаки сипнули мені по спині. Я затаїв дух, прислухаючись, але навколо мене було зовсім тихо. І чомусь у цій тиші я ніяк не міг прогнати страх і примусити себе не тремтіти. Незабаром я відчув, що й Ром- ка зовсім не спить, хоч вона навіть не ворушилася в сво- єму кутку.

— Ти спиш? — пошепки спитав я.

— Ні. Сашко, мені здалося, що хтось тихенько, ниш- ком пройшовся на горищі недалеко від нас.

В мене знову по спині сипнули мурашки.

— Ні, ніхто не проходив,— відгукнувся я і сам не впізнав свого голосу. У горлі в мене пересохло.

Ромка хвилину мовчала, потім прошепотіла знову:

— Мені здається, що хтось ходить двором, по схо- дах, і якісь голоси чути у квартирі під нами...

«Чого доброго,— подумав я,— ми так можемо самі себе налякати...» І, примусивши себе змінити голос на більш твердий, я сказав:

— Ну й придумала!.. Та хто ж тут може ходити, ко- ли німці вигнали звідси всіх до єдиного?

— А самі вони?.. А може, есесівці шукають людей...

— Ти дурна і боягуз, от хто ти...

— Сашко, ти й справді не боїшся?

— Анітрохи!.. Це тобі вже починає щось ввижатися...

Краще вже спи...

— Не спиться, Сашко...

— А ти присилуй себе заснути... Полічи до тисячі — і заснеш.

— Добре, Сашко... З тобою зовсім не страшно.

Мабуть, вона повірила мені і перестала боятись. Коли я через кілька хвилин так само тихо погукав її, вона не відповіла. І я теж заспокоївся і знову почав ди- витись у вікно.

На подвір'ї школи все було, як і досі. Німецькі ма- шини і далі вивозили різний вантаж. Мені б набридло стежити за цим, якби я несподівано не помітив, що два солдати щось роблять за високим ганком школи. Я дов- го придивлявся, але нічого не міг зрозуміти. Постаті солдатів то з'являлися з-за ганку, то знову зникали там.

Увесь час вони світили собі кишеньковими ліхтариками. Це було просто загадково. Я так напружував свою увагу, що хвилинами вловлював деякі не зрозумілі мені слова з їхньої розмови. Ні, далі я не міг залишатись на горищі.

Все навколо школи я знав, як у себе дома,— кожен камінець, кожен кущик, стежку. У мене в голові миттю з'явився план.

І ось я обережно, щоб не збудити Ромку, пішов з горища і почав спускатися сходами, намагаючи рукою поруччя і прислухаючись. На сходах мені знову стало страшно: тут мене легко було б упіймати. Але тим часом усе йшло добре.

Надворі була така тиша, що аж ставало моторошно. Я, майже не дихаючи, проліз в сад. Там тільки я відчув себе зовсім добре. У саду мене не так легко було б упіймати, та ще вночі, та ще коли не горять ліхтарі...

Я підкрадався до школи попід стінами сараїв, що з боку саду. Раптом я почув недалеко тихі кроки. Я враз шмигнув крізь дірку в стіні до сарая і почав прислухатись. Мимо пройшли безшумно, як тіні, двоє людей. Важко було взнати, що то за люди — наші чи вороги. Але вони ступали дуже обережно, щоб не робити шуму, і я вирішив, що то були наші.

Хвилин за дві я виліз із сарая і рушив далі. Ось і шкільні, добре знайомі мені сараї. Як я вирішив ще на горищі, мені пощастило заховатись у щілині між двох сараїв. Пройшовши щілину, я враз побачив недалеко від себе обох загадкових солдатів. Один з них присічував ліхтариком під ганок, де копирсався другий солдат. Тепер мені все було видно. Двором проходили й інші солдати. Вони щось носили, швидко й голосно перемовляючись. Але я не приглядався до них.

Солдат під ганком викопав невеличку ямку і поклав туди якісь бляшані коробки. Потім почав загортати ямку землею. «Мінують! — відразу промайнуло мені в голові. Ось воно що!.. Вони хочуть висадити в повітря нашу школу...»

Ще не знаючи, що саме треба робити, я помалу почав вибиратися з щілини між сараями. Хоч би швидше приходив ранок!..

Ромка погано спала. Вона щось мимрила крізь сон, стогнала, раз у раз ворушилась. Я не будив її. Сидячи

біля віконця, я все думав про міну під ганком. Ні, треба насамперед побачити вранці дядю Михайла...

Ромка раптом прокинулась:

— Сашко, ти тут?

— Тут.

— Нічого не помітив?

— Нічого.

Вона раптом почала лаяти мене за те, що не збудив її раніше. Йї здалося, що вона спала набагато більше, ніж було потрібно за умовою. Вона відштовхнула мене й сіла сама на ящик біля віконця. Я ліг відпочивати. Ромка сказала:

— Сашко, давай пожуємо трошки: дуже хочеться їсти.

— А що будемо їсти завтра? У нас зостався один шматок хліба й одна картоплина.

— Може, я завтра вийду звідси пошукати чого-небудь.

Ми розломали шматок хліба на дві частини, потім одну частину — ще на дві частинки, і кожен з нас одержав по частинці. Була така тиша, що я з своєї постелі чув, як жувала Ромка.

— Ах, коли б завтра прийшли наші! — сказала Ромка.

— Я теж увесь час про це думаю, — сказав я. — Можливо, фашисти ще протримаються кілька днів, бо вони тут не дуже поспішають.

— І щоб усі наші залишилися живі!.. — додала Ромка.

— І твоя мама, — сказав я, — і моя мама, і Юрчиків тато, і його мама, і партизан Бородатий, і всі наші друзі...

— І щоб знову повернулося те життя, яке було в нас тоді, до війни, — мріяла Ромка.

— Життя буде ще краще, тільки б знищити фашистів, — сказав я.

— Тато каже, що фашизму тепер не жити...

— Коли закінчиться війна, я, можливо, знову буду зніматися в картині. Ох, як мені хочеться зніматися в картині, тільки щоб тепер уже картина була не просто про прикордонників і шпигунів, а щоб про наших партизанів у війні з фашистами.

— А я далі вчитимусь грати на піаніно. Мама хотіла, щоб я дуже добре грала на піаніно.

Я теж згадав про свою матір. Я тепер часто про неї думав. Вона дуже хотіла, щоб я добре вчився й мав добру поведінку, а я зовсім не думав про те, що вона хоче. Скільки горя я завдавав своїй матері. Пам'ятаю, коли директор школи заявив їй, що мене, мабуть, виженуть із школи за поведінку, бо я погано впливав на інших учнів, то мати так близько взяла це до серця, що навіть захворіла. Де вона тепер, чи здорова вона?

Коли б я тоді, раніше, слухався її в усьому, мабуть, я жив би краще. А скільки клопоту й прикростей було від мене Сергієві Валентиновичу і директорові школи! Ні, ні, я доведу, що я не такий, яким мене всі вважали.

Коли фашистів прожене Червона Армія з Києва і повернуться з евакуації мати, вчитель, мої товариші й сусіди, я ніколи більше, нізащо і трошечки не ображу їх. Я любитиму свою матір дужче, ніж Ромка свою. Я й зараз люблю її більше за все на світі.

На подвір'ї прогуркотіла машина й стихла. Через хвилину Ромка сказала:

— Все-таки тут дуже страшно. Наших людей поблизу немає, а тільки фашисти, гестапівці...

— Нічого ти не знаєш, тут є й наші, я сам бачив...

— Де, де ти їх бачив?

Я зрозумів, що проговорився. Мені хотілося розказати про це не зараз, а коли зустрінемося з дядею Михайлом.

— Сашко! Тобі, мабуть, приснилося. Ти спав на посту? Так? Спав?

— Зовсім не спав...— розсердившись на самого себе, відповів я і почав розповідати про все.

— Як?!— сердито обірвала мене Ромка.— Ти кидав мене саму на горищі? Оце друг!.. Я б тобі дала зараз ляпаса... Навколо фашисти, а він мене кинув...

— На горищі їх немає,— виправдувався я.

— А пацюки?

— Пацюки? До чого тут пацюки, коли виконуєш відповідальне завдання.

— Ну, то знай: ніхто тобі ніякого завдання не давав...

— Не бреши...

— Ні, ні, ніхто не давав... Це я все сама придумала. Підслухала, як татусь говорив своїм товаришам, щоб вони стежили за фашистами, коли ті, відступаючи,

будуть знищувати будинки, ховати зброю для своїх агентів. Я відразу вирішила стежити за нашою школою і, коли татусь пішов, побігла до тебе.

— Ромко!..— необережно вигукнув я.— Та я ж вистежив, як вони підклали під нашу школу міну...

— Міну? Ти бачив? Своїми очима?

— А чієми ж? Твоїми?.. Я стояв між двома сараями.

Ми відразу помирились. Ромка вже не перебивала мене, слухаючи. Потім сказала:

— Так, це здорово, Сашко!.. Аж не віриться... Ну, тепер лягай ти, а я чергуватиму. Не бійся, я тебе не кину...

Важкий, неспокійний сон враз переміг мене. Цими ночами я мало спав.

Мене збудила канонада. Здавалось, гармати були пересунуті в інше місце, хоча вони гриміли звідусіль. Уже розвиднілося. Фашисти все навантажували машини. Правда, тепер вони дуже поспішали. Одна машина стояла біля школи, її тільки почали навантажувати. Кілька солдатів стояли біля машини й палили люльки, прислухаючись до гарматного гуркоту. Раптом до школи примчав мотоцикліст. Він щось запитав у солдатів і миттю побіг усередину школи. Солдати стривожено заметушилися. Тепер вони про щось сперечалися.

Мотоцикліст через хвилину вискочив з школи і помчав далі на своєму мотоциклі, начадивши на подвір'ї бензиновим димом. З школи почали вибігати фашистські солдати, за ними вискочив офіцер.

— Бачиш, як вони поспішають? — вигукнула Ромка.

— Все-таки вони затримують нас,— відповів я.— Можливо, зараз десь на Подолі вже вступає до міста Червона Армія.

Цей раз вони нічого не вантажили на машину, окрім свого обмундирування, яке вони просто кидали на машину й стрибали на неї самі. Потім один солдат вийшов із школи й поліз під ганок. Офіцер почав кричати йому щось. Тоді той, поспішаючи, виліз, нащось підірвав ломом дошки на ганку і знову поклав їх на місце. Потім усі пострибали на машину й швидко вилетіли з двору школи.

І в цю мить ми цілком ясно почули стрільбу з гар-

мат і кулеметів зовсім близько, мабуть, на Подолі чи й ближче.

— Наші! — вигукнув я.

Але Ромка, показуючи рукою на школу, кричала:

— Дивися, дивися, вони підпалили нашу школу!

Справді, з вікна канцелярії почав іти дим.

Ромка кинулася вниз, я за нею. Треба було вскочити до канцелярії й загасити вогонь, поки він не поширився далі. Ромка бігла сходами попереду мене, і я ніяк не міг її випередити. Раптом страшна думка вжалила мене:

— Ромко! — закричав я. — Спинися! Там міна...

— Ха-ха-ха! — реготалася Ромка вниз.

Але перегнати її я не міг. Тоді я сів на поручень сходів і стрілою помчав за нею. Кожного разу, коли сходи повертали в інший бік, я пересідав з одного поручня на другий і мчав униз. Я враз перегнав Ромку, яка з переляку навіть застигла на місці.

— Сашко! — вирвалося в неї мимоволі.

Страх за мене спинив її: дівчинка боялася, що я не втримаю рівноваги й звалюся вниз, на цілих чотири поверхи.

За кілька секунд я вже був на підвір'ї школи. Слідом за мною бігла Ромка. Вона хотіла бігти до школи по ганку, але я схопив її за руку й не пустив.

— Ти божевільна! Там міна! — вигукнув я таким голосом, що Ромка нарешті повірила мені. В усякому разі, вона з обережності відбігла від ганку. Над нами з вікна канцелярії струмив невеликий димок.

— Стій тут! — скомандував я.

Потім я по ринві виліз на карниз другого поверху, по карнизу дійшов до вікна канцелярії і вліз у кімнату. Мені це було неважко. Саме сюди лазив я видирати гороб'ячі гнізда, коли вперше прийшов до школи кілька років тому — записуватися.

Димом і вогнем пахнуло на мене, коли я скочив з вікна до канцелярії. Я не відразу побачив, що тут діялося. Але роздивлятися не було часу. Я кинувся вперед.

Під стіною канцелярії стояла шафа, туго напхана папками з паперами й книжками. Фріц, який підпалював школу, надто поспішав, він, мабуть, боявся, що його товариші поїдуть без нього, і тому не встиг викидати

папери додолу, а підпалив їх просто на полицях шафи. Тугі папки розгорялися не дуже швидко. Я висмикнув шухляду з письмового стола, згорнув у неї підпалені папки, обпікаючи собі руки, і викидав униз з вікна. Я був певен, що Ромка на подвір'ї школи загасить палаючі папери. Мені не було часу визирати з вікна вниз. Я був наче у нестямі, метався по кімнаті, збирав окремі шматки паперів, які вже зайнялися і розлетілись по величезній кімнаті. Коли я ніс до вікна шухляду, від полум'я на мені зайнялися рукава сорочки, але я таки доніс шухляду до вікна й викинув папери вниз. Я навіть не відчував болю, хоч руки мої були вже попечені вогнем.

Після того, коли я викидав усі папери, охоплені полум'ям, залишилася порожня шафа, яка вже теж зайнялася. Мені не було чим її гасити, я не міг її теж викинути крізь вікно і бігав навколо неї безпорадний. Коли б у мене була сокира, я міг би порубати шафу й шматки дерева теж викинути крізь вікно, але сокири не було. Я вискочив до сусідньої кімнати. Тут, мабуть, був буфет або невеличка їдальня фашистів. За стойкою буфету я раптом побачив дерев'яну цеберку з водою. В ній лежали пляшки з пивом. Я миттю повиймав пляшки й схопив цеберку. Ледве доволік її до охопленої полум'ям шафи. Я брав з неї воду пивною кружкою й обливав шафу. Незабаром води не стало, а на мені знову затлівся одяг. Тоді я в буфеті схопив пивний сифон з зельтерською водою і почав обливати самого себе, бо мені здавалося, що я й сам палаю всередині...

Тільки цілком отямившись, я почув на подвір'ї галас. Я визирнув з вікна й побачив іще кількох дорослих і дітей. Це вони враз невідомо звідки позбігались до школи й гасили папери разом з Ромкою. Мабуть, вони так само десь недалеко від школи ховалися на горіщах або в льохах. Тепер вони гукали на мене, бо бачили, як з вікна валував дим, коли я заливав шафу, а про мене нічого не знали. Вони боялися, щоб я не задихнувся у вогні й диму. Але тепер я сів на вікно, звівши ноги надвір, і всміхався до них, оббризкуючи себе з сифона.

Чудова річ — зельтерська вода!..

Зранку окремі частини Червоної Армії пронизали в усіх напрямках місто. Потім почався вступ нашої армії до Києва.

Не міг же я чекати нашу армію в центрі міста. Я побіг аж за місто і там зустрічав наших бійців у полі. Коли танкова колона на хвилину чомусь спинилася, я непомітно видерся на броню величезного танка, але як тільки колона збиралася рушити і бійці з лейтенантом знову пострибали на танк, лейтенант, здивовано подивившись на мене, сказав:

— Дивись! А хто це в нас на броні? Ти чого сюди вдерся?

Тоді я сказав, що я Сашко Жук, що я хоч і не партизан, а допомагав партизанам, і що мене знає дядько Михайло і навіть сам Бородатий, і що Бородатий подарував мені оцього годинника за хоробрість (тут я показав годинник), і що я маю право вступати до Києва, бо я теж боровся проти фашистів, і що викрив гестапівську шпигунку, яка продавала партизанів гестапівцям, і що я врятував радянського офіцера Старикова, і багато всяких справ робив я, щоб дошкуляти фашистам, і нехай мене товариш офіцер не зсаджує з танка, бо я навіть перед парадами колись чіплявся до танків і дуже хочу вступати в Київ... І я продовжував швидко і гаряче говорити, а лейтенант обірвав мене й сказав, щоб я не забалакував йому зуби, а злізав з танка. Тоді я почав говорити таким жалісливим голосом, що мене ніяк не можна було зсаджувати з танка, і лейтенант сказав: «Ну гаразд, сиди, тільки міцніше тримайся, бо гепнешся під танк», а я сказав, що не гепнуся, бо я ще раніш, до війни, завжди чіплявся до машини і ніколи не гепався, а одного разу почелився до вантажної машини ззаду однією рукою й провисів отак од нашої вулиці аж до самого... Але лейтенант сказав, щоб я припинив красномовство, бо в нього починає боліти голова од моєї промови, хоч я ніякої промови й не виголошував, і він пересадив мене на танку попереду всіх і сказав: «Ну гаразд, будемо разом вступати до Києва...»

Фашисти вигнали людей з Києва. Залишились тільки ті, що зуміли переховатись, і вони зустрічали нас на вулицях, обіймалися з бійцями і навіть дарували квіти,

хоч була пізня осінь і я не знав, де вони дістали квіти. На нашому танку було багато квітів, і я сидів у квітах, наче метелик, і махав шапкою до людей і щось кричав до них, а що саме — не знаю, бо на вулицях був страшенний галас і гуркіт танків, і я не міг чути своїх слів.

Під час однієї з зупинок на вулицях Києва лейтенант мені сказав:

— А ти, Сашко Жук, виявляється, дуже популярна людина в Києві: дивися, скільки тобі квітів піднесли. Ні на якому іншому танку немає стільки квітів...

Я весело підморгнув лейтенантові, й ми рушили далі. Люди стояли попід руїнами нашого Хрещатика, й махали до нас руками, й кричали з радості. Я теж махав шапкою, на якій уже приколов червоноармійську зірку, і вигукував: «Хай живе Червона Армія!»

Біля руїн Комсомольського кіно стояли Ромка, Женья й інші з нашої вулиці. Вони побачили мене й почали штовхати одне одного й показувати на мене руками. А Ромку моя поява так захопила, що вона почала з радості стрибати на місці, штовхати інших людей поряд себе й показувати на мене. Вона була така рада й така, мабуть, горда в цей момент, наче не я вступав до Києва на танку, а вона сама.

Коли колона на хвилину спинилася, бо десь попереду, мабуть, утворилася пробка, народ умить оточив танки. Раптом я побачив біля себе дядю Михайла і з ним ще якихось чоловіків.

— А ти чого на танк видерся? — голосно вигукнув дядя Михайло.

Мабуть, він теж заздрив мені. Я не встиг нічого відповісти дяді Михайлові, як за мене відповів лейтенант, що був поруч мене на танку:

— Це, товаришу, Сашко Жук!

— А-а!..— вигукнув дядя Михайло.— Ось який він!

— Сашко Жук! Сашко Жук!..— чути було, як передавали одне одному в натовпі. Я сам не знав, що мое ім'я таке відоме в народі.

А товариш лейтенант з танка пояснив дяді Михайлові так, що й інші чули:

— Ви не дивіться, що він малий, він уже боровся з фашистами, допомагав партизанам, він сам викрив гестапівську шпигунку, він урятував радянського офіцера,

його добре знають відомий партизанський командир дядя Михайло і навіть сам Бородатий...

Я подивився на дядю Михайла й відразу пошкодував, що товариш лейтенант це сказав, Дядя Михайло підійшов ближче й сказав товаришеві лейтенанту:

— А от я вашому партизану Сашкові Жуку, як тільки він повернеться сьогодні додому, всиплю такої березової каші, що його більш ніколи не потягне базікати про те, чого не слід. Щоб не був такий балакучий.

Не знаю, куди б зайшла ця розмова, коли б не пролунала в повітрі раптом команда. Танки загуркотили моторами, і ми рушили далі.

Разом з колоною танків я заїхав аж на околицю міста, у якийсь величезний двір. Потім я довідався, що там були казарми. Я почав проситися в лейтенанта, щоб мене зарахували в полк бійцем і взяли з собою добивати фашистів. Лейтенант слухав мене дуже уважно, але нічого не пообіцяв. Сказав тільки, що поговорить ще де з ким. Мені дали металеву миску, і я разом з бійцями стояв у черзі до кухні, а потім їв разом з ними смачний суп з м'ясом, якого я вже не їв з того часу, коли почалася війна.

Бійці причепили мені на грудях гвардійський значок, бо їхня частина була гвардійська і не годилося, щоб я, будучи серед них, не був гвардійцем. Ніколи в житті в мене не було стільки радості за один день, як тоді!

Я вже не думав повертатися додому. В мріях я вже брав разом з своїми танкістами Берлін і вже не пам'ятав себе від щастя. Бійці дали мені хоч і стару, але ще зовсім цілу гімнастюрку, на яку я відразу ж перечепив свій гвардійський значок. Потім хтось із бійців подарував мені зеленого ватника, бо надворі було вже не тепло, а на мені було таке дрантя... А лейтенанта все ще не було.

Він прийшов уже зовсім увечері, дав якісь розпорядження бійцям, а потім підійшов до мене, узяв за руку й сказав:

— От що, Сашко Жук: іди краще додому, ти ще малий воювати. Як виростеш, тоді візьмемо...

Це був удар для мене. Я стояв серед бійців, розгублений і безпорадний. Якийсь боець спитав у лейтенанта:

— Дозвольте мені, товаришу лейтенант, одвезти гвардійця Сашка Жука додому на моєму мотоциклі.

— Дозволю,— відповів лейтенант,— тільки швидше, бо будемо рушати далі.

От ми летіли вечірніми вулицями Києва! Аж дух забивало й не можна було розплющити очей...

Коло нашого будинку стояло кілька чоловік. Це були ті люди, що не послухались фашистів і переховувались останніми днями по льохах і горищах. Тепер вони повернулись до своїх квартир. Між ними була й Ромка. Я догадався — вона чекала на мене. Коли мотоцикл мало не на всьому ходу розвернувся й спинився коло будинку, всі раптом повернулись у наш бік. Звичайно, спочатку ніхто не впізнав мене в червоноармійському ватнику й при гвардійському значку, що виблискував і вночі, бо ватника я навмисне розстебнув.

А мотоцикліст сказав:

— До побачення, товаришу Сашко Жук! Після війни зустрінемося!

І він поїхав.

— Сашко! — вихопилося в усіх, хто стояв тут. Тепер уже мене впізнали. Всі оточили мене, приглядалися. Потім Ромка взяла мене за руку, і ми пішли на другий кінець подвір'я.

Ромка сказала:

— Сашко, давай втечемо з дому на фронт, поки він недалеко, впросимо якого-небудь командира, і він нас зарахує в свій полк.

Але я сказав Ромці:

— Йди, Ромко, додому, ти ще мала воювати.

Ромка насунула мені шапку на самий ніс і сказала:

— Не дуже задавайся, липовий гвардієць!..

А я сказав:

— А на танку ж вступав до Києва...

— Сашко,— промовила Ромка,— коли я тебе побачила на танку, то з радості аж плакала.

— Ми ж умовилися не плакати...

— Я пам'ятаю, але ж ми вмовлялися не плакати і бути справжніми мужчинами при фашистах. А тепер уже в нас не фашисти, а наші. Я й розплакалася з радості. Ох, я уявляю, як вам, мужчинам, важко, що не можна ніколи плакати. А татусь сказав, що коли зустріне тебе, то надере тобі вуха, щоб ти не був такий

балакучий, але ти не бійся, він тебе любить і тільки погрожує.

Як довго не міг я заснути цієї ночі! Та хіба можна було спати в такий час!.. От коли б не було ніякої ночі, а весь час день і сонце на небі, і всі наші люди раді й веселі... І тільки я цього захотів, як уже й сталося так, що немає ніякої ночі, а тільки день. Довгий, довгий, без кінця! І йде наша танкова дивізія вперед і вперед. І на хвилину не спиняється. І день, і другий, і багато днів!

«Сашко! — гукає товариш лейтенант. — Давай уперед, на Берлін! Будемо визволяти братів».

І ми сидимо на броні і мчимо вперед і вперед. І ось я бачу, край шляху стоїть, склавши на грудях руки, наш Юрчик. Стоїть, і сили йому вже не вистачає навіть засміятись до нас — такий худий, захарчований... наскрізь світиться... Мало не впаде. Я спиняю наш танк, стрибаю на шлях.

«Це ти, Юрчику! Братику мій! Дивися, це ми, Червона Армія! Йдемо вас визволяти. Чи впізнаєш мене: я Сашко, гвардієць!»

Він хилиться, а я його обіймаю й тисну до себе. І жаль мені його, жаль. І здаю я Юрчика нашим лікарям, і наказую їм: «Бережіть його, це мій друг, він урятував радянського офіцера». А тут товариш лейтенант наказує: «Вперед, Сашко, на Берлін!» Я стрибаю на свій гвардійський танк, і ми зриваємося з місця і мчимо дуже швидко, і бачу, як вітер зриває пелюстки з розквітлих дерев і відстає від нас, відстає... Ха-ха-ха... Куди йому, вітрові! І ось він, Берлін їхній, ошкірився, як мільйон псів. А ми його облягаємо звідусіль. І товариш лейтенант мені каже: «Дивися, Сашко, не підкачай! Ми його зараз будемо брати, їхній Берлін!»

І ось ми вже взяли їхній Берлін... І наші пішли далі, і війна вже закінчується, бо фашисти вже здалися... І Свято Перемоги — наче сон... І всі ми обіймаємося й поздоровляємо один одного.

А потім ми їдемо з війни. Нашу дивізію викликають до Москви, бо ми дуже сміливо воювали. І всі ми, танкісти-гвардійці, дуже раді, що їдемо до Москви.

І ось нарешті ми в Москві. Нам роблять огляд на Красній площі. Генерали вітають нас, а навколо народу — не злічити. І квіти, квіти, квіти! Всі несуть нам

квіти. Скрізь чути голоси: «Це вони брали Берлін! Вони!»

«От,— думаю,— Сашко Жук, чи тобі хоч уві сні таке ввижалось? Ніколи!»

І ось гукають по строю: «Гвардієць Сашко Жук! До генерала!» І я йду до генерала, а він бере мене за руку, притискає до своїх грудей і цілує. Раз, другий, третій... «Мамо! — гукаю я.— Мамочко, ти бачиш?..»

І гукнув я це так голосно, що й збудив самого себе...

І справді, хтось обіймає й цілує мене, і чийсь, не мої, слези котяться по моему обличчю. І хоч каганець горить дуже тьмяно, я раптом упізнаю свою матір...

— Приїхала! — гукаю я.— Приїхала! — І підхоплююсь на ліжку.

Мати обіймає і цілує мене, а я гукаю до неї:

— Ти бачила? Бачила, мамочко?

— Що бачила? — питає вона.

І тоді вже я зовсім прокидаюся й починаю розуміти, що то був сон. Мати тулить мене до своїх грудей і вкриває поцілунками. І мені так добре, добре!..

Я знаю: все погане зникає, а хороше приходить неминуче...

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГА

РОЗМОВА ВТРЬОХ

Сашко закінчив розповідати про себе.

Скільки приємних зустрічей було в автора повісті з Сашком Жуком! Скільки розмов, які описані в цій книжці!

Після всіх, переказаних тут, подій авторові повісті досить довго не доводилось зустрітися з Сашком, хоч він по-старому жив у Києві, і — хто ж цього не знає — без нього не відбувалася жодна гра, жоден спектакль у Палаці піонерів чи в школі, не кажучи вже про всі без винятку футбольні змагання...

Якось під час першотравневого військового параду автор побачив хлопчика, що сидів у порожньому вікні четвертого поверху спаленого під час війни будинку. Багатьом здавалося просто неймовірним — як зумів цей хлопчик вилізти так високо, коли в будинку були тільки самі голі стінці, без будь-яких сходів... І як він не боїться сидіти там? Впізнати його здалеку було неможливо. А проте автор повісті впізнав його — це був Сашко.

Одного разу в зимовий сонячний день автор ішов площею Богдана Хмельницького разом із своїм знайомим — кінорежисером Валеріаном Дмитровичем. У свій час цей режисер побував у лапах у фашистів, про що ми трохи знаємо з оповідання Сашка, але зумів вирватися з полону, перейшов лінію фронту і, ставши радянським офіцером, воював протягом усієї війни. Зовсім нещодавно він повернувся до Києва, щоб знову взятися за свою улюблену роботу в кіно.

Раптом ми побачили, як просто на нас мчав цілий гурт хлопчиків по розковзаній у снігу крижаній стежці. Ось передній упав за кілька кроків до нас. На нього налетів другий і теж упав, третій і інші теж попадали

на кучу. Дзвінкий сміх і вереск лунали над величезною площею. Ми кинулись до них, щоб розтягти кучу і звільнити хлопчика з-під самого споду. Але в цю мить ми почули пронизливий свист. На ковзанці з'явився ще один хлопець, з розгону налетів на кучу і через неї покотився просто нам під ноги... Знявся ще дужчий сміх і вереск. Ми схопили хлопчика, поставили його на ноги і... застигли з подиву: перед нами стояв Сашко Жук. Він хотів був кинутися знову на льодову доріжку, але, глянувши на нас, прикипів на місці, губи його затремтіли...

— Дя... дя!.. Дя... дя...— тільки й міг промимрити він з хвилювання.— Дя... дя... Валеріан Дмитрович! Живий! Живий! — вигукнув він щосили і кинувся до кінорежисера.

Вони міцно стиснули один одного в обіймах...

Звичайно, ми не пустили Сашка знову на ковзанку. Він повертався додому з Палацу піонерів, який тепер містився в будинку недалеко від площі Богдана Хмельницького, і ми пішли разом з ним. Кінорежисер енергійно розпитував у хлопчика про все, що з ним трапилось за всі ці роки.

— Ти, мабуть, уже й забув, як грають перед кіноапаратом або на сцені? — спитав кінорежисер.— А колись ти добре грав...

Сашко лукаво подивився на нас обох, засміявся, очевидно, згадавши про щось, і зовсім несподівано і трохи хвалькувато спитав:

— А вам подобається мій пістолет?

І він дістав з кишені пістолет, який хоч і був іграшковий, але нагадував справжній.

— Добрий,— відповів я,— але колись у тебе в руках були і не такі...

Сашкові очі стали серйозними, в них з'явився суворий вираз, та за хвилину хлопець розсміявся:

— Цей я роздобув зовсім не так, як ті... Хочете, розкажу... Він стріляє не справжніми кулями, але постріли в нього, як у справжнього.

Ми, звичайно, не відмовились його слухати і, хоч до вулиці, де жив Сашко, було далеко, пішли разом з ним. Сашко примружив на мить очі і, усміхаючись, почав:

— Я від Ромки довідався, що в Палаці піонерів готуються до новорічного балу-маскараду на теми пушкін-

ських творів. Вона навіть хвалилася, що буде вбрана як Ольга з «Євгенія Онегіна». Мені Ромка не радила братися за яку-небудь роль.

— Як би ти не одягався, однаково тебе зразу всі впізнають... У тебе такі манери...

Які в мене манери — вона не сказала, але її слова тільки заохотили мене, хоч мені й без того хотілося взяти участь у маскарадї. Адже там треба грати... Але якого героя обрати собі? Ця думка не давала мені спокою. Я навіть причепився був до бабусі: ким мені вбратися?

— Не знаю, дорогий, не знаю,— відповіла бабуся.— Може, під козака або під офіцера.

— Не вийде з мене, бабусю.

— Тоді під кочегара або під двірника.

— Та їх же немає у Пушкіна.

— Ну, то вимаж собі обличчя, як у негра, або під розбійника чи під ангела...

— Всі ж, бабусю, знають, що я не нагадую ангела.

— Ну, так що ж ти від мене хочеш,— розсердилась бабуня,— під стару бабу одягнешся, чи що?

Спересердя бабуся вийшла з кімнати на кухню. Але в цю мить у моїй голові промайнула думка. А й справді, одягнуся я під стару бабу. Під пушкінську няню Орину. Одяг увесь у нас є: я візьму його в бабусі. А чого бракуватиме, мені бабуся дістане в своїх знайомих, таких самих бабусь. Ідея! Ідея!

Я аж підскочив на ліжку.

— Ідея! Ідея! — загукав Ласун.

Я прицьпкунув на нього:

— Мовчи, дурню, треба, щоб ніхто про це не знав. Ніхто, окрім бабусі й матері.

«Ох, і гратиму ж! — думав я.— Всі манери перейму в бабусі. І навіть голос перероблю».

— Сашко — Орина! Сашко — Орина!..— промовляв я сам до себе.

Надвечір, коли бабуня зібралася й пішла до якоїсь своєї знайомиї, я залишився сам. Було мені самому дуже нудно. Як на злість, ніхто не приходив.

А що, коли я спробую зараз переодягтися в Орину Родіонівну?

Я ніколи довго не думав. Швидко метнувся до шафи, повикидав звідти бабусин одяг і почав виряджатися. Одягнув її довгу сукню, підв'язався білою хусткою, взув

її хатні сукняні туфлі. На спині підмостив невеличкий горб, щоб виглядати сутулим. Потім попідводив зморшки на лобі і біля рота. Коли я зазирнув у дзеркало, на мене дивилась не дуже стара, зате справжня бабуся. От тільки коли я говорив або сміявся, то мої зуби відразу показували, що я не бабуся. Тоді я заліпив чорним папером кілька зубів, а декілька заліпив тільки наполовину. Тепер я був зовсім схожий на стару жінку, навіть коли розмовляв чи сміявся.

Вже починало сутеніти, а ніхто не приходив. Я вирішив не припиняти свого маскараду, поки не прийде мати. Десь вона вже мала й прийти. І справді, я незабаром почув її кроки й затаївся біля дверей. Коли вона постукала, я зняв гак з дверей і миттю відскочив до вікна, ставши до нього спиною, щоб не так добре було видно моє обличчя. Електрику я навмисне не засвічував. Двері відчинились, і до кімнати увійшла піонервжата Катруся.

— Здрастуйте, бабусяю! — сказала вона, побачивши мене.— А де Сашко?

Я покашляв по-старечому, змахнув фартухом кришки зі столу й відповів:

— Немає, донечко, немає. Десь побіг, шибеник, схопився й вибіг, я й не побачила коли...

— А чи скоро він прийде, бабусяю?

— Не знаю, серденько, не знаю...— змінивши голос під бабусин, продовжував я вести роль,— хіба він мене слухає... Чого ви його там у піонерах не навчите слухатись матері?

Валеріан Дмитрович та й сам автор ледве стримувалися, щоб не розсміятись. А Сашко, за своєю звичкою, уже підроблявся в голосі і манерах під тих людей, про яких розповідав.

— А ми вчимо, бабусяю, і Сашко ваш, хоч і не зовсім, а все-таки дисциплінований піонер. Ми його думаємо наступного року в комсомол передавати.

— Такого шибайголову в комсомол? Та хіба рада дружини його рекомендує? Мабуть же, не рекомендує...

— Ой ні, бабусяю, я вже говорила на раді, і там усі за вашого Сашка.

— Усі за мене?! — закричав я, не тямлячи себе з радості, і Катруся відразу впізнала, що це не бабуся, а я, Сашко, тільки в бабусиному платті й хустці...

— Я схопив Катрусю за руки й закружив навколо себе.

— Ха-ха-ха... Ха-ха-ха...— реготала Катруся.

— Ха-ха-ха...— реготав я.

— Ха-ха, ха-ха...— промовляв Ласун у клітці, хапаючи дзвобом за дротини,— Сашко — Орина!.. Сашко — Орина!..

— Що це він говорить? — спитала Катруся.— Яка Орина?..

Нікому чужому нізащо не сказав би я, але Катрусі признався за те, що вона проговорилась мені про комсомол. За такі слова не можна було її обманювати. Я засвітив електрику і розповів Катрусі все.

Сашко промовляв швидко, немов боявся, що ми перестанемо його слухати і йому не пощастить доказати.

— Навіть Ромка і Юрчик не знали про те, що я буду на маскарадї Ориною Родіонівною... Я забув сказати вам, що Юрчик повернувся додому і по-старому захоплюється своїми ящірками і гадюками. В гуртку юних натуралістів вони виводять якихось лялечок, і мало не щодня йому треба бувати в Палаці піонерів, за чимось стежити, щось записувати. А в Ромки — музика. І всі ми вже в шостому класі. І роботи у нас дуже багато. Нам завжди ніколи. І тоді було ніколи, але все-таки ми готувались до новорічного маскараду. Навіть Жєня готувалася...

— Виходить, вона одужала? — спитали ми.

— Тепер вона вже зовсім здорова,— відповів Сашко і раптом, відразу забувши про маскарад, заговорив:

— Ви ще не знаєте, що з нею сталося!.. Це трапилось незабаром після того, коли наші звільнили Київ від фашистів. Тоді Жєня ще не зовсім вилікувалася.

Якось вона біля дошки писала завдання з граматики, потім подивилась на Сергія Валентиновича і раптом мовчки, уставившись поглядом у вікно, поволі пішла вперед... В напівпіднятій руці вона все ще тримала грудочку крейди. Всі здивовано дивились на неї. Крейда раптом випала з її пальців, та вона наче й не помітила цього. Тоді Сергій Валентинович підійшов до Жєні, підняв крейду і, поклавши руку на плече Жєні, лагідно повів її до дошки. І ось враз Жєня струхнула головою, наче звільнилась від кошмару, і поволі почала розбирати написане речення за частинами мови.

А коли вона скінчила розбір речення, Сергій Вален-

тинович, наче перед цим нічого й не трапилось і наче нічого ненормального він не бачив, голосно промовив: «Дуже добре! Сідай» — і поставив у журналі Жені оцінку. Ромка не втрималась:

— Сергію Валентиновичу, скільки?

— П'ять! — відповів він.

Проте всім нам було якось дуже тяжко, і мертва тиша висіла над класом. Тоді, ідучи на місце, Женя раптом усміхнулась, і всім нам стало легко і навіть якось радісно.

Женя таки була хвора «на нервовому ґрунті», як нам згодом сказав учитель. І ми всі помічали, який Сергій Валентинович обережний і лагідний завжди був з Женю. І ми не знали, як їй допомогти. Вона лікувалась багато, але давнє нервове потрясіння залишило на ній свої сліди.

Одного разу ми їздили до кіно аж на Сінній площі. Я, Ромка, Женя і Юрчик. Після сеансу їхали назад трамваєм. Мушу сказати, що тепер я вже ніколи не чіпляюсь на трамвайні приступки, а їду всередині і завжди купую квиток. Коли я ввійшов до трамвая, то вся наша компанія стояла в передній частині вагона, а я посередині вагона. Раптом я помітив, що Женя дивиться в одну точку. Я теж подивився туди й зовсім несподівано для себе побачив чоловіка, який уважно дивився на Женю. І я раптом упізнав у цій людині Кривого, що ходив до зубної лікарки. Власне, я ще не був певен у цьому, але мені здавалося, що це він. Тільки тепер він був з гострою борідкою й рудими вусиками. Але чому він так уперто дивився на Женю?

І раптом я побачив, як Женя, піднявши руки на рівень грудей, як загіпнотизована, пішла до нього.

— Женю!..— вимовив я тихо.

Вона не звернула на мене уваги.

— Женю!..— повторив я ще раз.

Але вона йшла далі, широко розплющивши очі. Я вже хотів був схопити її за плечі й спинити, коли побачив, як чоловік, про якого я тільки що сказав, раптом підвівся і рушив до тамбура. Там він один раз оглянувся на Женю і, побачивши, що вона пішла слідом за ним, скочив з трамвая на ходу. Щоправда, трамвай ішов на завороті і набагато стишив хід. При світлі ліхтарів на вулиці я побачив крізь вікно, як цей чоловік, не огля-

даючись, поспішав по вулиці, накульгуючи трохи на праву ногу. Тепер я не сумнівався — це був він, Кривий, якого я часто бачив у зубної лікарки і через якого вона передавала до гестапо доноси на наших людей... Я кинувся швидше до тамбура, щоб скочити з трамвая, хоч і не знав, що робив би потім. Я тільки знав, що треба щось робити. Але, як завжди в таких випадках, хтось обов'язково повинен був стати на дорозі... На приступці вагона стояв міліціонер. Побачивши, що я хочу стрибнути на ходу, він сказав мені:

— Тільки стрибни!..

Трапляються серед міліціонерів грубіяни.

— Але ж послухайте, товаришу міліціонер...— пробував умовити його я.

— Нема чого й слухати. Ось буде зупинка — і злізеш. Не лови гав у вагоні, коли знаєш, що тобі слід уставати.

— Я ловлю бандита,— сказав я прямо, щоб вразити міліціонера.

— Ха-ха-ха!..— зареготав міліціонер.

А якийсь літній чоловік у пенсне, мабуть, лікар, додав:

— Не місце тут гратися. На вітрі можеш схопити ангіну або ще й запалення легенів. Ану — марш до вагона!

І мене дорослі заштовхали всередину вагона, де стояла вся наша компанія. І сердитий же я був на них!

Потім, коли ми зійшли з трамвая і вже пішки йшли додому, я й Женя трохи відстали, і я спитав її:

— Ти знаєш отого чоловіка з рудими вусами й гострою борідкою, який стрибнув з трамвая на ходу?

— Мені здається, Сашко, я його десь бачила. Десь бачила, а не можу згадати, де й коли. Таке знайоме обличчя... Де я його бачила? Справді, звідки я його знаю?

Тоді я попросив, щоб вона обов'язково пригадала, але не признався, що сам я давно вже його знаю. А Женя сказала, що не може пригадати. Все-таки я вимагав, щоб думала цілими днями й обов'язково, обов'язково пригадала, бо це дуже важливо для всіх нас... Тоді вона спитала: «А що таке?» — але я не сказав їй, бо думав розповісти про цього чоловіка пізніше, коли вона сама згадає про нього... Мені дуже кортіло взнати, що про нього знає Женя.

А другого дня, тільки-но прийшовши до школи, я одвів убік Женю і спитав:

— Згадала?

— Ні.

— Обов'язково пригадай.

Кожного разу, як тільки ми зустрічались у школі, я нишком говорив Жені:

— Згадала?

І вона щоразу відповідала мені:

— Ні ще.

І нарешті роздратовано сказала:

— Сашко, одчепися од мене з своїм рудим чоловіком! На біса він мені здався?..

Тоді я сказав:

— Ні, не відчеплюся. Ти повинна згадати. Це дуже потрібно.

— Кому? — спитала вона.

— Усім нам.

— Нащо?

— Це тимчасово моя таємниця, але незабаром це буде й твоя таємниця.

І все-таки Женя ніяк не могла пригадати. От уже курча пам'ять — бачити людину і не згадати, де й коли...

Спочатку думки про цього Кривого не давали мені спокою ні вдень, ні навіть уночі, бо він мені майже щоночі ввижався. Одного разу навіть наснилося мені, що я Івасик-Телесик і ловлю рибу з човна, а Кривий заховався в кущах на березі й гукає тоненьким голосом, підстроюючись під мою матір: «Івасику-Телесику, це я прийшла й тобі їсти принесла...» Я підплив до берега, дивлюся, а в кущах Кривий з величезною ломакою. Тоді я почав його дражнити: «Кривий, Рудий, шпигун дурний!.. Голос тонкий, а сам гидкий». От він розсердився й пошкутильгав собі додому. Та це було тільки вві сні...

Згодом я почав потроху забувати про цього Кривого. Вже по кілька днів я не питав Женю, де вона бачила його під час війни. А одного разу, коли я пізно повертався додому, раптом недалеко від наших воріт побачив легкове авто. Воно щойно спинилося, і з нього вийшла якась постать. Поночі обличчя не можна було роздивитися, та я й не цікавився, а йшов собі байдуже позаду того чоловіка. Дивлюся, аж він завертає до нашого двору. Тут мені стало дивно: коли чоловік приїхав

до когось у нашому будинку, то чому машина спинилася не коло воріт, а за два двори? І тоді я став приглядатися. На подвір'ї у нас світила електрична лампочка і було трохи видніше. Як же я здивувався, коли побачив, що невідомий чоловік шкутильгає на праву ногу.

На подвір'ї якраз не було нікого, і я не знав, що мені робити. Та ще більше здивувався я, коли побачив, що Кривий пошкутильгав не до дверей у квартири, а до підвалу. Почувши мої кроки, він спинився й почав запалювати цигарку. Я обминув його, зазирнувши в його обличчя. Тепер уже я не сумнівався: це був Кривий. Але чого він тут?..

Я пройшов кілька кроків і спинився біля дверей нашого під'їзду. Звідти я стежив за цією людиною. Як я шкодував, що поблизу не було нікого з наших пожильців. От би ми злапали зараз цього Кривого!..

Тим часом він, погасивши сірника, почав розглядатися навколо і знову побачив мене... Ох же й лаяв я себе потім за свою необережність. Побачивши мене, Кривий раптом повернувся і пошкутильгав з подвір'я на вулицю. Він поспішав. Звичайно, я рушив за ним, ховаючись під стінами. На вулиці я почув голоси. Десь проходили люди. Тоді, не тямлячи себе, я кричав:

— Тримайте! Тримайте його! Тримайте!..

На вулиці біля нас було темно, але я все ж побачив, як якісь постаті бігли на мій вигук. Я пригнувся до землі і раптом побачив, як Кривий пошкутильгав до машини. Авто загурчало, рвонулося з місця і за хвилину зникло. Біля мене стояло двоє чоловіків.

Вони почали питати мене, чого я кричав, а я сказав їм, що ловив злодія, але не сказав, що я ловив колишнього гестапівського шпигуна, бо я не знав цих людей і не знав, чи можна їм про це говорити...

— Дивно! — сказав один. — Злодій на машині...

А другий промовив:

— Мабуть-таки, й справді злодій, бо я бачив, як він тікав, почувши наші кроки.

Вночі я довго не спав. Тепер мене мучило питання: чого Кривий намагався пролізти до нашого підвалу? Там щось заховано — не інакше... Але що й де? І раптом згадав, як незадовго до визволення Києва я зустрів Кривого у нас на подвір'ї, коли він вийшов з підвалу. Тим більш підозрілою здалася мені тепер поява Кривого.

Звичайно, я прибіг до школи другого ранку ще задовго до уроків. Мені треба було бачити Женю. Її ще не було. Незважаючи на те, що вона прийшла перед самим початком навчання і що кожної хвилини учитель міг зайти до класу, я покликав її до коридора і сказав:

— Женю, ти повинна ще сьогодні пригадати, де й коли бачила Кривого?

— Якого? — здивувалася вона.

— Хіба ти забула? Того, що ми з тобою якось зустріли в трамваї.

— Сашко, дай мені спокій з ним. Як я можу згадати, коли я вже забула, який він, і не уявляю навіть його обличчя.

— Як забула! — загорівся я. — Та це дуже важливо зараз. Ти навіть не уявляєш, як це важливо. І для тебе важливо, але чому саме — це я тобі скажу потім, коли згадаєш про нього й розкажеш мені.

— Сашко, але ж я забула, який він навіть на вигляд. Я тепер дуже легко забуваю те, що бачу...

— Ну, я тобі нагадаю: він тепер з гострою рудою бородою й маленькими рудими вусиками. Отакі, як у Чарлі Чапліна, тільки руді. А раніше борідки не було і вуса були не такі. Кульгає на праву ногу. В нього довга, тонка шия.

— Діти, до класу! — почули ми раптом голос нашого математика.

Ми побігли на свої місця.

Була знову письмова з арифметики, та я не міг вирішити жодної задачі. Як я не намагався примусити себе, але мозок мій просто відмовлявся зараз думати над задачами. І дивився я не в зошит, а на Женю. Кривий не виходив з моєї голови. Я вирішив після уроків забрати з собою Юрчика й Ромку і порадитися з ними. Треба було щось робити. Але спочатку я хотів, щоб Женя пригадала, де вона бачила Кривого. Це могло б дати нам щось нове про нього.

Мені здавалося, що сьогодні й Женя не зробить письмової. Принаймні я бачив, як вона совалася на місці, нервовувалася. Вона пробувала писати в зошиті, але якісь думки збивали її. Ось вона раптом замислилась, як це часом бувало з нею. Очі її дивилися кудись угору, в куток класу. Ромка штовхнула її ліктем, щоб вона рішала задачу, але Женя навіть не звернула уваги

на неї. Я не зводив з неї очей. Та ось Женя струхнула головою, наче прогнала якісь прикрі думки, дістала з зошита клаптик паперу й почала швидко писати. Через хвилину я одержав її записку.

«Сашко, я пригадала все про Кривого. Це чудова людина і наш друг. А ти, Сашко, дурник!»

Коли перед цим я не знаходив собі місця, то тепер просто не тямив себе. Все в мене переплуталося в голові, обличчя пашіло, ручка раз у раз випадала з моїх пальців. Мабуть, я мав якийсь надзвичайний вигляд, бо Михайло Іванович, підійшовши до мене, подивився в мій зошит і сказав:

— Що тобі, Сашко? Ти не хворий?

— Ні...— ледве вимовив я.

— Чому ж тоді ти й не починав ще рішати?

Я мовчав. Михайло Іванович постояв коло мене й пішов далі заглядати в зошити інших учнів. Мабуть, він і без моєї відповіді прочитав мої думки.

Все-таки наприкінці уроку я трохи заспокоївся. «Щось Женька наплутала»,— думав собі я.

Як тільки пролунав дзвоник, я кинувся до неї. В класі нам би заважали говорити. Ми вийшли на подвір'я школи, пішли в найдалший куток, де лежало кілька сухих деревин. Женя сіла на колоду.

— Женю, ти щось наплутала...

— Нічого не наплутала... Коли ти нагадав мені, що він кульгає на праву ногу і має високу тонку шию, я дуже швидко все пригадала. Я бачила цього чоловіка у нас два рази, ще коли тут були фашисти. Вони зачинялися з татком у кімнаті, і татусь нікому не дозволяв туди заходити. Так було раз і другий. Я навіть пригадую, що вдруге Кривий заходив до нас якраз у той день, після якого вночі схопили татуса фашисти. Ох, як би я хотіла ще зустрітися з цим чоловіком! Може, він більше розповів би мені й мамі про татка.

— Женю! — вигукнув я, не стримавшись.— Женю! Ти помилилася! Цей чоловік був зрадник... Це він винен у тому, що гестапівці схопили твого батька. Я це напевне знаю, і це я хотів сказати тобі. Я вважав його гестапівським шпигуном, а тепер ще переконався, що він був серед наших підпільників і зрадив їх. Він запроданець. Він, мабуть, довідався від твого тата, де вони збираються,

і повідомив гестапо. А що було далі — ти сама добре знаєш...

— Знаю, знаю, що було потім... — шепотіла вона.

— Женю, ми помстимося, ми помстимося йому! Ми знайдемо цю тварюку, де б вона не ховалася...

По виразу Жениного обличчя я зрозумів, що вона мало вірить у те, що ми це зробимо. Та й сам я не знав, як це здійснити.

Зразу ж після уроків я розповів усе Ромці і Юрчикові. Ми поспішили до дяді Михайла. На цей раз він був дома. Дядя Михайло уважно вислухав нас, щось записав собі в записну книжку і сказав, щоб ми не турбувалися більше цією справою.

Та на всякий випадок ми з Юрчиком наглядали за входом до підвалу.

Минуло кілька днів. Кривий не з'являвся. Якимось ми повертались гуртом через Собачку. Ми зовсім не поспішали. Ніч була дуже темна, але тепла й запашна. Цвіли тополі, і їх аромат кружив нам голови. Ми дружно співали нових пісень.

Потроху гурток наш розтавав. Було вже пізно. Потім ми пішли стежкою через наш садок і посиділи трохи під шовковицею. Окрім нас трьох, був ще й Гриша. Як чудово було навколо! Так не хотілося йти додому. Вирішили вийти на вулицю нашим подвір'ям. І раптом я помітив ще здаля при світлі ліхтаря в дворі, що двіри до підвалу були відчинені.

— Дивіться! — прошепотів я і показав рукою.

Хвилину ніхто не вимовив ні слова. Чути було навіть, як важко дихала Ромка. Мовчки, вражені, оглядалися ми один на одного. Звичайно, схаменувся перший я.

— За мною! — скомандував я.

— Єсть — за мною! — вимовила рішуче Ромка, не думаючи, мабуть, про те, що сказала нісенітницю.

Я думаю, у всіх, крім мене, все-таки тремтіли піджилки, бо ніхто з них ніколи не бував у справжньому ділі...

— Я побіжу й гукну батька, — прошепотіла Ромка.

— Швидше, — скомандував я.

Ми почекали Ромку, не наближаючись до підвалу. За дві-три хвилини вона повернулася. Батька не було дома.

Я дав рукою знак моїм товаришам, і ми почали під

стіною підкрататися до дверей підвалу. Потім я обережно заглянув у темний довгий коридор. Звичайно, я не побачив нічого. Але ми були певні, там хтось був і кожної хвилини міг вийти звідтіля.

Всі розташувались по обидва боки входу і з хвилюванням чекали мого сигналу, щоб кинутись на ворога. Хвилини були напружені і прекрасні. Ніколи ми нічого подібного не переживали. Всі притислись до стіни й завмерли, чекаючи. Я був готовий кожну мить вигукнути як у таких випадках положено: «Руки вгору!», або «Стій!», або «Ні з місця! Ви заарештовані!» В книжках завжди так.

Ми таки довгенько стояли біля входу. Раптом загупали кроки в підвалі. Ми завмерли на місці. І ось із дверей підвалу вийшов Кривий і зробив два-три кроки по двору. В мене пересохло в горлі, я нічого не міг вигукнути. Гриша клубком підкотився до сторонілого бандита і схопив його за ноги, і ми всі кинулись на Кривого і повалили його черевом на землю. Я притиснув його коліном до землі. Грицько сидів у нього на литках і гатив його щосили кулаками по ногах. Юрчик викрутив Кривому руки назад і тримав їх, сидячи на спині Кривого. У напівтемряві я помітив, що Ромка вхопила злочинця однією рукою за чуприну, а другою, знявши з ноги черевик, вже готова була щосили гатити ворога по спині, та раптом ми всі почули знайомий голос:

— Чи ви побожеволіли!

І ми побачили біля себе дядю Михайла, якогось не відомого нам чоловіка і двох міліціонерів, що виходили з дверей підвалу. Не відомий нам чоловік тримав у руках невеличку залізну скриньку.

— Чого ви кидаєтесь на арештованого? — знову гукнув на нас дядя Михайло, хоч ми вже й попідводились і стояли, нічого не розуміючи. Кривий теж підвівся і стояв, похиливши голову. Ромка таки встигла ляснути його разів зо два черевиком, бо не звикла слухатися батькового наказу з першого разу.

Тоді не відомий нам чоловік з скринькою під рукою пояснив нам лагідно і злегка всміхаючись, що ми й справді напали на ворога, який служив у гестапо і вказував гітлерівським загарбникам відданих радянських людей, але цей злочинець уже давно заарештований і в усьому признався. А зараз його привезли сюди,

щоб він показав, де були заховані ним різні важливі документи.

Так закінчилась історія з Кривим.

Сашко, звичайно, міг цілими годинами розповідати різні історії та пригоди, і він би це зробив і зараз, коли б ми мали час його слухати. Щоб переказати всі його історії, треба було б написати ще книгу. І, може, варто це зробити колись...

А тепер треба було вже прощатися з ним. Кінорежисер уважно придивлявся до Сашкового обличчя, наче вивчав кожну його рису, кожен рух. І як тільки Сашко на одну мить перестав говорити, Валеріан Дмитрович спитав:

— Слухай, Сашко, ти ж уже забув про маскарад. Адже ти почав нам розповідати про нього...

Сашко здивовано подивився на нас:

— Виходить, я не скінчив розповідати, як я готувався до маскараду?

— Ні ще.

— І про те, як я навчився в бабусі в'язати спицями панчохи?

— Теж не розповідав.

— Я дуже швидко навчився цього, за кілька днів.

Він знову трохи подумав. Очевидно, він хотів перенестися думками туди, до залу, де мав відбутися маскарад.

— І ось настав Новий рік! Маскарад мав початися вдень. Вранці я зробив собі генеральну репетицію. Прийшла Катруся перевірити, чи я готовий. Коли мати і всі побачили мене, цілком переодягнутого в Орину, ще й розмальованого, щоб моє обличчя виглядало старим, мати сплеснула руками.

— Боже! — вирвалося в неї.

А бабуся оглянула мене крізь окуляри з усіх боків і сказала, що я їй отаким навіть більше подобаюсь. Тут же вона порадила мені, як це робили колись старі люди, нюхати тютюн і чхати. Мені сподобалось. Ми натерли з свіжого березового віника «тютюнового» порошку, насипали його в маленький флакончик з-під духів, і я прорепетирував: насипав на долоню щіпку тютюну, трьома пальцями брав маленькі щіпочки й підносив до

носа. Потім заплющив очі, лагодячись чхнути, і нарешті чхнув голосно-голосно. Всі зареготали, бо я зробив це, звичайно, здорово, а Ласун у клітці раптом закричав: «На здоров'я! На здоров'я! На здоров'я!»

— От, бачиш,— сказала бабуся,— навіть Ласун згадав, як у старовину нюхали тютюн і чхали. Вже коли він згадав, значить, ти зробив так, як і справді це робили в давнину.

Коли вже настав час мені йти до Палацу піонерів, мати гарненько зав'язала увесь мій маскарадний одяг у хустку і мовчки пильно-пильно подивилась мені в очі. І в її очах я прочитав глибоку любов до мене. Я завжди знав, що мати дуже любить мене, але в цю хвилину я це прочитав в її очах, як читають слова в книзі... Як це так?.. Я досі не подумав про неї і не запросив її з собою. Адже зараз в очах її написано, як хоче вона побачити мене на маскарадї, як хоче вона зазнати радості за мене, але сама нізащо не скаже мені про це. І я раптом зрозумів, що їй, мамі моїй, дуже хочеться, щоб я сам згадав про неї і сам запросив її. Та говорити словами про це було вже пізно, я це відчув. Тоді я обняв її, притиснувся до її обличчя і прошепотів: «Чого ти не збираєшся, мамочко? Підемо, підемо вже... Я тебе зачекаю». І, здається, вона розгадала всі-всі мої думки.

В дорозі вона не дозволяла мені нести клунок з одягом. Всю дорогу несла його сама.

Палац піонерів організував маскарад у залі однієї з шкіл у центрі міста.

Перший, кого я зустрів у залі, вийшовши переодягненим з бічної кімнати, був цар Борис Годунов. Я його впізнав одразу, бо не раз читав цю драму і розглядав малюнок Годунова на цілу сторінку. Можу посперечатися, що цей хлопець використав саме цей малюнок.

— Здоров був, Годунов! — сказав я, вимовляючи слова старечим тоненьким голосом.

— Здорова була, Орино Родіонівно! — відповідав мені цар Борис.— Ти ще жива?

— Богові дяка! Помаленьку... А ти, Годунов, не бачив мого Сашеньки?

— Пушкіна?

— Пушкіна.

— Ще немає. А хто в його ролі?

— Не знаю. Всіх тримають у секреті.

— А як твоє прізвище, товаришко Орино Родіо-
нівню?

— Непитайкіна... А твоє, ваша величність?

— Незнайкін...

— Ну, будьмо знайомі,— сказав я і, взявши Годунова під руку, повів його до залу, де вже було багато піонерів, і батьків, і викладачів з різних шкіл. Були і в масках, і без масок. До нас відразу ж підійшов Руслан. Він узяв мене під руку з другого боку, і ми почали ходити по залу, причому я по-старечому кашляв, хрестив собі рота, як це часом роблять старі люди, сутулився і говорив справжнім жіночим голосом. На нас звертали більш уваги, ніж на кого іншого. Я починав по-справжньому входити в роль і захоплюватися, особливо коли помітив, що деякі з учителів, яких я знав, показували на мене один одному й перемовлялися. Звичайно, вони мене не впізнавали. Та й кому б спало на думку, що я переодягнуся в стару бабусю.

В залі стояла висока ялинка, обвішана електричними лампочками, різними іграшками і всіяна «снігом». Біля ялинки живий Дід Мороз розважав дітей пісеньками й різними оповіданнями. Там було чути регіт і захоплені вигуки дітей.

І ось раптом я побачив, що назустріч мені йшов Пушкін. Вся зала наче спинилась, спрямувавши свої погляди назустріч йому. Його всі ждали. Я враз покинув Годунова й Руслана і старечими метушливими кроками поспішив через зал до Пушкіна.

— Сашенько! Сашенько! — вимовляв я замилюваним голосом.— Приїхав, Сашенько, рідненький.

Всі присутні побачили на моему обличчі навіть сльозу. Адже я вмів робити сльозу на обличчі!

Пушкін обняв мене й поцілував у щоку, а я по-старечому схлипнув у нього на плечі і потім задріботів слідком за ним по залу. Серед присутніх залунали оплески. Не знаю, чи то вони мені, чи Пушкіну. Це ще було неясно.

Ступаючи слідом за Пушкіним, я знімав з його фракa нікому не видимі волосинки. Я помітив, що публіка стежить за нами.

Пушкін пошепки сказав мені:

— Слухай, Орино, ти більше тримайся коло мене. Ми з тобою зуміємо грати так, як треба. Тільки ти, Орино, на занадто валяй дурня. Пам'ятай, я таки Пушкін, а ти всього лише моя нянька.

— Це ще побачимо,— так само тихо відповів я і додав: — Ходімо, Пушкін, на отой диван, я тобі казку розповім.

Хоч ми й не репетирували разом і зовсім не знали один одного, він відразу збагнув і пішов на диван. Ми всілися поруч, я дістав із торбинки недов'язану панчо-ху, спиці і почав в'язати. Миттю нас оточили піонери. Особливо вони цікавились, чи я справді в'язу, чи тільки ворущу спицями. Але я в'язав по-справжньому. Потім, коли дітей та й дорослих назбиралося навколо нас більше і стало тихіше, я почав розповідати Пушкіну «Казку про рибака й рибку». Звичайно, казку я розповідав не всю, а тільки початок, бо треба було тільки показати, що няня Орина Родіонівна розповідає Пушкінові казку. Та коли я замовк, діти почекали трохи, сподіваючись, що я продовжуватиму. Але я мовчав. Тоді Жєня, переодягнена в пушкінську Людмилу, стоячи серед інших, промовила:

— Няню, читайте ще! Дуже цікаво...

— Читайте, читайте! — пролунали голоси.

Добре, що я знав усю казку до самого кінця. І, в'язучи панчо-ху, я продовжував казку. Я бачив, як слухали мою казку багато знайомих мені дітей і моїх приятелів. Вони не впізнавали мене. Я вже навіть звик до цього. Раптом я побачив у залі Євгенія Онегіна і Ольгу. Я знав: це переодягнені Юрчик і Ромка. Мабуть, вони щойно зайшли до залу. Побачивши в кутку навколо мене й Пушкіна гурт дітей, вони підійшли теж. Я бачив, як усміхнулась, подивившись на них Катруся. Йй було цікаво, чи впізнають вони мене. Вона непомітно підморгнула мені, показуючи очима в бік Євгенія Онегіна й Ольги. Я пильно й сміливо подивився просто в очі Ромці, потім Юрчикові, але вони не впізнали мене. Я це бачив по їхніх очах. Вони навіть не догадувалися, що я на маскарадї, адже я не говорив їм про це.

Нарешті я закінчив казку. Діти навколо мене заплескали в долоні. Потім, коли настала тиша, я чув, як Сергій Валентинович і завпед з Палацу піонерів, стоячи недалеко, говорили один одному:

— Головне, що ніхто навіть не знає, як прізвище цієї дівчинки, яка переодягнена в Орину Родіонівну...

Тим часом на естраду вийшов Дід Мороз і розпочав концерт. Він проспівав басом дві дитячі пісеньки. Потім почали виходити піонери. Вони виконували пісні, декламацію, танки. За краще виконання мали видавати премії.

В натовпі мене знайшов Пушкін.

— Слухай, няню, я тобі щось хочу сказати,— прошепотів він мені біля вуха.

Ми вийшли з натовпу й пішли в далекий куток залу.

— От що, Орину Родіонівно: я зараз буду декламувати з естради «Зимовий вечір» Пушкіна.

— Що ж ти хочеш від мене, Сашенько?

— Я хочу, щоб ти сиділа в цей час на сцені й прядла. Тут є прядка. Ходімо, тобі покажуть, як треба на ній працювати. Ну, звичайно, ти будеш працювати не по-справжньому, а все-таки так, щоб здаля здавалося, ніби ти й справді прядеш.

— Ходімо,— радо погодився я.

Все влаштувала Катруся. Вона серед бутафорії Палацу розшукала прядку, десь узяла пасмо конопель і запропонувала цей номер.

Я натискав ногою на планку, колесо оберталось, і прядка хурчала. Я вдавав, що сукаю нитку. Хвилинна репетиція пройшла добре. Стоячи позаду полотнищ, що висіли замість декорацій за естрадою, я бачив, як тремтів перед своїм виступом Пушкін.

Хороше виступала з віршами Пушкіна Женья. В одязі Людмили вона була дуже гарна, а голосок у неї був ну зовсім дитячий. Їй багато аплодували, але премії вона не одержала, бо, ідучи з естради за декорації, ще на сцені показала язик конферансьє, який перед виступом дражнив її, що вона, мовляв, обов'язково заплутається в рядках вірша. Вона виконала добре і показала йому язика, щоправда, так, щоб публіка цього не побачила, але жюрі і частина людей у залі все-таки помітили і, як потім ми взнали, саме за це й не дали їй премії. Через якийсь там кінчик язика... Якби конферансьє не дражнив її, вона б не показала.

Настала й наша черга. На сцену було внесене прядку й біля неї крісло. Коли розсунулась завіса, мене й Пушкіна зустріли оплесками. Мабуть, ми подобались і

так. Я сів за прядку й почав прясти, а Пушкін почав декламувати «Буря мглою небо кроет». Читав він не дуже добре, навіть наплутав в одному місці. Зате я грав так, як було задумано. Поправляв хустку на голові, хрестив рота, удаючи, що мені хочеться спати. Приглядався до нитки в прядці, удаючи старечу далекозорість. На Пушкіна я, звичайно, не звертав анінайменшої уваги, так, як і він на мене. А коли Пушкін прочитав рядки:

Или бури завываньем
Ты, мой друг, утомлена,
Или дремлешь под жужжанье
Своего веретена...—

я почав удавати, що задрімав, схиливши голову на спинку крісла.

Як аплодували нам у залі! Пушкін вийшов за декорації перший. Коли я підвівся за ним, щоб іти, новий вибух оплесків прогримів у залі.

За сценою Катруся, одвівши мене вбік, сказала по секрету:

— Сашко, держися, журі тебе запримітило. Здається, дадуть премію. Тепер вони за тобою будуть стежити і в залі.

— Все в порядку! — сказав я, підморгнувши. — Я ще свого коронного номера не показував...

— Дивись же, дивись.

Ми з Пушкіним знову вийшли до залу. Концерт незабаром закінчився. Почалися танці. Пушкін танцював, а я ні. По-перше, старій няні не до лиця танцювати. Я міг би зіпсувати цим собі роль. А по-друге, я не вмів танцювати.

Я сидів у кріслі й в'язав панчошу. Якісь дівчатка підійшли до мене і всерйоз попросили:

— Няню, розкажіть іще казку.

— Добре, дітки, — відповів я, — добре, рідненькі, сідайте коло мене. Отут. На килимі можна.

Діти посідали коло мене на стільцях і на килимі долі.

— Про що вам, діточки?

— Про Руслана й Людмилу розкажіть, бабусю.

— Гарзд. Ну ж, слухайте й не гомоніть.

Я почав розповідати своїми словами пушкінську

казку. Тим часом ще більше й більше дітей збиралося коло мене. Вже навіть і на килимах, що були навколо, бракувало місця. Тому задні просто стояли, спираючись на плечі один одному.

Всі слухали дуже уважно і цитькали на інших, коли ті пробували щось промовити абощо.

Тут я помітив, що підійшли й дорослі. Серед них були знову Сергій Валентинович і завпед Палацу. А я собі розповідав казку далі, наче й не помітив членів журі.

Завпед теж не пішла нікуди, а стояла позаду, пильно придивлялась і прислухалась до мене. Я часом відкладав в'язання, щоб воно не заважало мені розповідати з потрібною жестикуляцією, без якої я рідко обходився.

Справді було дивно: в одному кінці залу танцювали під рояль, а тут, біля мене, стояв цілий натовп і слухав мою казку.

Тоді я вирішив продемонструвати свій, як казала Катруся, коронний номер. Зробив довгу паузу, дістав з кишені спідниці флакончик з «тютюном», насипав трохи на долоню. Діти уважно стежили за мною. Деякі потяглися вперед головами, щоб побачити, що це я роблю таке загадкове. Справді, адже вони ніколи не бачили, щоб хтось нюхав тютюн. А дорослі, що стояли позаду, здивовано переглянулися. Адже вони були певні, що перед ними переодягнена дівчинка. Звідки ж вона могла цього навчитися? Та й чи зуміє вона, цебто я, як слід понюхати тютюну... Але всі бачили, як я брав малісінькі шіпки тютюну і, піднісши до носа, глибоко затягнувся... Діти були просто здивовані. Ніколи нічого подібного вони не бачили. А ті, що читали про це в старих книжках, цікавилися ще більше — як же це робиться?

Нарешті, понюхавши «тютюну», я заплющив очі і чхнув так, що на мить навіть музику не стало чути.

— На здоров'я, няню! — хором вигукнули діти та так голосно, що всі, хто ще в залі не слухав мене, почали дивитись на наш гурт і питати один в одного, що це там за комедія.

А одна доросла громадянка, коли її хтось запитав, що тут діється, відповіла досить голосно:

— Та тут одна актриса з театру розважає дітей казками...

Перед закінченням маскараду до мене підійшла завпед Палацу й сказала:

— Ну, дівчинко, тепер іди переодягнись і приходиь на засідання журі, бо прізвища всіх, рекомендованих на премії, ми знаємо, а твого ні. Хоч я певна, що й твое обличчя мені знайоме, але під маскою я його не впізнаю... Там даси відомості про себе.

В роздягальні я швидко переодягнувся в свій постійний одяг, скинув парик і почав стирати фарби з обличчя, бо я був дуже густо підфарбований. Коли я витер обличчя, раптом побачив біля себе кількох піонерів і серед них Ромку. Вона переодяглася раніш за мене.

— Сашко?! — здивовано вигукнула вона. — Це ти? Ти — Орина Родіонівна!.. Ха-ха-ха... Ха-ха-ха!..

Вона так реготала, що ніяк не могла спинитись. Аж слюзи виступили в неї на очах.

Коли я підійшов до дверей, за якими збиралося на засідання журі, там стояла дівтора і нетерпляче ждала, коли оголосять ухвалу про премії. Я підійшов до дверей і хотів пройти всередину кімнати, але завпед, що стояла біля дверей, сердито гримнула на мене:

— Сашко Жук, ти куди? Ану ж — назад!

— Мені треба дати відомості про себе, — сказав я.

— Тебе всі й так знають — ніяких відомостей давати не треба.

— Але ж ви самі сказали прийти до кімнати журі й дати відомості, — наполягав я.

— Як тобі не соромно!.. Сашко! Нічого подібного я тобі не говорила...

— А от говорили...

Мабуть, я це сказав надто голосно, бо з кімнати виішов Сергій Валентинович і спитав:

— Що це тут за галас? Діти, тихше!

— Та це тут Жук бешкетує, — відповіла завпед. — Думає проскочити на засідання журі.

Сергій Валентинович спокійно промовив:

— Сашко Жук, я тебе знаю як зразкового піонера, а ти порушуєш тут порядок. На засіданні присутні тільки члени журі, а стороннім заборонено.

— Я не сторонній, я — Орина Родіонівна, — заявив я.

— Жук, з дорослими так не жартують. Зараз Орина Родіонівна переодягнеться, і тобі буде соромно, — сказала завпед.

Раптом підійшла Катруся і щось прошепотіла їй на вухо. Завпед відразу пропустила мене до кімнати журі і сама зайшла слідом.

— Невже це ти грав няню? — сказала вона. — Ти пробач, Сашко, але в це важко було повірити. Це тільки свідчить, що ти добре вмієш грати ролі. Ой, який же ти молодець!

А директор Палацу спитав:

— Де ж це ти навчився так грати няню?

— А в мене бабуся є, — відповів я, — то я в неї багато чого перейняв. Я хоч кого можу зіграти...

Потім мене про дещо спитали і відпустили. А за кілька хвилин всіх піонерів покликали до залу і з естради оголосили, кому яку дано премію. Читала ухвалу завпед Палацу.

— Сашкові Жуку за роль Орини Родіонівни — першу премію, — прочитала вона і додала: — Іди сюди, Жук.

Я пішов на естраду, і завпед подала мені велику книгу.

— Одержуй, Сашко, — сказала вона і всміхнулась, згадавши, мабуть, нашу суперечку біля дверей.

В залі довго мені аплодували. А потім, після закінчення вечора, коли я йшов з залу, один малюк, певне, ще й не піонер, розчаровано сказав мені:

— То, значить, ви зовсім і не няня...

Я поплескав його по плечу, підморгнув і пішов до дому. Не так просто одержувати перші премії...

Книга, якою преміювали мене, називалася «Життя тварин». В ній були чудові малюнки в фарбах, а на обгортці золоті візерунки. Я переглянув у ній всі малюнки і прочитав сторінку про білих папуг з жовтим султаном. Потім я виміняв за цю книгу в Юрчика чудовий пістолет, який стріляв хоч і не справжніми кулями, а малесенькими мідними капсульками, зате мав вигляд справжнього. Та й постріли нагадували справжні. Дуже цінна річ!

Сашко дістав з кишені пальта пістолет, захоплено подивився на нього і поклав у другу кишеню, розстебнувши при цьому пальто. На грудях у нього виблискувала новісінька партизанська медаль.

Ми навіть не помітили, що давно вже стояли біля воріт будинку, де жив Сашко. Кінорежисер, вислухавши його історії й пригоди, довго мовчав, про щось міркуючи. Потім потиснув на прощання Сашкові руку і рішуче промовив:

— Ну, Сашко, вирішено: війна тоді перешкодила нам поставити картину, в якій грав і ти, але тепер ніщо не перешкодить... Ти в цій картині будеш виступати і гратимеш добре, адже ти будеш грати в ній самого себе...

З несподіванки Сашко розкрив рота, хотів щось сказати, та так і застиг, не вимовивши й слова.

Коли ми здаля оглянулись назад, Сашко все ще стояв і зачаровано дивився нам услід.

ПРИМІТКИ

Повісті

ЗОЛОТІ ВОРОТА

Написано повість 1941 року. Вперше надруковано у журналі «Українська література», 1942, №№ 3—4. 1942 року повість вийшла окремим виданням (Саратов, Укрвидав). Пізніше двічі перевидавалась: у збірках «Повісті і оповідання» (К., «Радянський письменник», 1949) та «Сад» (К., Держлітвидав України, 1952).

Текст подається за цим останнім виданням.

ДУМА ПРО КРАВЧИХУ

Повість була опублікована в альманасі «Україна в огні», кн. I, СРПУ, 1942. Передруковувалася у виданнях: Леонід Смілянський. Повісті і оповідання. К., «Радянський письменник», 1949; Леонід Смілянський. Сад. К., Держлітвидав України, 1952.

Подається за текстом останнього видання.

ЗЕЛЕНОГОРСЬКИЙ ХРЕСТ

Повість надрукована у журналі «Дніпро», 1945, № 4.

Текст подається за цією публікацією.

САШКО

Написано повість 1950 року і того ж року надруковано в скороченому варіанті у журналі «Дніпро» (№ 6). Окремим виданням повість вийшла у видавництві «Молодь» 1951 року. В наступні роки твір кілька разів перевидавався (1954, 1957, 1966). Повість перекладено на російську (1956) та білоруську (1959) мови. 1950 року на республіканському конкурсі на кращу художню книгу для дітей повість «Сашко» одержала другу премію. Подається твір за виданням: Леонід Смілянський. Сашко. Повість. К., «Радянський письменник», 1966.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. З видань воєнних років.	128—129
2. Л. Смілянський і П. Козланюк. <i>Фото 40-х років.</i>	128—129
3. Л. Смілянський. <i>Портрет 40-х років.</i>	160—161
4. Обкладинка першого видання повісті «Сашко».	160—161

З М І С Т

ПОВІСТІ

Золоті ворота	7
Дума про Кравчиху	42
Зеленогорський хрест	63
Сашко	
Частина перша	97
Частина друга	171
Замість епілога	303
П р и м і т к и	326
Список ілюстрацій	327

ЛЕОНИД ИВАНОВИЧ СМИЛЯНСКИЙ

Сочинения в четырех томах

Т о м 2

(На українском языке)

Видавництво «Дніпро», Київ, Володимирська, 42. Редактор Л. С. Малахова. Художник І. П. Хотинюк. Художній редактор С. П. Савицький. Технічний редактор Ю. З. Тронік. Коректор Л. О. Калініченко. Виготовлено методом оригінал-макета. Оператор Ю. А. Мороз. Виготовлено на Харківській книжковій Ф-ці ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8. Лінотиписти О. Козакевич, О. Паніна. Верстальник В. Кулінич. Керівник палітурно-брошурувальних процесів В. Лазаренко. БФ 05144. Здано на виробництво 24/II 1970 р. Підписано до друку 27/VIII 1969 р. Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 10,25. Умовн. друк. арк. 17,22+2 вкл. Обліково-видавн. арк. 17,897. Ціна 79 коп. Замовлення № 83. Тираж 18000.

ALFRED HENNINGSEN
KUNSTGERÄT
FABRIK

1000000000